

66.3(2P.K-5), 4

A 959

C 22844

**АХШЫ
АДАМ-
ЭЛГЕ
БОРЧЛУ**

✓

АХШЫ АДАМ- ЭЛГЕ БОРЧЛУ

С 22844

СТАТЬЯЛА
БЛА
ОЧЕРКЛЕ

НАЛЬЧИК
«ЭЛЬБУС»

ГОСУДАРСТВЕННАЯ
(НАЦИОНАЛЬНАЯ) БИБЛИОТЕКА
Кабардино-Балкарской Республики
г. Нальчик, ул. Ногмова, 42

66.3 (2Р.К-Б), 4

~~УДК 323.470.64~~

~~ББК 66.3(2р-6К-Б)1~~

~~В 353~~

А 959

*Жарашдыргъан –
Биттирланы Аминат*

© Биттирланы А. А., жарашдырылгъаны,
2007

ISBN 978-5-7680-2121-4

© «Эльбрус» китап басма, 2007

Редакциядан

Къарачай-малкъар (алан) халкъы жер жүзюню эм бурун халкъларындан бириди. Минг-минг жыл мындан алгъа кесини айтхылыкъ нарт эпосун да къурагъан, ёмюрле келишинде тарыхха белгилли Скиф-Гунн-Хазар, Уллу Булгъар, Алтын Орда атлы тюрк къыраллыкълагъа да кирген халкъыбыз Алан, Бирсил Къарачай, Беш да Тау Эли атлы ёз къыраллыкъларын, ханлыкъларын да жүрютгенди. Ол шартны кертилигине тилибизде эрттеден бери да хайырланып келген къыраллыкъ, жамауат-турмуш ангыламла (терминле), фольклорубуз, тарых тагыларыбыз, жигитлик жырларыбыз да нагъатдыла. Сёз ючюн, «Жырчыла» деген эски къарачай-малкъар жырда эрттегили ханлыгъыбызны жашауу былай ачыкъланады:

*Эй, Чегем тарда акъыллы хан бар эди,
Жюреги кенг, алтын тахы бар эди,
Эдил сууда Къоркъут ата сау кезде –
Жырчылагъа азат тангы бар эди.*

Халкъыбызны Ёзден Адет деген ниет төреси да:

*Къыралы болгъан – къуралыр,
Къыралы болмагъан – ууалыр, –*

тегерини анстан айтмайды.

*Бир леимесе, къырал болур,
Бир теимесе, мал болур, –*

деини Ёзден Адет дагъыда. Бирикмеклик нарт Ёрюзмекни заманында окъуна кеси аллына къуюлуп къалгъан ахшылыкъ туююл эди. Аны болдурур ючюн, – азатлыкъ ючюн да! – халкъ, миллет адамлары, керги да, уллу къыйын салгъанлары бла чекленмей, къан тегерден, жан берирден да артха турмагъандыла. Юлгю изнесек, Акъсакъ Темирни аскерлери бла сермешде Ата журтларына жанларыны къурман этген таулу – алан – аскер башчыларыны – Бонатны, Таусону, Къулуну, Астемирни эсибизге тюшюрөбиз. Аланы атлары жигитлик жырларыбызда жашайдыла. Андан иги да ашъаратъ а, Алтын Орданы заманында, халкъыбызны къайгъысын керген Таулу бийни эсгерөбиз. Аны юсюнден Орусну бурунгу тарых жазмалары да хапарлайдыла.

Берлакъ келе келсек, аллай сыйлы адамларыбызны атларын халкъыбыз эсинде бютюнда иги тутханын керөбиз. Ол да сейир тюшюлдю. Нек дегенде къыраллыгъы оюлгъан миллетибизге кеси-

лигин сакълар къайгы тюшген эди: Аланны ахыр ханы Трамхан, Беш да Тау Элини – Малкъарны ахыр олийи Абай улу Сосран... Орусда да аты айтылгъан Аргутай... Къырым ханла бла сермешген Ачей улу Ачез бла Азнаур, Толгъур улу Къзакъ... Хасаука къазауатыны жигитлери Умар бла Къайтукъ... Бу тизмеде Къарачай-Малкъарны власть кирир аллы кезиуде кёп ахшы иш этген бийлерин Абайланы Мусосну, Шаханланы Басиятны, Айдаболланы Азнорну, Кърымшаухалланы Исламны, Шакъманланы Тарюкню, власть тохташхандан сора уа – халкъыбызны баш эркинлигин, тенглигин къоруулай жан берген Энейланы Магометни, Мокъшаланы Азретни да сагъыныргъа тийишлиди.

«Жанар жанмай – жарымаз», – дейди Ёзден Адет. Жарсыугъа, халкъыбызны бюгюнню кюню алыкъа кесибиз суйгенлей жарымайды. Алай Аланны бу биз башында сагъынган чынтты уланлары кеси заманларында, жанып, миллетибизни келген жолун жарытмасала, шендюгю дуняда атыбыз да айтыллыкъ туюл эди.

XX ёмюрде жашау къалай тюрленнгенин кёрдюк. XXI ёмюр да кёп затны ёзгелетир. Аллахха шукур, халкъыбызны хайт деген уланлары, къызлары бюгюн да аз туюлдуле. Кёп ахшы иш этедиле, этген да этерле. Сёзсюз, ала бу китапха атлары туюшгенле бла чекленип къалмайдыла.

Малкъарны атын иги бла айтдыргъан, аны айныууна, ёсююне кыйын салгъан, халкъыбызны жерин, азатлыгъын, миллетле арасында тенглигин сакълагъанлагъа жамауатыбыз не заманда да ыразы бола, кёбюсюнде уа жыр окъуна эте келгенди. Китап да жыр кибикди – окъуучу аны ачханлай, айтылып башлагъан жыр.

Ахшыларыбыз, фахмулуларыбыз, закийлерибиз бардыла, тамбла да боллукъдула. Биз быллай китапла мындан ары да чыгъа турурла деген умутлубуз.

НАСЫПЛЫ – ЭЛИН СЮЕР

Биз, бу китапда айтылганла, айтылмаганла да, – бары таулула муну чыккыганына кыуаныргыа керекбиз. Ол жамауат эсибизни айныганын кӛргюзтюрюкдю. Биз тукьум, жыйын, эл биригиулюк дегенча, жашау жыясын тутхан бурунгу ангыламадан атлап, миллет болууну кыйын илмусуна эртте киришген халкыбыз, емюрле келишинде кыраллык да журютген, миллет ышанлары да сӛнгмеген.

Халкыбызны айтхылы адамлары кыачан да болгандыла. Алай айтхылы дегенни маганасы хар заманга да бир туююлдю. Тау элени, миллет сезим угъай, бир халк деген ангылам бирикдирген заманда халкыны айтхылы адамлары элни тыш чабыууладан, малсюрледен кыоруулаган жигитле эдиле: уста хуначыла, жырчыла, уучула, жашау сырына иги тюшоннген эсли адамла. Алай а хар уста хуначы да, жырчы, урушчу да халкыны айтхылы адамы болуп бармайды. Бир элде (тарда) айтылган жигит, бирси элде (тарда) эшитилмей да турады.

XX емюрде болган ынгкылап, илму, техника, жамауат ӛзгериле малкыар халкыга да жетгендиле. Анга кӛп кыйынлык сынаргыа, кыранчла этерге тюшген эсе да, сӛзсюз, игилик да кӛргенди. Дуниялыкда тюбеучю жашау-турмуш чойреликlege тюз кырасаккы, миллетни жолу бир заманда да кыранчсыз болмаучусун, бир-бирде уа уллу кыан тӛгерге тюшюучюсю да хаккыды. Кыранч кӛп болган эсе да, XX емюрню ахырына биз миллетини ышанларын кыанындан, эсинден кетермеген халкылай кыан кыаны. Бары тау элени бирикдирген адабият тилибиз да кыуанын, миллетликни сахна, китап, жыр, басма, межгит кибик бениплери да жашауубузда орун алып тохтагандыла.

Ол кыаланы болдуруп ючюн, кыйсы халк да тӛлеусюз кыалманды. Кылышыкыланы бек уллусун а бек алгыа халкыны бачарча адамлары, бачамалары чегедиле – жолну кӛргенле, биз да миллет боламыккы, алгыа барайык дегенле. Ёз халкыны алгыа алларын, кеси жерине, кеси башына, кеси хукмусуна ие болурун, аланы барысын да бирге алып айтханда уа – миллет даражагыа жетипширип излеген адам, аны ючюн кыадамын ол жолгыа салыргыа тюшеди, жан тынчлыгыын кыйын кюрешге алышыргыа да! Алланыла, бирси халкыланы бачамаларыны араларында да танылып, аладан да юйрене, ӛз жерлеринде миллет сезимни уятадыла: ӛз беллерин, билимлерин, аккыларын арагыа салып, аны бла халкыны ӛкюлю, келечиси болургыа жетишедиле. Андан кыйын, андан ажымлы уа неди? Миллетим дегенни халкыны бары адамы да бирча ангылап, алып бармайды. Нек дегенде миллет деген адам

жашасын мени халкъым, андан иги халкъ жер юсюнде жокъду деп турмайды, асламында халкъда жюриген жарсыулу ишлени ачыкълап, адамлада, адетледе да кем, чюйре жерлени кѳргюзтюп, сур кертиликни айтады. Махтаугъа, керпес даражагъа болмаса, сѳгюмге юйренмеген тукъумла аны жаратмайдыла; сур кертиликни айтхан адамдан эсе, бизнича уа къайда дегенни керти да, иги да сунадыла. Да, не медет, миллет къошну кѳлбасыу таурухла айтыучу курсабай уланла угъай, жанын халкъны къадарына тынгысызлыкъ бийлеген, сур кертиликни кѳзюне туура къараялган эржюрек адамла ишлейдиле. Къошну отун да ала жагъадыла.

Аллай адамланы къадарлары ажымлы болуучусуну дагъыда бир сылтауу – дуня жаратылганлы да, алда барган жангыз бир уллу халкъ жаланда кесини жюрек жаланлыгъы бла бир гитче халкъгъа алайына – хакъсыз бир зат да этмеучюсю бла байламлыды. Не тюрюлю игиликни, чомартлыкъны, адежликни да мурдорунда кесим демеклик барды. Бегирекда къыралла, халкъла арасында. Этген болушлугъум артда къыралны жерин кенгертир, адамын кѳбейтир демеклик. Аны себепли уллу халкъланы этеклеринде кеси халкъларыны сейирлерин къоранчсыз сакълау жол башчыланы, бачамаланы инсан борчлары, ѳкюллюк магъаналары болганлай къалады. Кѳп кезиуледе ол иш ажымлы да болады. 1920– 40-чы жыллада, бу арт кезиуде да Къабарты-Малкъарны тарыхында болган ишле ол затха шагъатдыла.

Экинчи жанындан, уллу халкъланы арасында жашап, кесини аз халкъыны тилин, маданиятын, тукъум энин эмда инсан энчилигин сакълап турмакълыкъ кѳп чыгъымлы, къыйын къулдукъ болганы да белгиледи. Тюзю, бу ишни ангылау, андан эсе да – жакълау – халкъны миллет къадарыды. Жашау ѳсе, халкъны окъуулулугу, ишмерлиги кенг жайыла, аны келечилери узакъ жерледе жерлеше, иелеше барганлары къадар миллет жыяны тартыу жиби да бошаа барады. Окъуулу, ишли адамла ана тиден эсе, уллу халкъланы тиллерине бегирек киришедиле. Не айып, жашау этерге дуня кенглеринде жюриген тилле бегирек болушаддыла. Къолайлыкъны къандырмаз сууун иче барганла къызаданкъыза барадыла. Аз миллетни адамы кесини алгъа талпыуунда ѳз журтуну эл, тил, тукъум тамырларындан айырыла барганын да эслемейди – туугъан жерини жаргел этеклеринде къайнагъан шауданчыкъла недиле, алда толкъугъан тенгизле, толкъунлу долай шууудай эселе! Алай бла миллетни ѳсюу тарыхы ѳлкюм тарыхына айлана башлайды.

Бармыды аны тохтатыр амал?

Дуня тарыхыны былай барыуунда, барды деп, киши да айталмаз. Алай а бизни миллет тарыхыбыз, адетлерибиз бла тилибиз аллай бир байдыла, эрттегилдиле – кесин таулугъа санагъан хар адам аланы сакъларгъа боллукъду. Сакълагъан угъай эсенг, ѳсдюрюрге, жюриген жерлеринде юлгю болургъа. Ол жаны бла бу китап таукеллик китабы да болур деп умут этеме. Энейланы Магомет, Саид Шахмырза, жангы харфлыкъла къурай, сѳз тизе

айланган заманда, биз кѐп да къарыусуз эдик. Кѐчгюнчюлюкде, кюбюрледе табылгъан газет журунланы бирден бирге алып окъуй, тилибизни татыуун унутмазгъа кюрешгенибизде да, бюгюнча къарыулу тюйюл эдик. Аллай заманда сакълагъан эсек кесибизни, тилибизни, адетлерибизни, Инша-Аллах, энтта да сакъларбыз. Энтта да халкъны миллет даражагъа жетдирген, кѐтюрген адамлары умут, таукеллик береди. Аланы ызлары кенгди, жарыкъды. Алай эсе уа, миллет ишни этген уланла, къызла бу китапда айтылгъанладан сора да аз тюйюлдюле. Барыбызгъа да Аллах онг берсин!

*Тѐппеланы Алим,
Къабарты-Малкъарны
халкъ жазыучусу*

Адамды бизни атыбыз!

ТЭППЕЛАНЫ АЛИМ

КЯЗИМ
(1859–1945)

XIX ёмюрню экинчи жарымында Россей жанында билим алып, жамауат оюмланы, илмуланы да ызларына тышоуп, тау бийле, кеси халкъларыны тарыхларын, адет-төрелерин, тиллерин баямлап, фольклорларын жыйып, тинтип, басмалап башлайдыла, кёзге урунурча мадарла этедиле. Ол кезиуде тыш жерли излемчилени да Кавказ халкъланы жашау жорукъларына сейирлери кючленеди – ала Шимал Кавказны алчы адамлары бла танышадыла, алагъа таукеллик берирча, илхам туудурурча ишле этедиле.

Халкъыбызны эсли, окъуулу, закий адамлары кёп иш этерге жетишгендиле – тау жамауатланы ёмюрню келе турган жангы ызларына хазырлагъандыла. Жарыкъландырыучула жазма адабиятны мурдорун салыргъа, китап-къалам къуаргъа да кюрешгендиле. Ол ишлеге кеслери болалмаган эселе да, келечекде хайт деген жашла, халкъны бирсиледен артха къалмай кётюрюрча, хунер майданын жарашдыргъандыла. Тарыхны сейир шартларындан бири – халкъны жыйышдырылган мураты, закийи да болган Кязим жашаугъа тюз ма ол жыллада келгенди.

1859 жыл – Кязимни туугъан жылы – Россейни къыралсаясат жашауунда бурулуш жылды: узакъгъа созулган Кавказ уруш бошалады; бирси жерледеча, тау жамауатла-

да да кыраллык нызамла жорюп башлайдыла. Къулдан азат болууну сериуюню бурунга урады. Дин ууазла бла тенг, жашау чойреликлени, турмуш жорукъланы юслеринден айтылады. Азат сезимле ёседиле.

Мечюланы Бекки, шыкычы жаш, эки кере юйдегили болгъанды. Анга юч жаш бла алты кыыз туугъанды. Жашлары – Кашто, Кязим, Гитчел; кызылары – Хура, Буслиймат, Ахуай, Дарийна, Алиймат, Абуш.

Бекки къолдан уста болгъанлыкыгъа, къара танымагъанды. Шыкыгыгъа эфендиле келип, межгитле да энди ишлене башлагъан заман эди.

Кязим анасындан сакъат туугъаны ючюнмю, тирилиги, хар неге да къолу жарашханы ючюнмю, – Бекки аны биргесинден айырмагъанды. Сакъат жашчыкъ, жумуш этерча болгъандан арысында, гюрбежиде ёсгенди. Белгилиди, межгитден бла ныгышдан сора бир башха жыйылыр жер болмагъан бийик тау элде гюрбежи кеси аллына бир уллу мектепди, бары бурунгу хапарла, бююннгю жашау халла да сюзюле, оюмла туудура туруучу жер! Сакъат жашчыкыгъа къаллай сейирлик затла эшитирге тюше эди! Нарт таурухла, жортууул жырла, уучу хапарла, мифле... Холам-Бызынгы ауузуну абиреклерини бушуулу-кюлкюлю жолоучулукълары! Тардан энишгеде болгъан ишле, къозгъалыула, уруш боранлары... Дунияда бола тургъан ишле бери, бу жолсуз бийиклеге, кеч жете эселе да, жетедиле, тынгысыз этедиле, кюулакъ къакъдырадыла.

Бекки жашына гюрбежиде жумуш этдирсе да, акылы уа аны окъутургъа эди. Бир санын сюйрей, ол мал кюталмаз, чалгы чалалмаз, Къуран тутхан киши болса уа, бир да болмаса, Аллахха къуллукъ этер. Сегиз жылы жетерге, Бекки аны медиресеге береди. Кязим эшитгенин терк алады, Къуранны болмагъанча ариу окъуйду. Кязимни устазыны, баям, сохталагъа къара танытхандан сора да, дуниялыкъ хакындан билим берирча, хукмусу, къудурети болгъанды. Кязим да медиреседен, шериятны мурдорларын, тарыхын, фан тамбарланы жашауларын билип, географиядан, астрономиядан да хапары болуп, алай чыгады.

Бызынгыда, Чегемде да Кязимни айтхан тафсирлерине, Къуранны тежиуют окъугъанына сюйюп тынгылайдыла. Анга хаж кылып келген белгили эфендиле окъуна бюсюрейдиле. Ёзге уа! Ол хадислени, кесича, назмугъа салып айтады. Халкъ таурухлагъа, жомакълагъа, жырлагъа ётсе уа – ол аланы бусагъатда кеси жарашдырып, тизип айтхан кибик, жан салып къояды.

Бызынгыда Бёзюланы Чёпеллеуню да хайт деген заманы эди. Кырдыкдан дарманла этип, ауруулагъа багъыучу,

уллу китапханасы болгъан, орус тилни да билген Чёпеллеу, дуня кёрген, билген закий адам эди. Ол уллу дин окъуу болгъан, Аллах деген адам эсе да, бир-бир жарты моллаланы жахил ууазларын сёкгенди, эллилерин, Кязимни уа бютюнда, дуняда жюрюген азат нистле бла шагъырей этгенди. Кязим аны китапханасында кёп мычыйды. Мында татар тилде, фарси, арап тилдеде да Къазан шахарда басмаланган китапла кеп эдиле. Географиядан, тарыхдан, башха хыйсапладан да бар эдиле китапла. Аланы окъуп, Чёпеллеу бла да ушакъларында Шаркъ поэзияны Навои, Физули, Фирдоуси, аль-Маари кибик бийик жулдузларыны назмулары бла, аль-Бируни, аль-Фараби, Ибн-сина (Авиценна) кибик философларыны фикирлери бла шагъырей болады. Чёпеллеу эфенди бла алай терен танышхынчы, Кязим кёп затны ангыламай эди. Игиликни, ниет тазалыкъны сакълауу дин излемлери – бир жанындан, таулу жамауатланы атауул бирликлери – экинчи жанындан, – адамны баш эркинлигин къаты тутадыла деп алай суна эди. Аллахха ийнаныу хар муслийманнга да къалай тенг эсе, Аллах бу жерни хар инсаннга да тенг юлюшге берген эсе, жашау-турмуш нizamла, жорукъла да Аллахны хакъ хукмусун бузаргъа болмазла деп, алай къарай эди. Энди ол жашауда чюйреликле ол суннгандан эсе кёп болгъанларын ангылайды.

Чёпеллеу эфенди: «Сакъат Кязимге Шыкъы тарды», – дегенни айтып, Беккини да кёллендирип, жашны андан ары окъутургъа нюзюр этедиле. Да Шыкъыдан къайры энерик эдинг? Атта-не-асыу, Стамбулгъа ёталса, болур эди иши! Къайда аллай къарыу! Чёпеллеу, жол башлап, аны Дагъыстанда Акъсай элге, къумукълу шуёху Осман улу Мухамматха элтеди. Акъсайда айтылгъан медиреселе бар эдиле, къумукълу шайыр, философ Мухаммат Осман улу, Кязимге къалам къарындашлыкъ этер, аз-кёп болса да, ол межгитлени биринде ууазгъа жюрютюр деп, ол эди Чёпеллеуно сюрсени. Алай бла Кязим, Акъсайгъа 1895 жылны кюз артында барып, 1896 жылны жаз башында къайтханды. Мухаммат эфенди, назмучулугъундан тышында, къумукъ халкъны миллет къуралыууна жол излеген, аны жарыкъландырыуу ишлени башлагъан билимли, ачыкъ оюмлу адам эди, кеси да Кязимден 9 жыл тамата. Шимал Кавказда тюрк тилли миллетлени тарыхларын, жашауларын да ол иги билгенди. Акъсайда тура, Кязим аны бир тилли къалам, дин да къарындашы Мухаммат къумукъ халкъны ниет байлыгъын жыйышдырыуу, басмалау ишлени къалай бардыргъанын кёргенди, кёп затха оюм этгенди.

Айхайда, Кязим бек алгъа Мухаммат эфендини назмуларына къарагъанды, аланы суратлау энчиликлерине, нист

магъаналарына уюгъанды. Ол къумукълу шайырны беги-
рекда «Шуёхла къаласы», «Акъсайчыла», «Гюлькъыз» де-
ген поэмаларын суйюп окъугъанды. Аны «Гюлькъыз» де-
ген поэмасын а, кёлден окъуна билип, артда Шыкъыда ай-
тыучусун кёпле эсгергендиле.

Бек башы – Кязим Акъсайдан жазма адабият не болгъа-
нын билип къайтханды. Ай, не медет, зарф болса эди! Жокъ
эсе уа, къадаргъа бой салып турмай, жол излерге, мадар
этерге керек туююлмюдю?

Ол бек алгъа кесине харфлыкъ къураудан башлайды.
Насыпха, аны кёп эллиси алифлени жаза, окъуй да биледи.
Алай, иш этип къарагъанда, арап харфла ана тилини ич
къурулушуна толусунлай келишип бармагъанларын кёре-
ди. Аны ачыкълагъандан сора, арап харфлыкъны малкъар
тауушланы толусунлай жетишдирамгъан жерлерине фарси
харфлыкъдан къошуп, ана тилде ажимсыз жазарча, харф-
лыкъ къурайды. Къураса да, саулай малкъар тарланы алып
айтханда, харфлыкъла чыгъарып, дуния мектеплерин къурап,
сабийлени окъутуп башлар онг жокъ эди. Аны жарсыуун
этген ауазланы терк-терк эшите эсе да, Кязим жангы жа-
рыкълыкъ алыкъа тауладан узакъ болгъанын ангылайды.

Башха жанындан къарагъанда, алыкъа жазма адабият
не болгъанын билмеген къарангы халкъ, Кязимни насыят
намуларын ангыламай, къыйыны бошуна кетерге боллукъ
эди. Жангы сёзню эски жырланы къурашында айтса уа?
Халкъ тынч ангылагъан, суйген таурухланы, жырланы,
бурунгу дастанланы хазыр формалары – жашау-турмуш
магъаналары болгъан назмуланы таулу жамауатланы се-
зимлерине женгил, толу жетдирикди. Алай бла тынгылау-
чуланы окъуучулагъа ётдюрюрча кёпюр салыргъа боллукъ-
ду.

Кязимни ол эки бийик жагъаны бирикдирген биринчи
чыгъармасы – «Тахир бла Зухрады». Тау жамауатла иги
бишген таурухну сюжети Кязимни ол замандагъы излемле-
рине аламагъ келишеди. Зулмулукъ бла эркинлик, тюзлюк
бла тереклик деген затла бары алчы адамланы аягъы юслери-
не салгъан заман. Кязим «Тахир бла Зухра» деп, бурунгу
сюжетни къайтаргъанлыкъгъа, жангы адамланы болумла-
рын, жашауну жангы чюйреликлерин ачыкълай эди. Бизде
да кёп «Зухрача, жау чыракълай эриген, /Бу дунияны аза-
бындан безиген» деп, суймекликге тузакъ салгъан «сокъур-
ланы» къара бетлерин ачыкълай эди.

Бу кезиуде Кязимни «Бели иничке, субай назы», «Салам
жаздым санга артыкъ», «Къара къашынг, къара кёзюнг...»,
«Къарап турдум баргъанынга», «Къоннган къушха бази-
нып...» дегенча, лирика назмулары да, шаркъ назмучулукъ-

ну төрелеринде жазылып, жашау-турмуш халланы ачык-ла-гъандыла. Шаркъда зикирле да назму бла айтылычуларын эсге алсакъ, Кязимни къысха лирика назмулары, макъамгъа тынч келип, зикирлеча айтылгъандыла.

Кязим жангы назмучулукъну мурдоруна халкъны жашау тиричилигин салады. XIX ёмюрню ахырында – XX ёмюрню башында адамгъа жюрек тынчлыкъ, жарыкълыкъ берген ишле аздыла. Аны себепли поэтни къолуна къаламны асламысында бушуу алдырады. Тукъум тенгсизлик айтылмагъан заманда да бир бирлерин сюйген къыз бла жашха чырмау кёп чыгъады. Аланы насыпларын бош адамла да къызгъа-надыла – къарыусузгъа хата къайдан да чыгъар!

*Аллах бизге суймеклик жазды, –
Адамла сыйыралла аны.
Кёкдеги Аллахдан кючлюмюд
Жердеги адамны айтханы?*

*Аллах бизге насып буюрду, –
Адамла унамайла аны.
Биз алай тилейбиз, табынып, –
Нек болмайд Аллахны айтханы?*

Кязим суймекликни сыйын кёкню измисине дери кётю-реди. Ол жерни жети къатысындан чыкъгъан шауданнга ушайды. Жай чилледе жаугъан жауунлай, къургъакъсыгъан дунияны жибитеди, къандырады. Анга хыйла тутхан а фитнады, гюняхды.

Дунияны бузулгъаны – тиширыуну сыйы, къачы, хурмети тийишлисича жюрюмегенинде кёрюнеди деп, Кязим ачыкъ салады. Кязимни акъылына кёре, тиширыугъа учуз-лукъ жетдиргенлери ючюн, къырал, дин хукмулагъа къач бузууну айыбын салыргъа керекди.

Баям, 1900 неда 1901 жылда (архивлесе аны тюзюн белгилеген документле жокъдула) 40–41-жыллыкъ Кязим хаж къылыргъа атланады. Аллахха къуллукъ этгенден тышын-да да, аны дуниялыкъны кёп сорууларына жууап табаргъа умуту болгъанды. Ислам айтхан, жерлешлери да тутхан кёп тюрлю кесамаатланы билирге, тюшонюрге керек эди.

Бу кезиуледе Кязимге иги адамны сыфаты толусунлай дин бла байламлыды. Жашауда тюзлюк, игилик болурун сюйген хар инсан – ол бай, жарлы эсе да, къул, бий эсе да, тюз ниетли болургъа керекди. Таза бол, намаз эт, дунияны хаухлугъун бил. Кишиге къара сабан сюрме, урлама, ёлтюрме. Олду адамгъа насыпны башы, ийман да олду. Болсада, жашау кертиликге жетген заманда, поэтни жюрегинде жа-

шауну ауазы ахыратны ауазын хорлайды. Хаж кылыу аны жюрск тынгысызлыгын бютюн терен этген болмаса, кыайгысы чачмагъанды. Ол угъай эсенг, аны жаны Аллах бла бириге баргъаны къадар, жерде зулмулагъа къажау сарыуу къатылана барады. Ахырат азабына угъай, дуня татлылыгына эс бурады:

*Сыгын отну жылыууна жылынган,
Отха, суугъа, терекге да табынган,
Бу дуня – бузугъу кеп табындан,
Болмаз анда тынчлыкъ бла табылган!*

Кязим адам дин ючюн угъай, дин адам ючюн болгъанына ийнаннганы себепли, аны назмуларында шериятны сур жорукулларына кыйын жашагъан адамны кез къарамы бла кесамат этиледи.

Холам-Бызынгы жамауатларында, Чегем эллеринде да жашау алгынча туююлдо. Аны чюйрелиги, къатылыгы Кязим суннгандан эсе кеп да уллуду, кыйынды. Къагъыты, жазмасы болмагъан халкъ дуня бла байламлы болмайды, кесин да тийишлисича къоруулаймайды. Анга жарсыуунда, ол дуня магъанасы болгъан оюмланы айтыргъа жетишеди:

*Юй ишлейди, салып тамал,
Ашы, суу барды тамам.
Намаз кылад, айтад салам,
Насытлыды жсахил адам! –*

*Десек, анга сылтау таба,
Тилибизни артдан къаба,
Излемесек башха амал,
Небиз башхад бизни малдан?*

Адам ахыр жолуна атланнган сагъатында да, дуняда зулму болгъанын биле кетсе да, кезю артына къарай ёледи. Кязимни 1906 жылда жазылгъан «Атасыны жашына осуяты» деген назмусу къадарны ол формалы бушуулугъун ачыкклайды. Артыкылыкъ ат оюнла къурагъан дуняда Кязим иги сёзю сауут-саба бла тенг этеди. Халкъны быллай кезиунде «батырлыкъ», къама кибик, жютюдю, «отлукъ ташча», жилтин учурады. Иги сёз «халкъны кючюдю», ол «зулмугъа кебин бичеди», аны ёлтюрлюк кюч а жокъду.

1907 жылда Кязим «Жаралы жугъутурун» (автору белгили болгъан биринчи таулу поэманы) жазады. Поэт халкъны жашау-турмуш халларына кесамат этеди. Хар инсан да

насыплы болургъа керекди, бир адам бирси адамны кыйынын ашаргъа тийишли туююлдо, ол керахатды деген оюмну айтады. Поэманы битеу ич жыясын, магъанасын алып айтханда, иш ахлусу адамны ниет кючюне ийнаныуну жырыды! Уучу Хашимни, огъурсуз бий Жамболатны сифатлары тюзлюк кыйда, кычачан бузулгъанды деген сорууланы туудурады. Аны бла бирге, быллай сорууланы тагыларын излеген адамны – лирика жигигни сифаты кыуралады. Ол халкыны екиюлюдо.

Тарых жаны бла алып кыарагъанда, «Жаралы жугъутур» XX ёмюрню аллында жазылгъан бек биринчи реалист чыгъармаланы сатырында турады.

Суратлау жаны бла алып кыарагъанда, «Жаралы жугъутур» малкыар халкыны айбат сёз усталыгъыны кыуралыуунда жангы ызны, жашау кертиликни суратлауну башлагъан, ары дери жюрюмеген поэтика ишди. Кязим кёп жаны бла юлгю боллукъ чыгъарма жазгъанды. Кесини композиция кыурулушу, тил усталыгъы, оюм, сезим кертилиги, теренлиги бла кавказ поэзияда айтхылыкъ чыгъармаланы тенглигине чыкыгъанды. Аны бла бирге, «Жаралы жугъутур» суратлау сёзню жангы заманын – халкыны жашауун теренден ачыкылауну башлайды. Лиро-эпика жанрда жазылгъан биринчи чыгъарма болуп, Кязимни ызындан келлик поэтлеге, битеу да адабият ёсюуге жол салгъанды.

Кязимни бу кезиуледе жазылгъан «Парийим», «Кыар кюн арбазыбызгъа кыонган чыпчыкычыкыгъа», «Жарлы хоншум Гуа» дагыда башха назмулары жашау кертиликни ачыкылагъан поэзияны мурдору болгъандыла. Ол «Адамды бизни атыбыз» деген назмусунда орус патчахны кыйырбучхакъ халкылагъа айбуток-башбакъ саясатын ууатханды, аз халкыны ёлюмсюз ниет кыолайын кёргюзтгенди.

Шыкычы хажи Кязим XX ёмюрню 10-чу жылларында, тюзлюк, эркинлик излеген фикирчи кыадарында, тау жамуатланы барына танылгъанды. Энди Кязимни аты айтылгъанда, жолоучу атдан тюшеди, келин отоулада келинле секирип ёрге турадыла. Кязим кеси уа мудахды, ол энтта дуня кёрюрге, билимин ёсдюрюрге сюеди. Ол хыйсапдан, 50-ге чыкыгъан эсс да, 1910-чу жылда Шаркы таба экинчи керс атланады. Ол Шамгъа (Дамаск), Багдадха, Мисирге (Каир), Стамбулгъа барады. Шамда, Омсядланы айтхылы медиреселеринде, Каирде тауушлукъ аль-Азхар университетинде окыуйду. Орта жашаулу Кязимге Шаркы дунясы жангыдан ачыла эди. Адам кыолу, хунери болдургъан маданият эсгертмеле – бурунгу кыурулушла, сыйлы жерле, керуансарайла, бакы базарла... Арап шахарланы сатыуалыу хадагъалары, хаж кылыргъа кыуолгъан ач, жалан-

шач мискинле... Бек байла, бек жарлыла... Факъырачыла, дервишле, дуванала... Кязим барына эс буруп, тангсынып къарайды. Башха кюнледе, бурунгу межгитлени китапханаларына кирип, шаркъ шайырларыны къол жазмаларын, суфийлени насиятларын окъуйду. Анда Къуран тафсирле, хадисле, мифле, бедуин жырла да аз туююдюле. Файгъамбарланы жашауларын, дин къазауатлада жоюлган батырланы юслеринден айтылган таурухланы – барын, барын, Шыкъыда жай кюн суусап ичгенча, алай сингдиреди къанына! Узун къамиш таягына таяна, ол, бир бош таякъ угъай, боракъ аты болганча, анга таянып атлагъаны сайын къарыу ала, кюн къыздырган къум жоллада жюриюдю. Кечеледе, къош отланы жагъаларында олтуруп, араплы бедуинлеге хапар айтдырады. Жырларына тынгылайды. Бурун бу жерледе жашаган жесир халкъны азат этерге жол излеген Мусса файгъамбар (Моисей) ёмюрле теренинден анга къол бергенча кёрюнеди. Алай Мусса мифди, Кязим излеген а – кертилик! «Муссаны къатлап, Тур таууна чыкъдым...» деген назму дуняны жараларына жандауурлукъну бийик юлгюсюдю. Дуня поэзияда окъуна бек аз тюбеген оюмлу философияды:

*Муссаны къатлап, Тур таууна чыкъдым,
Файгъамбардан изми излеп, талчыкъдым.
Тобукъланып, къол жайып, тилек этдим, –
Изми жокъ, мухажир азабын чекдим.*

*Турдан къарадым, Иричи башындан
Эле къараучумча эрттен чагында.
Кёрдюм: адамла – палах тузагында,
Алахны жсууугъунда, узагында...*

Кязимни ангылауунда, Аллахха жууукъ жер Шаркъды, «буснийман топуракъды». Алай анда да адамла «палах тузагында» ынъычайдыла. Къачан эсе да, Кязимча, дуняны жаралары энип кюйдюрген бир адам, поэт, акъылман, файгъамбар, ким да болсун, – халкъны къыйналганына тёзалмай, бу таугъа чыгып, Аллахдан болушлукъ тилегенди. Таурухлада Муссаны тилеги къабыл болганы айтылады. Кязимни тилеги уа жетерми? Тур тауундан къарап кёргени да, Бызынгы бла Малкъарны арасында жайлыкъ Иричи сыртдан къарап кёргени да аны бирча жарсытадыла – поэт хар адамны, хар халкъны да насыплы болурун бирча сюеди.

Кязимни закийлиги – адам улуну къыйын тарыхында турмуш тирмени хар къайда да бирча айланнганын кёрге-

ниди. Ол бир заманда насийхат этмейди, алайсыз да белгили фатыуаланы кьайтармайды. Дуния кесаматларын, энчи адамны жарсыуун да жалан суратлау тил бла, жүрек сезим бла ачыкьлайды. Ачы дуния тенгизи – сур жашауну сыфатыды.

Кязимни философия фикирлерини таркьаймаз тагылары – аны туугьан жериндедиле, ёз халкьыны кьадарыды. Аны 1910 жылда шаркь жолоучулугьунда биргесине болгьан Асанланы Локьманнга этген «Осуяты» – миллет закыйликни даражасын тутады. Ол назму Кязимни суратлау адабият аманатын да, инсан тынгысызлыгьын да бирикдиреди. Поэт халкьны тюенесин, бююнюн, тамбласын да кьрген, аны кьайгьысын, жарсыуун да этген акьылман болургьа жетишеди. Дагьыда: келир заманлада бу назму аны халкьына осуятыча кьаллыгьын билген этгенча, алай селешеди:

*Елюгом киши жеринде кьаллыгьын
Билеме. Ол таууш эрттеден келед.
Жокь бу дунияда берлигим, аллыгьым,
Сен, хажи, жарсыуларыма сууал эт.*

*Ала басдыла, жүрегими эзе,
Кёп болдула, Шыкьыны ташларыча.
Мында да жатарма, жарсыудан безе, –
Палах кёп, жараларым ашланьырча.*

Кязимни уллулугьу андады – ахыр сагьатында да кеси кьайгьысын этмей, саулагьа игилик тилегенинде! «Тангнга кюйюп, бишип», «амалсыз болуп» чыкьгьанда, жолда бирси нёгерлериме келген ёлюм манга да жетди деп, эрттеден келген тауушну кертилигине сейир эте, саулукьлу нёгерине халкьыбызны аманат этеди. Бу дунияда «аллыгьы, берлиги» болмагьанына кьууанады. Жюрегинде Аллахны сыйлы аты бла жашагьан, кёп жыллада хакьны кертилигине, тюзлюгюне ийнанган, билим, акьыл излеп, шаркь жолларын кьыдыргьан хажи, керти дуниясына атлана, «Табыныудан, тилекден жокьду файда» дерге жетишеди. Жаннет тилеген Кязим, Аллахха уллу кёлкьалдысын, ёнгелеуон да айталгьаны – аны дуниялыкьны, дин-исламны да бийиклерине чыгьарады. Не тюрлю ишледеча, динде да адам кертичи болургьа керекди, бек уллу кертини уа – жерде жашауну кьыйынлыгьын – Аллахдан кьалай жашырыргьа боллукьду? Ёзге уа, барын жаратхан Аллах эсе, кьыйынлыкь ючюн дауну андан башха кимге этерге боллукьду?

Кязимни кюреш сезимин андан ары ёсдюрюрге бирин-

чи дуня урушну башланганы да себеп болады. «1914 жыл» деген назмусунда тап-таза адам къаны бошуна тегюлгени айтылады. «Патчахха аман кюн келди», – деп, палахны сылтауун жер, бийлик ючюн талашхан патчахланы жутлукъларындан, адамны жашаууна сансызлыкъларындан кере, уруш гейрисине налат береди. Аллай урушланы хаталарындан халккълагъа келирге боллукъ ачлыкъны, ажимлы жоюлгъанланы бушуулукъларындан эсе бийикге салады. Ачдан аралгъан сабийни кергенден эсе, кеп душман бла сермеше, уруш аулакъларында жан берген кеп да тынчды, дейди. «Келир деп кьоркъама ачлыкъ» – ма олду акъылманны тынгысызлыгы!

Тауда кьош негерле, малчы жыйынла ауушла бла аууп келиучю малсюр жыйынладан кеп азап чекгендиле. Аллай ишлени юслеринден таурухла, жырла да аз туююдюле. Кязим 1916 жылда «Сары кьошда» деген поэмасын жазды. Алай ол эбизе малсюрлени жаулау кесаматдан узакъ эди. Поэтни баш мураты – жашау кеси жаулагъан аманлыкъ ишле къайсы халкъны да бирча кыйнагъанын айтыуду. Анга кере, поэманы магъанасы, суратлау жыясы, Сары кьошда болгъан жарсыулу ишлени кертилигинден чыгып, суратлау кертиликге этгенди. Тюз адамны, поэтни ниети – жарашып жашауну асыулугъун кергюзтюдю. Игиликге бла аманлыкъгъа, сабырлыкъгъа бла женгилликге, шуехлукъгъа бла жаулукъгъа багъа бичиледи. Мында да, «Жаралы жугъутурдача», лирика жигитни сыфаты кьуралады. Лирика жигитни дуня кесаматлары, екюллюк даражасы поэманы суратлау жигин кьурайдыла. Поэмада, бир жанындан, эбизе элле, ёз бузукъчуларына ёз жерлеринде сюд этип, Холам-Бызынгы элlege жарашыу излеп келгенлери, экинчи жанындан, Холам-Бызынгы эллени къан тегерге чакъыргъанла халкъны къайгысыын этмегенлери – Кязимни кесини жашау чойреликlege кьарамыды. Жютюлене, къатылана, кьутсуз бола келген чойреликлени туурагъа чыгъарып, халкъны эсин анга заран этерик затлагъа салып, анга кюч берлик, алгъалатырыкъ онгланы ёсдюрюр жанындан тутады. Алай бла Кязимни «Сары кьошда» деген поэмасы малкьар адабиятны тарыхында, жаланда суратлау магъананы тутуп кьоймай, тау жамауатланы бирикдирирге, алгъалатыргъа боллукъ ишлени ачыкъларгъа да болушханды.

Октябрь ынгкылабы хорлап, таулада Совет власть орналгъанда, Кязим жаш туююл эди. Шауаланы тукъумдан жууукъгъа байланып, уллу юйюрлю болгъан эди. Хажини жашы Сагъит былай эсгере эди: «Мени анам Шауаланы Къанитат... бал бетли, асыры тынч адам эди. Ауузун кьаргыш келмеген, эски жамагъан, ач этген этиди. Анарыз

жырлагъа тынгыларгъа да бек сѳююучю эди; хажи жазгъан жырланы къызларына айтдырып, кѳп тынгылагъанды». Къанитат Къзахстанда хажи ѳлгенден сора ай жашап ѳлгенди, 75-жыллыгъында. Ол онтѳрт сабий тапханды. Уллу Ата журт урушну аллында аладан сегизиси сау эди – тѳрт жаш бла тѳрт къыз. Тамата жашы Мухаммат 18-чи жылда, инсан урушну заманында Дагъыстан жаында жоюлгъанды. Ахмат, Сагидуллах, Асхат, Сагъит Ата журт урушда болгъандыла. Сагидуллах урушда жоюлгъанды, Асхат, жаралы болуп, юйге сау къайгып тургъанлай, Кичибалыкъ элге душман киргенде, шагъырсей жаулукъ бла душманны къолундан ѳлгенди. Ахмат бла Сагъит, урушдан сау къайгып, кѳчгюнчюлюк да сынап, туугъан жерге къайтхандан сора, Шелюшкюде (Шалушка) ѳлгендиле. Ахмат – 1972-чи жылда, Сагъит – 1995-чи жылда.

Хажи эки тамата жашына жыр этген эди. Мухамматха – «Жашыма» деп, «тили артына тартыла». Асхатха – «Жарлы бала» деп, шагъырсей жаулукъгъа налат берип. Эки чыгъармасында да Кязим, ѳз жюрегини ачыуун айта эсе да, ѳлюм кыйынлыгъына бойсунмай, таукелликни жакълайды.

Кязим Шыкъыда, атасыны уллу юйюрюнден айырылып, кеси ишлеген эки къатлы таш журтуну тюп отоуларыны бири «уллу юй» эди, ортасында деменгили багъанасы, ожакъ от жагъасы бла. Андан кирип, хажини хужурасы (ишлеген жери, кабинети) болгъанды. Кабинетни арт (къая) къабыргъасы, таш тапкала бла жарашдырылып, китапла, къалам-къагъыт турурча болгъанды. «Кязимни таш библиотекасы» деген олду. Анда дунияны кѳп илмуларындан китапла болгъандыла, шаркъ поэзияны китаплары да. Тау эллени тюз жерлеге кѳчюрюу баргъан заманда (1938–40-чы жылла) Кязимни исполкомлагъа чакъырып, эски журтланы къояргъа, кѳчерге унамагъан жарлы халкъны ызынгдан тиз деп, уялтып, эки аягъын бир уюкъгъа сукъгъанларында, ол Кичибалыкъгъа кѳче, библиотекасы ауур эсе да, бир уллу къанга кюбюрюю уа толтуруп алгъан эди. Ол бош эди, кыйын кѳрюннгенликге, къоншудан къоншугъа киргенча. Кѳчгюнчюлюк ачысы артда жетген эди, Кязим хажи Кичибалыкъда кеси юй ишлеп, ичине киргинчи окъуна. Ол заманда да игиликден тюнгюлмсей, жерине къайтырына ийнана, хажи ол къанга кюбюрюю, ичи толу алтындан, жаухардан багъалы ырысхысы бла, жерге кѳмген эди. Ол ырысхы бюгюн да кѳмюлгенлей турады. Жерибиз, баям, аны ючюн да сыйлыды...

Шыкъыда кюнлюм бетде таш журтундан энишге къол ичине шырхы гыйыладан ишленнген атлаучла бла тюшюп, Шыкъы суууну эки томуроу кѳпюрюнден ѳтюп, аргъы бет-

де гюрбежисине бара эди Кязим. Аны «Темир тюеме, терим бара» дегенинде, ишине базыныудан сора да, адам хунерини чексизлиги кёрюнеди.

* * *

Жашауну не кыйын кезиулеринде да къара халкъ жанлы бола келген поэт, уллу бурулушланы заманында да, ичинден арсарлыгы уллу эсе да, жашауну къуарар жанындан, онгуна бурур жанындан селешеди. Халкъ деген тюз ниетли хажи, большевикле айтханнга ийнанып, жашын урушха жибергенден тышында да, алагъа назму этеди, «Большевикни жолу тюздю» дегенни айтады. Артдан-артах, халкъны иги умутлары толмай, мамыр элlege алгъындан эсе да уллу палахла тюше башлагъанда, «бу не затха ушагъанды» деп, чамланады. Аны кез туурасында таулагъа тюрлю-тюрлю жыйынла, оноула, оноучула келедиле. Аланы хар бири халкъгъа азатлыкъ келтиргенле – кеслери, аманлыкъ тежегенле уа – бирсиле деп, къара халкъны башын бютюнда хайран этедиле. Кязимни ол тюрлю къатышлыкъны суратлагъан назмусу бары тау жамауатлада къуш учханлай эшитилгенди, нарт сёзлей айтылып къалгъанды:

*Бири къача, бири къууа,
Жетгенлерин жолда бууа,
Ызларындан палах тууа,
Хатасыз халкъ аны жууа...*

«Ол тизгинле бизни юсюбюзге къутургъан суулай къуюладыла, – деп жазады Къулийланы Къайсын. – Тенг, жютю къуралгъан этим рифмала, шорхалача, барадыла. Дуния поэзияны бетлеринде тёрт тизгиннге аллай бир жашау кертилик, чюйрелик, жарсыу да сыйындыргъан кезиуле бек аз тюбейдиле».

Кязим бу жыллада ёлюмню юсюнден да кеп сагъыш этеди. Ол «Къартлыкъ бла ушагъым», «Бызынгы къабырлары», «Ийман бла къалыгъыз», «Ёлюм келир», «Мен бир инсан. Жашадым, жанды отум...» деген назмуларында ёлюмню уллу бушуулугъун кёргюзтеди. Аны бла бирге, адам жашагъан заманында игилик этген эсе, иги сёз айтхан эсе, жарлыны жапсаргъан эсе, кертини айтыргъа уа буюкъмагъан эсе, ала бары саулагъа къаллыкъдыла. Саула бар къадарда уа ёлюмсюз боллукъдула. Къалай бла дегенде, дунияны иеси ёлюм угъай, адамды. Ол ниет кесини жашау теренлиги бла «Бузжигит» поэмасында да ачыкъланнганды.

Адам нек жашайды? Сёз устасы, хунер иеси, акъылман да халкъларына не бла жарайдыла? Адамны кыйын жа-

шауун бир кесек окъуна женгилирек, жарыкъ этерге боллукъ ишледе устаны къаллай магъанасы барды? Бары жерледе кыралны, халкъны оноун устала угъай, залимле нек этедиле? Кюч, хунер да, акъыл, эс да халкъны теренинде болуп тургъанлай, ол, халкъ, ханлагъа, аланы мыртазакъларына оюнчакъ нек болады? Къайдады, тарыхны къайсы теренлигинде букъдурулады ол кыйын сорууланы тасхалары?

«Бузжигит» поэмасы ол къауум сорууну салады, алагъа жууап излейди. Не медет, Кязим, акъылман эсе да, аланы барына жууап табарыкъ файгъамбар туююл эди. Къалала ишлеген ажайып уста Бузжигитни къадары бла ол не заманлада да устаны къадары бушуулу болуучусун ачыкълагъанды. Поэма – ана тилни суратлау байлыгъыны таркъаймаз толу шауданыды.

Мёчюланы Кязим, 80 жылына чыгъа, кёрюрюн кёрюп, беририн берип бошагъан суннганлыкъгъа, бек уллу кёрюр кыйынлыкъгъа алда эди – Уллу Ата журт уруш, кёчгюнчюлюк. Малкъар халкъны тарыхына къууат берген, саулагъа адеп-къылыкъ алыуну мектеби болгъан Кязим ол эки кыйынлыкъны да кёзюне туура къарагъанда, инсан эсин, таукеллигин кем этмегени тамашады. Халкъ халкълай къаллыкъгына, душман да ууатыллыкъгына ийнаннганы! Инсан урушну заманындача, Кязимни сёзю кесгин эшитиледи:

*Ушкокпу алыгъыз къолгъа,
Чыгъыгъыз къазауат жолгъа!
Айландырмаз душман оннга,
Жокъду заман арсар болгъа!*

Бу уруш да Кязимни бир жашын – Асхатны – кёмеди. Аны да кётюреди, таукеллик сёзюн бютюнда кётюрюмлю айтады:

*Этилирле тойларыбыз,
Кютюлюрле кёйларыбыз,
Жау аллында жунчумайыкъ,
Барына тёзюп турайыкъ.*

Душман чегинип, «тойларыбыз этилир» чакъда уа къанлы кёчгюнчюлюк жетди. Ма не заманда титиретеди бизни акъылман шыкычыны ол кюнден 34 жыл алгъа айтхан оюму – билгичлиги: «Ёлюгюм киши жеринде къаллыкъын билеме,/ Ол таууш манга эрттеден келед...» Бу мухажир жолоучулукъда Кязим файгъамбар келечилигин алгъаннга ушайды. Шаркъны къум жолларын кыдыргъан къамиш таягъына

таяна, ол вагондан вагонга ётеди, ач, сап адамланы жап-сарады, таукел этеди; жолда не берселе да, ашагъыз, харамды деп, бир аууз къабынны да артха тюртмегиз, деп юйретеди. Ууаз береди, назму айтады.

*Тёзимсюзлюк – пёгер тойюл,
Оюлгъанда жолунг, юйюнг.
Кётюрейик жашау кюйюп,
Таукел этейик биз бюгюп!*

Кязимни ахыр хорламы – ахырларына таяннган, тюнгюлген адамлагъа тёзимню, таукелликни, къыралгъа бузулмауну юсюнден ууаз бергениди! Къыйын сагъатда кеси да кёл этерге, бирсилеге да кёл этдирирге кючу, акъылы жетишгениди!

Мёчуоланы Кязим, бийик Шыкъыда туууп, дуня жолларын къыдыргъан акъылман болгъанды. Аны жүрегинде дуня боранлары гюрюлдегендиле; тилинде кёк бла жерни арасында айтылыргъа боллукъ кертилик айланнганды; къадарында – ХХ ёмюрню кёп кюрешли, хорламлы, хорланыулу жоллары чалишгендиле; таукеллигинде – таулу миллетни «Таукеллик къая бузар» деген жашау кёллю жоругъу низам болгъанды. Кязимни атында – малкъар халкъны бары ёмюрледе жыйышдыра келген ниет къулталыгъы бирикгенди, аякъланнганды, тау тарладан уллу жоллагъа чыкъгъанды. Бир кере ол шаркъ жолоучулугъунда самум желле сюрген къызыу юзмезни тюбюнде къалгъанды. Экинчи кере Къазахстан тюзлеринде ажашхан аулак элде 1945 жылда асыралгъанды. Дагъыда, киши жеринде къалмай, Ата журтуна къайтханды. «Аллах! Мени таш окъуна эт,/ Алай туугъан от жагъама къайтармагъанлай къойма...» – деп этген тилеги жетгенди. Аны ташы тургъан къадарда, ана тил да турур, аны жүрютген халкъ да турур. Инша-Аллах, Кязим деген бла Малкъар деген бир магъананы тутадыла.

ШАХМЫРЗАЛАНЫ САИД

(1886–1975)

Устаз. Этнограф. Фольклорчу. Назмучу. Къыраллыкъда Ленинни орденин биринчи алгъан таулу. Биринчи таулу харфлыкъны къурагъанладан, биринчи таулу китапланы чыгъаргъандыгъан бири. Ана тилни устасы. XIX ёмюрде (1886 жыл) туууп, XX ёмюрню халабалыгъын толу кёрген. Дин окъууну, дуния окъууну да бирча билген. Алаша къатангы киши. Чегемде, Эл-Тюбю элинден Шахмырзаланы Осман-ны жашы Саид...

Ол Чегем ауузуну бек сейир, тири адамларындан бири эди. Кесини къылыгъы, жюрюшю-турушу бла да чегем къаялары, аланы ичлери бла гюрюлдеп ётген боранланы къан чериулени кезю бла кёргенча, алай билген таулу.

Саидни туугъан, есен, дуниягъа кез ачып, жамауат иш-деге къатышып башлагъан жыллары кеп бушуулудула, аны бла бирге, иги умутланы да жыллары. Ол, халкъыны алгъа-лау жолуна билими къаллай бирге жетишген эсе да, аллай бир юлюш къошуп, жашагъан къадарында кесин иги бла таныта келгенди. Биз бюгюнлюкде жетишген маданият бийиклени тагыларында болуп, биринчи атламланы этгенди. адабият тилге жолну биринчилени санында болуп ызлагъанды.

Мен Саидни иги таний эдим. Аны биргесине Къарачай-

да, малкъар элледе да, халкъны кёлден чыгъармачылыгъын жыя, кёл айланганма. Шукур болсун, анга намыс да этгенме, кёл иги сёзюн да эшитгенме. Ана тилни байлыгъындан кёл дерселерин алгъанма. Ол, арыкъ, гырхы тобукъчугъун суйген адамыны тобугъуна салып, нарт батырланы эриклей: «Нарт уланы, къалайса?» – дер эди; «Ай, хомух, хашкен!» – деп, мажюсю заманланы эсге тюшюрс, терк окъуна бир сейир зат айтмай къоймаз эди. «Тамата, биягъы бир эски сёз айтдынг, неди «хашкен» деген а?» – деп сорсанг, ол, соргъанынг да хычыуун тийип, ангылатыр эди: «Хашкен деген а, жигит, бурун, биз мажюсю тейрилерибизге табыныучу заманлада, тейри къачны сакълагъан, аны тизгинин жыйып, адамлагъа да табыныу къууумланы этерге болушхан адам. Мажюсю эфенди!» – деп, балан бармакъчыгъын ёрге кётюрюп, дагъыда, аны да артыкъ толу болгъаннга санамай, орусча «поп» деп да къошар эди.

Эл-Тюбю – бек бурунгу тау элледен бириди. Анда тарых магъаналары сёнгмеген алапат ташла, къалала, битикле сакълангандыла. Шахмырзалары, тюп чегемлиле, анда жашагъандыла. Осман, Саидни атасы, кеси заманына кёре, эслилиги, жамауат ангыламы да болгъан, уллу юйюрлю адам эди. Жашларын дин окъуулу этерге кюрешгенди. Саидни да ол, Къуран окъууун теренирек этер ючюн, Къарачайда, Малкъарда болса да, игирек медиресселеге жибергенди. Иш этип, ол аны Кязим бла да тюбешдиргенди.

Алай жангы заманла келе эдиле. Чегемге дуниялыкъны окъуулары да жете башлагъандыла. Саид жангы окъуугъа тартдырып, Нальчикде курслагъа киргенди, Къырымда да окъугъанды. Саид Кёндеденде Чабдарланы Сюлемен хажини медирессенде да окъугъан эди. Бир жол а Кацийланы Хабуну атасы Хажикъурман анга бир къумукъ журнал келтирди. Къумукъ тилде чыгыучу журнал эди ол, «Шаркъ жулдузу». Кавказны халкъларыны жашау халларындан, излемлеринден башлап, кёл сейир затла жазыла эдиле анда. Назмула, башха суратлау чыгъармала. «Журналда окъугъан затларымы энкледим да, кёрген, билген затларымы юслеринден назмула тырнап башладым, – дей эди Саид. – Бир жол а юйге келип тургъанымлай, Эл-Тюбю ныгышында орус-япон урушдан къайтхан бир акъсакъ чегемлини хапарына тынгыладым. Аны жыр этип, къумукъ журналны аты бла Дагъыстаннга жибердим. Ай, хашкен, жыл да озгунчу, биягъы гымма-къумукълу Хажикъурман манга ол къумукъ журналны жангы китабын бермезми! «Мында уа, чегемличик, сени назмунг да зарфха урулгъанды!» – дегенни айтып. Асыры къууангандан, тепсеген окъуна этген эдим!»

20-чы жыллада, Совет власть орналып, элледе мектепле

ачылып, окъутуу ишни башларгъа онг чыкыгъанда, жазманы кьурар ючюн, бек алгъа харфлыкъны, ол харфлыкыгъа кёре уа жазма тилни тохташдырыгъа керек эди. Бек уллу миллет ишлени Саид ол заманда этгенди. Жазма тилни кьуралыр, ёсер жолун белгилеген адамларыбыздан бири болгъанды.

Саид биринчи назмуларын халкъ жырлагъа ушатып жаза эди. Бюгюнлюкде ала хазна сакъланмагъандыла. Чегемде бек алгъа харф таныгъанладан болуп, ана тилде биринчи харфлыкъланы кьураргъа, сабийлегсе, тап, уллулагъа да, биринчи дерслени жарашдырыгъа болушханды. Жерлешлерин окъургъа, жарыкылыкыгъа чыгъаргъа чакъыргъан назмула жазгъанды. 20-чы жыллада Нальчикде чыгыучу «Къарахалкъ» газетде аны адабият тилни кьурауну, элдеде жангы халланы орнатыуну, тиширыуланы баш эркинликлерин сакълауну юслеринден оюмлары басмаланып тургъандыла.

Аны кьатышыуу бла «Бирликге», «Биринчи атламла», «Социализмни жолунда» дегенча, биринчи дерсликле кьуралгъандыла. Саидни битеу республикада белгили болуп, школчула жырлап туруучу «Аршилери-маршилери» деген жортуул жыры да окъуугъа талашхан таулулагъа алай жарагъанды.

Ынгкылап хуруятына багъа бичиуде, Саид тау элlege келген жашау жангылыкълардан оюм этеди. Азатлыкъ! Ынкылапны аперимлиги олду. Таулула да, кеслери азат болгъанны кьой, азатлыкъны байрагъын дуняны бирси халкъларына да тежейдиле.

*Къайгы тартыула тартыучу сырыйна
Азатлыкъны тартыуларын тартады.
Кёп азаплыкъ кёрюп келген таулула
Энди эркин болгъанларын айтады.*

Сырыйна

Поэтни ауазы – заманны кётюрюмлю, жарыкъ ауазына сингеди: ол мындан ары жашау къалай боллугъуну юсюнден заманны аты бла сёлешеди.

Саид Шахмырза адамны насыбын аны туугъан жери бла байламлы этеди. «Минги тау» деген назмуда тауну ариулугъу – аны бийиклигинде, бугъейлерини теренликлеринде туююлдо, аны этеклеринде элле жарыкъ жашаугъа чыкыгъанларындады. Жашаулары игиленип, тауланы ариулукъларына кьараргъа онглары болгъанындады.

Энди, айхайда, эркинлик ючюн жан берген батырланы, бачамаланы юслеринден назмула кёзбауча, бошуна этил-

генча, керек болмай кълганча, алай кърюнедиле. Тоба дейик. Малкър кибик, кър миллетлени суратлау адабиятлары аллай назмуланы мурдорунда къруралгандыла. Тюрюн айтханда, биз халкърбыз деген тауушлукър сезим биринчи таулу назмуланы жарыкърлыкърга, кеси кесибизни таныргър, атыбызны айтдырыргър чакърыргър таукел ауазлары бла келгенди.

Кърралда маданият кърулуш барады. Жангы мектепле кърраладыла, устазлыкър сыйлы ишледен бири болады. Саид да жарыкърландырыу ишни ал сатырында эди. Ол Огърары Чегемни кеси ачхан мектебинде устаз болуп ишлейди. Анда кесини биринчи жалнасына кързыл кърумач сатып алып, галстукла тикдирип, чегемли сабийлени пионерге алгъраны бек къруанчлы хапарларындан бири болуучу эди. Сабийни боюнуна кързыл галстук такърган биринчи адам – анга кюрню биринчи къргюзтген адамга окърна ушай болур...

Артда ол, Нальчикге кърчюп, Жарыкърлау министерствода – наркоматда – къруллукър этеди. 1939-чу жылда уа ол Ленинни ордени бла саугъраланады. Кърбарты-Малкър республикада жарыкърландырыу ишлери ючюн Ленинни аты бла бек бийик саугъраны биринчи болуп алгър да ол эди – зауллы Шахмырза!

1944 жыл эртте жаз башы бла палах машиналары Чегемге киргенде, Саид, фашист басхынчыла кылдыран этген элни школ жашаун жангыдан къррап, сабийлени окъртур къруумда эди. Алай а НКВД-чыла Эл-Тюрюн андан да бек кылдыран этип, саулай Битикле тийресин мадул къройгър эдиле. Саид да, сюргюнчюлок сынап, Иртыш черекни суукър жагъраларына тюрюдю. Анда да ачыу, кърыйынлыкър сынар ючюн къралмады. Ол да бир уллу тарых эди – Саидни сюргюнде жашауу.

* * *

Сюргюнден сау-эсен кърайтып, Шахмырза улу халкърбызны ниет ырысхысын жыйыуну бардырады. Кърарачайда, малкър элде да этнография, фольклор, тил хазнаны жыйыу экспедициялада терк-терк болады. Ол арада бир бири ызларындан жангы китаплары да чыгърдыла: «Сырийна» – 1957 ж., «Назмула» – 1961 ж., «Танг аласында» – 1965 ж., «Таулуну календары» – 1970 ж.

Халкърны жашау болуму, тарыхы аны баш темасы эди. Кър назмуларында сюргюн, сюргюнде Ата журтха тансыкърлыкър суратланады. «Малкър таула» деген ариу назмусунда таулула тауларын къралай сюедиле! Аны хар эзенин, кърлун, жаргелин, дыркърысын, нарат-назы агърачларын, салма

жоллу этеклерин ала нечик сакълайдыла! Назмуну таза, жарыкъ гыллыуу – поэтни жюреги къалай жарыгъанын кёргозтеди.

Таулагъа жангыдан къайтыуну насыбы чексизди. Жер юсюнде таула бар къадарында, таулугъа насыпсызлыкъ келmez! Туугъан жер бла жангыдан тюбешиуню къууанчы, жууаплылыгъы да «Сакъла, кесме!», «Бузукъбашны балтасы», «Ана тилим», «Тарыхчылагъа» деген назмулада бютюнда терен сезимлик бла къатланады:

*Биз миллетбиз – Малкъар атны алгъанбыз,
Тарых жазмай, жукълап неге къалгъанбыз?*

Миллет маданиятны тагыларына къараргъа чакъыра, Шахмырза, бет этмей, ачыкъ селешеди. Халкъ, кеп ёмюрледен бери да тиричилик эте келиюнде телюлеге кеп тюрлю хунерле къойгъанды. Ол байлыкъны жыйышдырыгъа, аны бла халкъны бетин дунягъа ачаргъа керекди. Поэтни насийхаты бегирекда жаш телюге бурулупду, жаш тарыхчылагъа. Халкъны уллу, узакъ тарыхы бар эсе, келечеге да боллукъду.

60-чы жыллада Саид Шахмырза «Къарачыгъыз», «Чегем суу акъгъаны», «Зынада», «Къаяла шахары – Тотур» деген белгили тарых назмуларын жазгъанды. Ол таулу халкъны сёз байлыгъын, тиричилик хунерин иги билген этнограф, алим къадарында, аны тагыларына къайтып-къайтып къарайды. Бирде халкъны бюгюннюгю къолайын чертсе да, акъылы тарых жоллагъа кетеди. Адеп-къылыкъ мардала, таулада жашау этиуню амаллары, жаш телюню юйретю институтлары – ала бары да бир ёмюрге, бир телюню хунери, иши бла къуралып къалмагъандыла. Уллу дунядан бир жанында, тар тыгъырыкълада миллет бетликни, хунерликни, жыр-жомакъ, тепсеу къолайлыкъны сакълап, ёсдюрюп, келечек телюлеге жетдириуню аманат философиясы – жашауну келишине, аны кибик, барышына да оюмлу, ёхтем къараргъа болушады.

«Таулуну календары» – Саид Шахмырзаны этнография поэмасыды. Аны саулай чыгъармачылыгъында да баш магъананы тутады. Поэт кюнлени, айланы бурунгу таулула жюрютген атларына кёре, халкъны къуралыу, жашау тиричилигин бардырыу, табийгъатны таныу жолларына келишдиреди. Узакъ ёмюрлени хапарларын 136 жыл болгъан Хаммегер айтады. Биз, поэманы окъуй, халкъыбыз жюрюте келген жер атланы магъаналарын, тау адетлени энчиликлерин кёребиз. Тауда мажюсю адетле, табынуула, байрамла сейирдиле. Мажюсюлюк бла ислам диннге кёчюнюю ара-

сыннда сезим чойреликлени да поэт теренден ачыкълап кёр-
гюзтеди.

Болсада, «Таулуну календары» тарых бурулушлагъа этнография жолоучулукъ бла чекленсе, ол суратлау чыгъарма болалмаз эди. Аллай жолоучулукъ халкъны миллет бетин кёргюзтюр ючюн этиледи. Миллетни бетин а чыгъармада жалан суратлау амалла бла кёргюзтюрге боллукъду.

Къыш айлада – къыш ишлерин, жаз айлада – жаз ишле-
рин суратлай, поэт тау адамыны къылыгъын, табийгъат бла байламлыгъын, ишлеу, жашау хунерин оюмлайды. Биз – ишлерге суйген, кёп тюрлю къол усталыкъланы билген, бир бирге къайгъырыулулугъу да болгъан тэзюмлю, жигер ата-бабаларыбызны кёребиз. Таулада жашау этиуню къыйынлыгъы – бир жанындан, къудуретни зор кючлерине жангызлай амал этерге къолдан келмезлигин ангылау – экинчи жанындан, – таууланы бирликли, адежли болургъа юйретгенди. (Сейирди: биз бююнлюкде ол тамаша бирликни къайда, къайсы жолубузда тас этгенбиз?) Къыйынлыкъ къайда да адамы бирликде – тирлик (тирилик!) болгъанына юйретеди.

Тау адамыны тиричилик хыйсабы Тотурну ал, арт айлары, Къыркъаууз айын суратлагъанда туура кёрюнеди. Бирси айланы атлары бизге христиан дин бла байламлы кирген эселе, ол айлада жюрютюлген кёп адетле, Саид акъсакъл айтханнга кёре, Византиядан, Гюржюден келген эселе, Тотур айлада, Къыркъауузда этилген ишле, жюрюген адетле да тау эллени ёз тиричиликлери бла байламлы болгъандыла.

Хаммегерни ауузу бла Шахмырзаны айтыууна кёре, Тотур тау уланы болгъанды. Аполтуда Хустос къалада туууп, эрлик аты тау халкъына къалгъанды. Урушлада – жигит союлчу, аскер башчы, мамыр жашауда – жамауатны бирлик ишге бирикдирген жашды. Бир бири ызларындан келген эки айны – март бла апрельни, – биринчиси Тотурну туугъан кюнюдо, экинчиси – ёлген кюнюне саналады. Халкъ айтыулада болуучусуча, Тотур – бир душман да хорлап болалмазлыкъ жигитди, халкъыны тулпар ёкюлюдо. Аполтуда эллени, Хустос къаланы да къорууларгъа аны уруш усталыгъы, эллени бирликлерин сакълагъаны болушады. Аны Шахмырза былай суратлайды:

*Асланжюрек, къаплан кибик, ёсгенди,
Къыйынлыкъгъа юйретгенди санлары.
Къурч къылычын къыл къайракъгъа билегенди,
Душман чапса, тёгерме деп, къапларын.*

Аны бла бирге, Тотур жалаңда жортуулчу жигит туююлдо. Ол «тау тарлада къамала жазады», «тытыр биширедиди»,

«къадама хунала къалайды». Уугъа да барады, жаш-къушланы уучурукъгъа, жортуулчулукъгъа юйретеди. Тау элни биринчи байрагъын – жугъутур баш суратлы кёк байракъны – Тотурну атасы Хустос чыгъаргъанды деп, Хаммегер аны да баямлайды. Тау жамауат кесини уллу байрамларында ол байракъны эл арасында нарт къаланы башына тагъады. Элге жау чабып, чабыуул суру согъулса, жараулу жашла терк жыйылып, «атлагъа къонадыла», байракъда жугъутур баш суратны садакъ бла къылычха терк алышындырадыла.

Тотурну анасы да, халкъ анасы кибик, алай суратланады. Ол терен акъылы болгъан, эсли, сабыр тиширыуду. Апсолту гийрелеринде намысы жюриюдю. Къыйын кюн, элни жыйып, ол былай айтады:

*Бирлешмеклик баш саугъады бир халкъгъа,
Жашау бизге аны бла табылыр.
Бирлешмеген къайсы миллет болса да,
Бир кюнде ол аман бла къабылыр.*

*Байрагъыбыз болсун бизни къаныбыз!
Бирлик болсун арабызда антыбыз!
Къурумасын гумулида хантыбыз,
Къурман болсун бу байракъгъа жаныбыз!*

Мажюсю заманлада жюриомеген «къурман» деген сёз назмуну кертилигине арсар эте эсе да, биз ангылайбыз акъылман ана алайда башха сёз айтыргъа боллугъун, дин окъуулу Шахмырза аллай башхалыкъгъа эс бурмай къойгъанын. Биз да анга эс бурмай, назмуну магъанасына къарасакъ, аны ниети бизни бюгюнбюзге деп айтылгъан кибикди.

Тотур, «кюбе бла такъыясын кийгенлей», дайым алда барады. «Къылыч уруп, жыя тартып, лячин кибик, жумулуп» алай сермешеди. Ол туугъан элин Акъсакъ Темирни къан чериулеринден сакълайды. Аны ючюн а бош бир къара адамлай, сабанчылай къалады. Эл суйген батыр эсе да, кесин бирсиледен айырма этмейди. Жигитни аллай илишанлары аны халкъ эсинде ёлюмсюзлюгюн жалчытадыла. Аууллада улан тууса, «Тотур кибик болсун!» деп, Тейриден тилейдиле.

Къыркъар, Къыркъаууз, Этыйкъ айланы тиричилик терелери – бурунгу таудуланы жашау-турмуш суратларыдыла. Уста къоллу, иш кёллю, биригип жашагъан таулула, кийим кие да, аруулагъа багъа да билгендиле, зауукълу байрамла эте да келгендиле. Аланы отха, суугъа, тюрлю-

тюрлю табийгъат кючлеге, белгилеге табыныуларында окъуна адеп-къылыкъ асыллыкълары, хунерликлери кёрюнеди.

«Таулуну календары» кесини жарыкъландырыу ниети бла XIX–XX ёмюрлени арасында Шимал Кавказны жарыкъландырыу ишге къуллукъ этген алчы адамларыны чыгъармаларына жууукъду. Сёз ючюн, аны Коста Хетагуровну «Особа» деген белгили этнография очерки бла тенгleshдирирге боллукъду. Коста Хетагуров, Апсолтудан хазна айырмасы болмагъан Нар элни бурунладан бери жашау тиричилигин проза бла жазгъан эсе да, кесини тукъум жигин баямлай, ол да турмуш хунерликни жолларын, халларын суратлагъанды. Шахмырзаны поэмасы да, суратлау чыгъарма бла тарых-этнография очеркни арасында тура, халкъны ниет хазнасына алай къошулады.

Шахмырзаланы Саид малкъар халкъны рухий байлыгъыны айныгъан жылларында да жарыкъландырыучу, таурухчу, тил, фольклор байлыкъны жыйыучу болуп тургъанды. Аны суратлау чыгъармачылыкъына адабиятыбызны бюгюнню эстетика жетишимлерини бийиклигинден къарап, анга кёре багъа бичерге жарамайды, – эстетика сезимликни къуралуу жолунда жаланда суратлау кючлери болгъан чыгъармаланы айырып, жаланда аланы юслеринден айтыргъа къалсакъ, ёсюнюю диалектика жолларындан тайышып кетерикбиз. Халкъ чыгъармачылыкъны суратлау амалларындан жазма адабиятны керти жорукъларына ётюнюю къыйын ауушунда Саидни къуллугъу уллуду, магъаналыды. Аны юсюнде биз бурун заманны жомакъларын, таурухларын, жырларын жарашдырыучуладан, айтыучуладан – жашау кертиликни суратлау амалла бла кёргозтген тёрелеге ётюнюю заманын, белгисин кёребиз. Шахмырзаны назму, проза чыгъармаларына, фольклор, этнография, жыйыучулукъ ишине багъа бичиуде ол къарам бек керекди. Аны фахму къудурети, тиричилиги – айтыучу бла жазуучуну арасын айырады.

Халкъны ниет таласында алай къаты, хайырлы ишлеген адам, юйюр жашауунда да, таулу юйюрчюлюкню сыйлы адетлерин бузмай, уллу юйюр ёсдюре, жашларына, къызларына билим бере, айыпсыз жашагъанды. Ол эки кере юйдегили болуп, биринчи юйдегисинден – Малкъондуланы Хажимырзаны къызы Шамшиятдан – эки жашны, Юрий бла Алексейни; экинчи юйдегисинден – Зезаланы Далхатны къызы Зайнафдан – эки жаш бла эки къызы – Лиуазаны, Рашитни, Халитни, Лейланы ёсдюргенди. Жашла белгили адамла болгъандыла. Юрий – илмуланы кандидаты, биринчи таулу инженер-гидротехник, бусагъатда Къабарты-Малкъар эл-мюлк академияны доценти. Алексей – Къабарты-

Малкъарны халкъ артисти. Халит – тележурналист. Къызла да, бирери бирер тукъумда ахшы юйюрле ёсдюргендиле.

Саид жамауат иште, юйюрде да уллу жашау жашагъанды. Ызында тарых магъанасы болгъан кёп иш, ниет хазна къойгъанды. Суратлау чыгъармачылыгъы бла эки уллу жагъаны – фольклор бла жазма адабиятны – арасына кёпюр салгъанды. Халкъ чыгъармачылыкъны жыйыугъа салгъан къыйынын айтханда уа, Саид Шахмырза Малкъар миллетни ёмюрден ахырлыкъ хурмегине тийишли болгъан, ёлюмсюз иш этип кетген Уллу Адамыды.

Малкъар округну таматасы

АКЫЛЛАНЫ Светлана

ЭНЕЙЛАНЫ МАГОМЕТ (1897–1928)

Энейланы Магометге малкъар халкъны бачамасы эди деп айтыргъа толу эркинлигибиз барды. Нек дегенде миллетин аныча суйгенле, кесин аямай халкъына аныча къуллукъ этгенле бек аз болуучудула.

Магомет 1897 жылда Малкъарны эм уллу эллеринден бири Кенделенде туугъанды. Аны юйюрю жарлы да, бай да болмагъанды. Атасы Алий – битеу Малкъаргъа айтылгъан эфенди – акъыллы, сабыр, билимли, эсли адамгъа саналгъанды. Ол Малкъарда ислам динни жайыугъа, аны кючлендириуге, осал адетлеге къажау кюрешге уллу къыйын салгъан адам эди. Кесини сохталары бла бирге Черек ауузуну эллеринден биринде жашагъанла аллахларынача табынып тургъан Раубазы терекни кесип атханды. Алай этерге уа жаланда уллу батырлыгъы болгъан адамны къолундан келлик эди. Нек дегенде Раубазыгъа табынганла кишиге да бойсунмагъан, азат халлары бла белгили бола келген жамауат эдиле. Алай Алийни сёзю, аны жигитлиги аланы да бойсундургъанды. Андан сора аны намысы-сыйы бютюнда кётюрюлгенди, кючленгенди.

Магомет Алийни ортанчы сабийи болгъанды. Анга муслийманла сыйлы кёрген Мухаммат файгъамбарны атын атагъандыла. Ол тири, чёрчек жашчыкъ эди. Гитчелигин-

ден окъуна аны аберини терк ала билгенине, эслилигине абаданла сейир этгендиле. Окъургъа да ол эртте юйренген эди. Магометге алты жыл толгъанда, атасы ёледи. Ол бек уллу бушуу эди. Магометни анасы – акъыллы, иш кёллю, юйню мюлкюн аяулу жюрютген тиширыу – сабийлерин гитчеликлеринден окъуна ишден албугъартмазгъа, бош турмазгъа, артыкъ сёлешмезге юйретгенди. Анасына, юйюрюне да таянчакъ бола, Магомет къарыуундан келген ишлени тамамлагъанды. Аны чемерлигине абаданла да къууангандыла.

Жуукълары, ахлулары аны окъуп, билим алырын бек сую эдиле да, Магомет эл медиресеге жюрюп башлайды. Анга окъугъан къыйын туююл эди. Медиресени иги бошайды. Башха халкъланы тиллерин алыуда да аны уллу хунери болгъанды. Медиресеге Магомет арап тилни билгенди. Политика иши ючюн туугъан жеринден къысталып, Кёндселенде жашап тургъан биреулен а аны орус, француз тиллеге да юйретеди.

1913 жылда, кесини дин билимин ёсдюрюр мурат бла, Магомет, Стамбулгъа барып, анда юч жыл чакълы бир турады. Ол а Тюркню политика, экономика эм миллетле арапы жашаууну бек къыйын заманы эди. Бу къыралны биринчи дуня урушха къатышханы да аны халкъына ауур жюк болуп, бек осалына къалдыргъан эди. Урунган халкъны къыйналып жашагъанын, дуняда терслик кёп болгъанын да Магомет ол жыллада ангылай башлайды. Политикагъа да андан сора эс бурады. Аны бла бирге, окъуун да тохтатмай, билимин ёсдюргенлей турады. Тюрк тилни уа чынтты устасы болады. Адамны жюргги бла къоллары таза болургъа керекдиле, халкъла Аллахны аллында тенгдиле, адамла бир бирлерине огъурлу кёзден къараргъа, бир бирге хурмет этерге, къарындаш байламлыкъла жюрютюрге борчлудула деген ниетлени жайгъан суфийлени юйретиулерни бла шагъырейленеди. Ол затла аны ич дунясына да жуукъ эдиле. Ол Къуранны да бек иги билгенди. Исламгъа, бир адамны къой, сау дуняны да иги жанына тюрлендирирге боллукъ диннгеча къарагъанды.

Жашау кеси, ол жаш заманында окъугъан китапла бла журналла аны дунягъа кёз къарамын къурайдыла. Ол арап, тюрк, орус, европа культурала бла шагъырейленеди, ала анга адам къаллай болургъа керек болгъанын билирге болушхандыла.

Туугъан элине къайтханда, Магомет, кюреше кетип, элли сабийлеге деп школ ачдырады, кеси да халкъ устазы болады. Эллилерини сабийлерине малкъар эм орус тилни, чотну, географияны, естествознанияны дерслерин береди. Алай кеси билимин ёсдюргенин да къоймайды. Сохтала-

рыны ата-аналары да, анга келин, жарсыуларындан хапар айтып, къайылыларып билдирип, кенгешип кетгендиле. Алай бла ол туугъан Кенделен элинде намысы-сыйы бийик болгъан, уллу даражасы жюриген жаш, халкъ ийнагъы деп айтдырыр чекге жетеди. Магомет окъутхан сабийле артдаши да аны дерслерин, ол санда огъурлулукъгъа, тюз ниетлиликге юйретген дерслерин да, эслеринден кетермей тургандыла. «Файгъамбар кибик бир огъурлу адам болуучу эди Эней улу», – деп айтыучу эдиле акъсакълларыбыз.

1917 жылда, Россейде патчах тоханасындан тайдырылгъанлай, дуния терк тюрленип башлайды. Шимал Кавказны халкълары да революция ишлеге къатышадыла. Ол кезиуде Магомет эсерлени партияларына киреди. Аланы ниетлерин, эркинликни, жерни юсюнден кез къарамларын огъурайды. Дунияны тюзлюк болурча къуар заман жетгенди деген ниет бла Магомет политикагъа тири къатышып башлайды. Ол иште сынауу болмагъан жаш адамгъа политика партияланы, ала этген чакъырыулары къайсысы тюз, къайсысы терс болгъанын билген къыйын эди. Магомет жамауат ишлени къуаргъа уллу хунери, фахмусу да болгъан адам эди да, жашауун да ол затлагъа жораларгъа сую эди.

Октябрь революциядан сора Шимал Кавказда миллет, жер эм культура вопрослары тамамларгъа онг чыгъады. Эней улу Терк халкълары съездлерине тири къатышады, Кировну, Буачидзени селешулерин кечюреди, кеси да оюмларып шатык-шатык айтып селешеди.

Терк халкълары 1918 жылда 16-чы февральдан 15-чи мартха дери баргъан экинчи область съездлеринде Магомет малкъар делегациягъа башчылыкъ этеди. Тауулары жер бла байламлы вопрослары тамамлауда ол «Жерни социализациялауу юсюнден» законну къабыл этилиуюн бек магъаналы ишге санагъанды. Терк область, РСФСР-де автоном республика даражасында къуралып, тюрлю-тюрлю миллетлени бла партиялары келечилеринден коалиция правительствосун къурайды. Энейланы Магомет да ары айырылады. Андан сора да аны жерчилик бла байламлы бу съезде къуралгъан магъаналы секциягъа къошадыла.

1918 жылны март айында Нальчик округну урунганларыны съезди да болады. Эней улу ол съездни къурагъанладан эм анга башчылыкъ этгенледен бирлери болгъанды. Кыралда башланган тюрлениулени халкъгъа ангылатыугъа ксп заманын, кючюн да къоратады, властыны жангы органдарын – халкъ Советлени – къураугъа тири къатышады. Теркни халкъ Советини буйругъу бла, дюгерлиле, ингушлула, чеченлиле бла къазакъла жашагъан элlege барып, жерни юсюнден даулашлагъа къарап, аланы айырады.

Деникинни жанындан Совет властѣха къоркъуу тюшгенде, Шимал Кавказны революция къуллукъчуларына башха тюрлю борчланы тамамларгѣа тюшгенди. Ол къючлю душманны жаланда къолгѣа сауут алып хорларгѣа боллугѣу ачыкъ эди. Шимал Кавказны халкълары Деникиннге къажан кюрешге кетюрюледиле. Былайда, башха халкъланы къыйыларын да эниш этмей, ол кезиуде Совет властѣны артыкъда къаты къоруулагъанла ингушлула бла малкъарлыла болгъанларын белгилемей жарамаз.

Энейланы Магомет бла Постууланы Юсюп Малкъарны революция полкун къурайдыла. Жамауат аллында селеше, халал жюрекли Магомет халкъгѣа ахшылыкъ излегенлени, аны ючюн жанларын берирге хазыр болгъан таулу жашланы жыяды. Аны чакъырыуна Малкъарны батыр уланлары чыгъадыла. 1919 жылны 14-чю январында Энейланы Магомет Деникиннге къажан урушха малкъар халкъны хайт деген 1500 жашын къурайды. Заманнга кере, ол алай аз къюч туюл эди. Кең да бармай, полк Святой Крестни (Прикумск ш.) тийресинде къанлы сермешлеге къатышады.

25-чи январьда деникинчи аскерле Нальчик шахарны къолгѣа этедиле эм терк окъуна Энейланы Магометни излеп башлайдыла. Тифден аурун тургъан Магометни аны къарындашы Махмут Бакугѣа къючден етдюреди. Нальчикде Деникин аскерине адамла жыйып башлайды. Малкъарлыла аны аскерине барыргѣа унамагъанларын Деникиннге билдиредиле. Акъ ийнарал тау элlege каратель отрядларын юсюреди. Алай ала халкъны бютюнда бек чамландырадыла. Малкъарда, Дюгерде, Ингушда, Дагъыстанда, Къабартыда, Чеченде да Деникиннге къажан партизан кюреш кенгден-кенг жайыла башлайды.

Ауругъанындан сау болгъанлай, Магомет Бакуда революция ишлеге къошулады, большевиклени партияларына киреди. Ол азербайджан, гюржю революционерле бла бирге Бакуда бла Тифлисте къурау ишле бардырады.

1919 жылны ахырында Кавказ край комитетни буйругѣу бла Энейланы Магомет партия эм совет ишлени бардырыргѣа деп, аны бла бирге уа деникинчилеге къажан партизан кюрешге башчылыкъ этер хыйсапда, Дагъыстаннга атланады. Анда ол ачы сермешлеге къатышады, агитация ишлерин да къурайды. 1920 жылда уа Дагъыстанны ревкомуну членине айырылады. Алгѣа ревкомну халкъгѣа билим беруу бёлюмуне, артда уа басма бёлюмуне башчылыкъ этип турады. Андан сора Магомет ревкомну председателини заместители болуп ишлейди. Исламны жорукъларын, тауланы адет-тёрелерин, дагъыстан халкъланы бирикдирген къумукъ тилни да билгени Эней улугъа не тюрлю къыйын

ишни да терк тамамларгъа онг бергенди. Магомет Дагъыс-ганда Джамаледдин Коркмасовча, Саид Габиевча, Борис Шсболдаевча, Тахо-Годи Алибекча белгили къуллукъчула бла шуёхлукъ жюрютгенди.

1920 жылны жайында Энейланы Магомет Нальчикге къайтады эм шахар ревкомну билим бериу бёлюмюне башчылыкъ этеди. Бу ишге ол уллу къыйын салады. 1921 жылда Магомет Нальчикде РКП(б)-ни партия органларын къурайды. Ол къыйын, кёбюсюнде уа ыспасы-бюсюреую болмагъан ишге саналгъанды. Партия нёгерлери аны ангыламагъан кезиуле да аз туююл эдиле.

1921 жылда Нальчик эки округга бёлюнеди: Къабарты эм Малкъар. Ала экиси да Тау республикагъа киредиле. Бу ишде Магометни да бек уллу къыйыны барды. Малкъар округ Советни биринчи съезди аны окрисполкомну председателине айырады. Ол жылны апрель айыны аягында уа Тау АССР-ни Советлерини къурау съездинде аны Тау республиканы Советлерини Ара толтуруучу комитетине эм РКП(б)-ни Тау область комитетини членине сайлайдыла. Ол кезиуде Магомет Малкъарны экономикасын бла културасын айнытыугъа бютюнда уллу эс бурады.

1922 жылда, Малкъар бла Къабарты бирикгенден сора, Эней улу, ол ишни тенгликни, тюзлюкню мурдорунда бардырыр ючюн, къолундан келгенни аямайды. Къабарты-Малкъар автоном областьны Ара Комитетини председателини заместители болгъан къадарында, Магомет Совет къурулушну вопросларын къолгъа къаты алады, халкъгъа билим бериуно, аны саулугъу ючюн къайгъырыуно да магъаналылыгъын ангылап, жарыкъландырыуно, саулукъ сакълауно органларын къураугъа артыкъда уллу къыйын салады.

Энейланы Магомет Шимал Кавказны халкъларыны келечилерини араларында бек билимли эм къолундан кёп зат келген къырал башчыладан бири болгъанды. РКП(б)-ни Юг-Восток бюросуна жиберилген документледен биринде аны 1923 жылда жазылган партия характеристикасы барды. Анда Магометни юсюнден: «Башха жерли халкъланы бек кючлю ишчилеринден бириди», – деп айтылады. Эней улу ачыкъ жүрекли адам болгъанды. Ол хар осал затны жашаудан къурутургъа кюрешгенди. Айтырыгъын артха салмагъан, кёзбау эте билмеген адам, ол башхаланы да алай сунганды. Башында биз белгилеген документде дагъыда былай айтылады: «Тапсыз ишлеге къажау кюрешде кеси амалларын асыры кёп хайырланганды, «сол жанына» бек тартханды. Аны болгъан онгланы бла керги болумну чеклерине сыйындырыр онг жокъду, алай этерге кишини къо-

лундан келлик тойюлду. Аны коммунист ниетлесе ийна-
ныулугъу асыры кючлюдо...»

1923 жылны ахырында РКП(б)-ни АК-сыны Юг-Вос-
ток бюросу Эней улуну Автоном Чечен областьха жиберде-
ди: анда ол 1923 жылны декабрь айындан 1925 жылны де-
кабрине дери ишлейди, РКП(б)-ни Чечен область кзурау
комитетини бюросуну секретарына айырылады. Чеченде
партия иш артыкъда кыйынынга саналгъанды, ол кертиси
бла да алай эди. Болсада Чеченде политика жолну табыу-
гъа, аны жашауда бардыругъа Магометни адамлагъа сакъ-
лыгъы да себеплик этгенди. Акъыллылыгъы, таза ниетли-
лиги, эслилиги, адежлиги ючюн да Чеченде аны намысы
уллу жюриогенди. Ол, кеси юлгю кёргюзтюп, айтханыны
тизлюогие башхаланы ийнандырып, ишин алай бардыр-
гъанды. Адамны ол ышанларын а Кавказда не заманда да
сыйлы керс келгендиле, Чеченде уа – бютюнда.

Чеченде ишлеген эки жылында ол бирда болмагъанча
кёп зат этгенди: партия организациясын билимли кадрла
бла кючлендиргенди, чеченлилени Грозныйде нефть чыгъа-
рыугъа къатышдырыр муратда, устала хазырлауну кыйгъы-
сын кёргенди, школа, больницала ачханды. Аны башлам-
чылыгъы бла Грозный шахарда чеченли кызлагъа школ-
интернат кзуралгъанды. Чеченлиле ол школгъа кеслерини
сабийлерин бла жууукъларын жаланда аны Эней улу ачха-
ны ючюн ийгендиле. Ол алагъа аманлыкъ излемегенине
чеченлиле толу ийнана эдиле. Чеченни къарты-жашы да
Магометни бек суйгенди, анга хурметлери да чексиз эди.
Ала аны къуллукъчунуча угъай, шуёхларын, къарындаш-
ларынча ариу кёргендиле, суйгендиле.

1925 жылны декабрь айында Энейланы Магометни
Москвада Коммунист академияда марксизмни экижыллыкъ
курсларына жибередиле. Аны Чеченде оноучулугъуна бы-
лай багъа бичиледи: «Этген ишин акъыллы, сабыр, огъур-
лу ниет бла бардырады». Академияда Магомет философ-
ланы, марксизмни классиклерини чыгъармаларын, историяны,
политэкономияны къадалып окъуйду, француз тилин иги-
лендиреди, немис, ингилиз тиллесе юйренеди. Устазла уа аны
не жаны бла да ангылауу, билими да терен болгъанына чек-
сиз сейирсине эдиле.

Курсланы бошагъандан сора, 1928 жылны февраль айын-
да Эней улу Дондагъы-Ростовда партияны Шимал-Кавказ
крайкомуна жибериледи. Аны анда крайны миллетле сове-
тини председателини заместителине эм жууаплы секрета-
рына саладыла. «Революция и горси» деген журналны
Дондагъы-Ростовда бёлюмюню редактору Ислам Къара-
чайлы Магометни юсюнден былай жазгъанды: «Бизни, аны

таныгъанланы, артыкъда бег' а бу тизгинлени жазгъан адамны, не зат сейир этдиргенди десегиз, аны культурасыны, политика билимини тохтаусуз ёсгенлери, аны иш сынаууна дайым да къошула баргъаны... Аны намыслылыгъы, жиплиги, революция иши, партия ишге, ишчи классны, унукъгъан халкъны сейирлерине кертчилиги уа ким да юлгю алырча эдиле».

Эней улуну умутлары бек кёп эдиле: крайны тап халгъа келтириу, аны экономикасын аягъы юсюне салыу... Ол заманда Магомет былай жазгъанды: «Уллу тюрлениуле мюлк эм культура къурулушну битеу бёлюмлерин бир заманда да болмагъанча ёсдюрюрге, айнытыргъа деп бардырыладыла». Ол бу ишлеге къатышыргъа итингенди, дунияны иги этиуге кеси къыйынын къошаргъа сюйгенди, алай эталлыгъына да ийнанганды. Игиликге, ахшы муратлагъа къуллукъ этгенди. Алай къадары уа ол сунганча къуралмады. Адамланы осаллары: зарла, огъурсузла, кёзбаула, аманлыкъчыла да – аны ызындан боладыла... Ол заманда партияны Къабарты-Малкъар обкомуну биринчи секретары Бетал Калмыков Энейланы Магометге ачыкъдан къажау сюелип тургъанды. Алай даражасы бийикде жюрюген билимли эм белгили политик Эней улуну Калмыков хорлаялмай эди. Аланы араларында къажаулукъну эслемеген да, баям, жокъ эди. Эней улуну Чеченде ишни аякъ юсюне салгъаны, Шимал Кавказны Ростовда къуралгъан крайкомунда уллу къуллукъда тохтагъаны, ёседен-ёсе баргъаны бизни республикада къуллукълада олтургъан, къолларындан кёп зат келген аман къауумгъа тынчлыкъ бермей эди. Ала Магометни ызындан боладыла, жалгъан даула жарашдырып кюрешедиле...

Энейланы Магометни къалай ёлгени шарт белгили тюрюлюду. Алай ол Шимал Кавказда бек билимли эм даражасы жюрюген уллу политикледен бири болгъаны себепли, кеси кесни ёлтюргенди деген хапарны жайып къойдула...

Бетал Калмыков а Эней улуну ахыр жолгъа ашырыргъа бармагъанды, ары официальный делегацияны да иймегенди. Барама дегенлени да къоймагъанды. Алай бир къауум адам, Калмыковдан да къоркъмай, Ростовха баргъандыла – Эней улуна, малкъар халкъны жигит жашына, ахыр кере баш уруп ючюн. 1928 жылны 27-чи августунда юзюлген эди Магометни жашауу.

Энейланы Магометни юсюнден не къадар айтсанг да, кёп боллукъ тюрюлюду. Ингушлу жазычу Ахмед Мальсагов, Магометге атап, «Звезда над Эльбрусом» деген повестин басмалагъанды. Ол эки кере да чыкъгъанды. У. А. Улиговну бла Д. В. Шабасвни «Ала Совет власть ючюн кюреш-

гендиле» деген жыйымдыкларында аны юсюнден кысха очерк барды. Дагъыда бир-эки статья... Аладан сора зат да жокъ...

Жашауу кысха болгъанлыкъга, Энейланы Магомет кѣп зат эталгъанды. Аныча адамла аз болгъандыла. Ол революциягъа таза ниетлери, таза къоллары, огъурлу муратлары бла, тутхан ишлерини тюзлюгюне къаты ийнануу-лукълары бла къошулгъанладан эди.

Магомет 1920 жылда Востокну халкъларыны Бакуда бардырылгъан биринчи съездлерини делегаты къадарында 14-чю декабрьде РКП(б)-ни АК-сыны Политбюросуну жыйылыууна чакъырылгъан эди. Анда Ленин сѣлешгенди. Энейланы Магомет СССР-ни Советлерини II эм III съездлерини делегаты да болгъанды. Аны ары Чеченни партия организациясы жиберген эди. Магомет 1924 жылда РКП(б)-ни XIII съездини, XIV Битеусоюз партия конференцияны да делегаты болгъанды, СССР-ни Ара Толтуруучу Комитетине членнге кандидатха айырылгъанды, партияны Шимал-Кавказ крайкомуну члени болгъанды. 1925 жылда Магометге «28-чи атыштыкъ тау дивизияны 62-чи атыштыкъ полкуну 1-чи ротасыны сыйлы кызыл аскерчиси» деген ат аталгъаны да аны халкъ арасында сыйы-намысы бийик болгъанына шагъатлыкъ этеди.

Магомет бек фахмулу адам эди. 1920 жылда ол «Интернационалны» малкъар тилге кѣчюргенди, орус тилни мурдорунда малкъар тилни алфавитин къурагъанды. Алфавит 1924 жылда басмаланган эди. Жашлай ёлюп кетмесе, Магомет андан да кѣп зат этерге боллукъ эди. Жашаууну ахыр жылларында Эней улу математикагъа, техника илмулагъа уллу эс буруп башлагъан эди, граждан инженерлени хазырлагъан институтда окъургъа мурат эте эди. Не медет, аны кѣп муратлары толмай къалгъандыла.

Болсада, аллай кысха заманнга аллай бир иш этген бир адамгъа игида кѣп эди. Аны жашы Тимур уллу алимди, математикди, Россейни Илмула академиясыны академигиди, Ленинчи саугъаны лауреатыды.

Миллетим деген

ГОНАЙНЫ

МОКЪАЛАНЫ АЗРЕТ

(1899–1943)

Мокъаланы Гонайны жашы Азретни аты миллетибизни гарыхында тийишли жерин алыргъа керек болгъаны сёзсюздү. Ол халкъыбыз ючюн къайгъыргъан, аны келир кюнюн къурагъан ётгюр адам эди...

Онтогъузунчу ёмюрню ахырында Огъары Малкъарны Мукуш элинде Мокъаланы Гонайгъа жашчыкъ тууады. Аны атына Азрет атайдыла. Сабий жылларындан башлап, элли къалгъан жашчыкъларыча, Азрет да сюрюочю болады.

Гонайны юйюрюнде эр кишиле мал кютедиле, жер сюрредиле, бичен чаладыла, кечс-кюн демей ишлейдиле. Тишириула уа жюп ийиредиле, чепкен согъадыла, юйюрню кечиндирну къайгысып ётгенден турадыла. Сюрюю жер жетишмен эди. Аны себепли Черек ауузуну адамлары, кеслерини жашауларып иги ётер ючюн, кюрешге кёп кере кёпюрюлгендиле. Ала жерлени къолайлы жашагъанла бийлен турмай, тенг этип юлешиюну излегендиле. Ол кюрешге Мокъаладан да кёпле къатышхандыла. 1900 жылда Азретни атасыны къарындашы Мокъаланы Гоммай, дагъыда башхала башчылыкъ этип, эллиле бийлени жерлеринден кеслерине тийишли юлюшлерин алгъандыла. Болсада Нальчик округну начальнигини буйругъу бла Гоммай да, нёгерлери да тутуладыла. Адамланы тутханлыкъгъа, эллилени кюрешлери тохтамайды. Азретни атасыны бирси къа-

рындашы Хажимырза 1913 жылда Къара-Сууда (Чирик кёлню тийресиндеди) эллилени кьозгъалыуларына башчылыкъ этгенледен бирлери болады. Терк областъны начальнигини буйругъу бла, тутуп, анга да сюд этген эдиле...

1919 жыл. Бирси халкъла бла бирге огъары малкъарлыла да, Серебряковну аскерине къажау кюреше, тау ауузлада къаты сермешгендиле. Ол сермешледе да Мокъаланы Азрет, жыл саны бла жаш болса да, кесини жигит нёгерлери бла бирге Черек сууну сол жагъасына ётип, тау ауузуна кирип келген сребряковчулагъа къажау къаты уруш этип, аланы артха къайтаргъандыла.

1920 жыл. Малкъарлыланы арасында окъуй-жаза билген бек аз болгъаны себепли, жахилликни кетериу жаны бла халкъны арасында уллу иш бардырыгъа керек эди. Башланган школла бла ликбезле кьураладыла. Башхала бла бирге Азрет да окъуп башлайды. Ликбезни бошап, Азрет Нальчикде окъуу городокга кирип мурат этеди, алай, юйюорде малгъа кьарар адам болмагъаны себепли, атасы Азретни окъургъа жибермейди.

1929 жыл. Эл Советни тилеги бла комсомолчу Мокъаланы Азретни Орта Малкъарда тюкениге таматагъа саладыла, анда кёп ишлемесе да, кесин иги жаны бла танытады, тюз ниетли адам болгъанын кёргозтеди.

1930-чу жылла битеу да 18 эли болгъан Уллу Малкъаргъа артыкъда магъаналы жылла болгъан эдиле. Эл мюлкню коллективизациялаугъа чырмау болгъан затладан бири мюлк жюрютюню иги билген кадрла жетишмегенлери эди. Болсада Малкъар ауузунда Глашланы элде, Огъары Чегет, Тёбен Чегет элдеде Андреев атлы колхозгъа Баккуланы Хажимырза, Шаурдат элни «НКВД» колхозуна Улбашланы Хажимырза, Чегет эл, Сауту, Фардык эллени Сарбашев атлы колхозуна Табакъсойланы Къанамат таматалыкъ этген эселе, Зарашхы, Мухол, Къоспарты, Мукуш эллени «Орта Малкъар» атлы колхозну председатели уа Мокъаланы Азрет болгъанды. Ол, кючюн-къарыуун да аямай, колхозну ишин иги кьурар ючюн кюрешгенди. Бригадалагъа бла фермалагъа барып, халкъны арасында болуп, адамланы айтханларына тынгылай, алагъа колхозла бла байламлы ол заманда кьырал политиканы ангылатханды. Хар адамны ниетин ангыларгъа, аны иги жанына тюзетирге Азретни уллу хунери болгъанды. Ол башчылыкъ этген «Орта Малкъар» колхоз битеу да Черек ауузунда бек игиледен бирине саналгъанды. Бу мюлкде бек баш иш малчылыкъ болгъанды. Беш-алты жылны ичинде колхоз Азретни башчылыгъы бла кьолайлы мюлкге айланганды, аны аты республиканы алчы колхозларыны санында айтылгъанды. 1939 жыл-

да колхозда терт кьой ферма, юч тууар, бир жылкы эм бир тауукъ фермала болгъандыла.

Къысха заманны ичинде кьойланы саны эки мингден он мингге дери, тууарланы саны эки жүзден мингге дери ёсгенди, атланы саны уа эки кереге кёбейгенди. Колхозну юй къанатлы фермасында он мингден артыкъ тауукъ болгъанды. Фермаланы барысында да ахшы кьошла, жангы мал орунла ишленгендиле.

Колхозну председатели болуп ишлей, Мокъа улу эл мюлкню иги билген, адамланы ишге кьуараргъа уста кьулулукъчу болгъанын кёргюзтгенди. «Орта Малкъар» колхозну иш сынаууна юйренирге республиканы башха мюлклеринден да келип башлагъан эдиле. Партияны Къабарты-Малкъар обкомуну башчылары «Орта Малкъар» колхозну ахшы жетишимлерине уллу эс бургъандыла. Ала бу колхозгъа келип, колхозчула, Азретни кеси бла да ишни, эллилени жашауларыны юсюнден сёлешип тургъандыла. Колхозну андан ары кючлерге болушуу бла бирси мюлклени арасында аны алчы сынауун кенг жаяргъа кереклисин айтхандыла. Мокъа улуна саугъагъа сагъат да бергендиле.

«Орта Малкъар» колхозгъа партияны обкомундан адамла келген кюнлени биринде Азрет аладан эрттеден да эсинде тургъан бир затны тилегенди: Зарашкы, Мухол, Къоспарты, Мукуш элдеде жашагъанланы тюзюрек жерге – Къара-Сууну тийресине – кёчюрсек иги болурму эди дегенди. Кертиси бла да, «Орта Малкъар» колхозну эллеринде жашагъан адамла кьыйналып, битимсиз, ташлы жерледе тура эдиле. Алада жерни сугъаргъанны кьой да, ичерге суу тапхан окъуна кьыйын эди. Тюбюнден келгенле Азретни ол айтханын тюзге санагъандыла. Кёп да бармай, аны юсюнден республиканы Совнаркомуну энчи бегими чыгъады.

1937–1938 жыллада огъарыда айтылгъан эллени адамлары, Чирик кёлге баргъан жолну онг жанында жүзден артыкъ юй ишлеп, ары кёчгендиле. Дюр-дюр ауузундан желим топуракъ ташытып, ол юйлени сюртдюрген да Азрет кеси болгъанды. Алайда жангы журтха бек алгъа кёчюп, от тамызып, тютюн чыгъаргъан юйюрле Шунгарланы Баттал бла Ийнал, Аккыланы Осман, Каркаланы Ийнал бла Байдуллах болгъандыла. Къысхасы, уруш башланнгынчы, 15–20 юйюр кёчюп, зауукълу жашап башлагъан эдиле Къара-Суу ёзенинде. Мюлк таматаны алагъа этген уллу къайгырыууна, юйле ишлегенде, ырысхы кьоранч этип кьыйналмагъанлары ючюн, колхозчула жүрек ыразылыкъларын билдире, бютюнда иги ишлери бла жууап бергендиле. Колхоз кюч ала, ёсе баргъаны сайын, Мокъа улуну да оноу этерге усталыгъы ёсе баргъанды.

1937 жылда Мокъаланы Гонайны жашы Азретни Къабарты-Малкъар АССР-ни Баш Советине депутатха, 1938 жылны июнь айында уа аны Баш Советини Президиумуна членнге, бир жылдан сора уа КъМАССР-ни Баш Советини Президиумуну Председателине айыргъандыла.

Ол уллу къуллукъда ишлеген кезиуонде, Азрет, таулу халкъгъа тюзде ёз жерин къайтарыр ючюн, къолундан келгенин аямай эди. Сез ючюн, Кирни Кезни (Гернегежни), Хэу сууну боюнун да (ол да таулу атды кышда юсю элхууур маталлы бузлауукъ болгъанын белгилеген сёз) Азрет къайтаргъан эди.

Уллу къуллукъгъа салынганлыкъгъа, ол кесин бир заманда да кётюрмегенди, алгъынча, къайгъырыулу адам болгъанлай къалгъанды. Кесини туугъан эли, суйген «Орта Малкъар» колхозу бла байламлыгъын юзмей, колхозчулагъа ненча юй ишленнгенин, школну, клубну къурулушлары къалай баргъанларын, кыралгъа къаллай бир мирзеу, эт, сют, жюн сатылгъанын соргъанлай, керек болса уа, болушханлай тургъанды. Республиканы Баш Советини Президиумуну Председателини къуллугъунда Мокъаланы Азрет Туугъан журтха, халкъына кертичи, тюз ниетли башчы болгъанын бюгонда бсгирек кёргозтгенди. Чирик кёлню онг жагъасында кюнлюм бетни жемин терскледен толтуртхан да ол болгъанды. Ол жыллада мюлклени налог, заготовка, план деген затла бла бек кыйнагъан эселе да, Мокъа улуну башчылыгъы бла Черек ауузунда, Чирик кёлню сол жагъасы майданда дуула ишлетип, тау элле кыралгъа сют, эт, жюн, мал дегенча затла берген эселе, тюзледен а мирзеу, нартюх келтирип, эллилеге деп, дуулагъа къуйдуртуп тургъанды.

Бусагъатда Огъары Малкъар элде Мокъаланы Гонайны жашы Азретни таныгъанла аз къалгъан эселе да, ол халкъына этген ахшы ишлени уа кёпле унутмагъандыла. Чирик кёлню суу бошуна кетмесин деген акъылда, ол гитче электростанция ишлетирге да мурат этгенди. Аны жарты ишленнгенлей къалгъан мурдору бюгонлюкде да турады. Бюгон да Вольный Ауудда сау-саламат жашагъан Махийланы Марзиятны айтыууна кёре, ликбезде ахшы ишлегени ючюн ол заманда Мокъаланы Азрет къол салып берген грамотаны бек сыйлы саугъаныча сакълайды. Ол а 1940 жыл эди.

Черек районда Чеченланы Зоканы жашы Аллахберди: «Ай анасыны, къуллукъчу уа бар эди, керти къуллукъчу! Мен комсомол секретарьгъа айырылама, алай жыйылыугъа барыргъа юсюме кийгеним доюн болмагъаны себепли, былай келчи, жашчыкъ, деп, тюкеннге элтип, башымдан аягъыма дери кийиндиргенинде, бир къарыш ёсген болур эдим,

асыры кыуаннгандан», – деучю эди. Ма аллай адам эди Азрет. Алай төгюлгенни толусунлай киши тапмайды дегенча, Мокъа улуну ахшы умутларыны толурларына заманны, адамланы да кюйсюзлюгю, аны бла бирге чыкыгъан кыйынлыкъла онг бермегендиле. Уллу кыйын салып, Къара-Сууда Азрет башчы болуп ишлетген жангы журтда юйлеге кирип жашаргъа буюрулмагъан эди юйюрлени кёбюсюне.

Игилиги башына жау болгъан дегенлей, Азрет властьха терс кёзден къарайды деп, жалгъан сёзле бла Мокъа улуну кыулдукъдан кетередиле. Жумушакъ ийленнген чабырларын, къара ышымларын да кийип, чалгъычы жыйыннга кыошулуп, ишлей тургъан жеринде да кыоймай, тутуп алып кетедиле. Азретни биргесине Бакугъа дери эм андан Красноводскге кеме бла Осман кызы – Ностууланы Мукъуй, Чофанланы Жюнюс, Гасыланы Мухаммат, дагъыда башхала болуп, Къыргъызгъа тюшедиле. Ол 1943 жылны жаз башы эди. Ала тюшген жерни адамы сютню тап жарашдыра билмегенлеринде, Азрет союлгъан малны маялыгъын хайырланып, бишлакъла этип кёргюзтгенде, уллу сейирге кыалдыра эди кыонакыбайларын. Болсада, кёрген кыйынлыкъларын, артыкылыкъланы кётюралмагъан жюреги тохтап, ол 1943 жылны кюз артында Къыргъыз жеринде топуракъ юлюшюн тапханды. Анга ол заманда жаланда 44 жыл бола эди.

Черек ауузуну адамы угъай, битеу аны таныгъанла да унутмай, эсде тутадыла аны миллетине этген огъурлу ишлерин, ариу сыфатын да. Бабугент элни ариу орамларындан бирине аны аты аталгъанды.

Миллетине кыайгыргъан эм болушхан башха жашларыбызныча, Азретни кыадары да жарсыулу эди. Аккылы, этимли, билимли, халкъда намыслары жюрюгенлени ол заманда тюрлю-тюрлю жалгъан даула бла дуниядан думп этгенлери белгиледи. Мокъаланы Азретге уа таулу халкъгъа кыалкъан болуп сюелиучюсюн сюймегенлери кечерик тюйюл эдиле.

Заман кыыстауду. Алай, не кёп ёмюр озса да, Азретча жашларыны атларын халкъыбыз жюрегини теренинде, төрюнде жюрютгенлей турлукъду.

Шунгарланы Тананы кызы Солтанланы Буслийматны «Мукуш элим» деген назмусу да анга шагъатды:

...Энтта жашлыгым
кыайтып,
Мукушха жол салайым,
Эл ахшысы кёп эди,
Кыайсы бирин санайым.

Кёз аллымдан кетмейди
Азретни сыфаты,
Жашы, кызы кьалмады,
Не айтылмайды аты.

Халкына оноу этгенде,
Ариу эди сыфаты.
Энди уа ишленмейди
Аны сын таш сураты.

СОТТАЛАНЫ АДИЛГЕРИЙ

(1910–1979)

Дунияда къайсы миллетни да болгъандыла аллай адамлары – кесини халкъын къыйынлыкъдан къутхарыр ючюн неда аны бир тюрлю палахдан сакълар ючюн, ёлюмден да артха турмай кюрешгенле. Аллахха шукур, бизни да болгъандыла, шёндю да бардыла аллай таза ниетли, ётгюр жашларыбыз.

Ол тюз жолну сайлагъан батыр, бек кертичи адам эди. Мени туугъан элимде асырарсыз деп осуят этген эди да, къабыры да андады – Лашкута элинде. Сталиннге – ибилисге – письмо жазаргъа базынган – 1945 жылда! Аллай базынуулукъ, аллай батырлыкъ – законсузлукъ жоругъу болгъан къыралда! Аны ючюн анга 25 жылгъа сюд этгендиле. Урушну жигити – алты кере жаралы да болгъанына, къырал саугъала алгъанына да къарамай. Тюрмеде олтургъан 9–10 жылны ичинде ол кёрмеген азап къалмагъанды... Жаланда 1956 жылны ахырында эркин этгендиле аны, халкъын да. Алай тюрмеде Адилгерийни саулугъу тозурагъан эди...

Юйюр жашауу да артыкъ тап къуралмагъан эди аны. Ол жаланда бир тиширыуну суйгенди – Геккиланы Абатны. Алай Абатны башха жаш (Адилгерийни нёгери) къачырып кетеди. Сотта улуну къадары уа башха тюрлю болду – уруш,

андан сора Уралда аскерде күүлукъ этген жыллары, тюрмени ачы зинданы... Ол тынчлыкъсыз жылларында, миллетинден, ата журтундан кенге кълган Адилгерий жашауун оруслу кызы бла байлайды. Анга Элдар деген жашчыкъ гуаады. Ол Киевде жашайды бюгюнлюкде. Экинчи юйдегиси да Сотта улуну оруслу болганды. Андан а эгизле туугъандыла – Руслан бла Людмила. Руслан Москвада, Люда уа Рыбинск шахарлададыла. Эштада, аны юйюрю ол тюрмеге тюшгенден сора чачылган да болур. Ким айталыкды аны тюзюн бюгюн?

Тюрмеден чыкыгъандан сора, Сотталаны Адилгерий туугъан жерине кълйтханды. Сюйген кызы Абатны эри урунда жоюлганын, ол жашчыгынын кеси ёсдюргенин да билгенди. Сотта улуна 46 жыл бола эди ол заманда. Алайды да, жашлыгында ычхындыргъан Абаты бла жангы юйюр кчурайды, аны жашына чынтты аталыкъ этип ёсдюргенди. Адилгерийден Абатны сабийи жокъ эди. Илмуланы кандидаты болуп, Сотта улу кёп жылланы илму-излем институтда ишлегенди, тил илмубузну айнытыугъа кесини тийишли юлюшюн да кюшханды.

Адилгерийча арслан жүрскли уланларыбыз халкыбызны бек кыйын сагъатында, кёчгюнчюлюкде, кюллерындан келгенин аямай кюренгендиле. Алай, жарсыугъа, ол заманда, не жол бла барсанг да, бизни кыралда тюзлюкге бла тенгликге элтген жолну табаргъа хазна онг жокъ эди.

Москвагъа, Кремльге кёчгюнчю халкыладан кёпле жаза эдиле. Бюгюн бизни журналистлерибиз аланы барын да халкыны эркинлиги ючюн кюрешген жигитлеге санап баргъанлыкыгъа, кертиси уа алай туююлдю. Алгын МВД-де, КГБ-да, уллу партия, совет күүлукълада ишлеп келген, артда уа, халкыгъа кыйынлыкъ жетгенде, ала да халкъ бла бирге кёчюрюлген адамланы – биз таза да, чынтты да коммунистлебиз, не заманда да Совет властыха кертиси күүлукъ этип келгенбиз, да сора бизни, башхалагъа тенг этип, нек кёчюргенсиз, ал кезиуде, ашыкъ-бушукъда, ол затха эс буругъа онг болмагъан эсе, энди эс буругъуз, бизни башыбызгъа эркин этигиз деп кюрешгенлерин жигитликге санаргъа керск туююлдю. Ол угъай эсенг, кеслерини аллай кыгъытлары бла ала алайсыз да онгуз болуп тургъан халкыларына жангыдан кир жагъа эдиле – биз башхалача туююлбюз, тазабыз деп. Айтып кюояйыкъ, ала, алгын да Сталин бла Совет власть этген не осал ишден да артха турмагъандыла, кёчгюнчюлюкде да уллу кыйналмагъандыла, алгынча, МВД-де, уллу-гитче күүлукълада болгандыла. Кысхасы, къара халкыча, ачдан, сууукъдан кырылмагъандыла.

Халкъны кертти да жигит жашлары башхала эдиле – кеслерине бир ахшылыкъ да сурамай, халкъыбызны, Ата жургубузну аллында бир терслиги жокъду, кимдиле халкъны кечюрген аманлыкъчыла, аланы жууапха тартыргъа, халкъны уа, башына эркин этип, туугъан жерине къайтарыргъа керекди деп, ма ол халда властью дау этип сюелгенле эдиле. Малкъар халкъны аллай нарт жюрекли батырларындан бирлери эди Сотталаны Хажимуратны жашы Адилгерий да.

Сотталаны Хажимуссаны жашы Адилгерий – саулай къыралыбызны да жигит уланларындан бири, Совет Аскерни капитаны, Басхан ауузуну Лашкута элинде 1910 жылда туугъанды. Уруш аллы жыллада ол Къабарты-Малкъар педагогика институтда жашланы бла къызланы окъутуп тургъанды. Уруш башланганлай а, кеси ыразылыгъы бла фашистле бла сермешге кетгенди. Ол немислиени кеп жерледе, ол санда Сталинград тийресинде да, къыргъанды, андан сора уа негерлери бла бирге душманны артха сюрюп баргъанды. Алай, кеси мурат этгенча, Берлинге жеталмагъанды – бизникиле къоймагъандыла: сен кечгюнчю халкъны уланыса, ким ышанады санга деп, аны, къолундан сауутун да сыйырып, артха, къырал ичине иедиле. Офицерлени билмлерин, хунерлерин ёсдюрген жерге иебиз деген сылтау бла. Алай бла ол Уфа шахаргъа тюшеди.

Бир жол Адилгерий тургъан жерде быллай иш болады. Кюнлени биринде ол юйрениуледен кеси жашагъан казармагъа къайтады. Кирген жерде, хар замандача, дежурныйле бар эдиле – кичи лейтенант бла солдат. Таматаны кире келгенин кёрген солдат, сир къатып, честь берип сюеледи. Кичи лейтенант а, капитанны кёрмегенча этип, олтургъан жеринден къопхан окъуна этмейди. Сотта улу кичи лейтенантха ол аскер низамгъа бузукълукъ этгенин билдиреди. Ол а: «Совет офицерле сатхычла алларында, сын къатып, сюелмеселе да боллукъду», – деп иймеймиди.

Халкъына жетген къыйынлыкъ алайсыз да башын хайран этип тура эди да, Адилгерий былайда кесин тыялмады – жашны тюбюнден шинтикни тартып алып, аны бла башына жетдирип ийди.

Башха таулу жашланыча, кеп да мычытмай, Адилгерийни да аскерден къыстайдыла. Андан сора ол, Фрунзе къатында Ново-Покровка элге келип, къыйынлы халкъына къошулады. Субай санлы, ёшюню да орденледен, майдалладан толу совет офицер элде жашагъан таулуланы барыны да ёхтемликлери эди. Кеси уа жыргъа, тойгъа да уста. «Ол келгенли элибиз жарыкъ болду!» – дей эдиле таулула.

Ол иш 1945 жылда эди. Ары дери уа, кёчгюнчюлюкню азабын кётюралмай, кёп юйюрле тамырлары бла кёуругъан эдиле. Адамы кёрамай, саулай кългъан юйюрле уа арталлыда жокъ эдиле. Жер юйледе, бараклада, жатмалада ачдан ёле тургъан адамла...

Эки-юч жылдан жашау тириле башлады. Сау кългъанла, от тиргизип, ишлеп, окъуп башладыла, ол угъай эсенг, тойла окъуна бола эдиле. Ары дери бир юйюр кёурагъанла, кёошулуп, жашап башлай эдиле ансы, адамланы уллу той, кёууанч этип кюрешир онглары жокъ эди.

Алай энди ачлыкъдан кёутула келген халкъны кюйсюз зулумдукъ бла терслик, бир болуп, биягъы онгун алып тохтагъан эдиле: кёчгюнчю адамланы тап ишге алмай эдиле, бир ишге алгъан окъуна этселе да, хакъларын толу бермей эдиле, сатхычла, бандитле деп, намысларын сындыра эдиле. Аны бла да кълмай, комендантла, колхозланы таматарлары, бригадирле, къалауурла, кеслерине базыннган ууахтыларында, кёчгюнчюлени тюйген, ёлтюрген окъуна эте эдиле.

Ол ишлени юслеринден, айхайда, Адилгерийни да бар эди хапары. Алай не этерге, дауун кимге айтыргъа, тюзлюкню къайда излерге билмей эди. Ол партияда, комсомолда да тюйюл эди...

Алайды да, сюйсенг-сюймесенг да, тюз да Сталинни кесине жазаргъа керекди. Аны тургъан жери да шарт белгиледи – Кремль.

Алай аны ибилис болгъанын билгенинги не аз да сездирмей, ол угъай эсенг, сенсе дуняда тюзлюкню къласы, ёкюлю да деп, ол халда жазаргъа керек эди. Ол акъылгъа келип, Адилгерий Сталиннге кългъыт жазады. Алай жаза баргъаны кьадар, кыйынлы халкъны инжилгенин санай баргъаны кьадар, ибилисни кесине жазгъанын унутуп, битеу кёлюнде болгъанны айтып исди. Ол тюзлюк тохташдырылсын, аны жарлы халкъы кесини туугъан жерине кългъатарылсын деп, дау этеди. Андан сора уа бу зулму ишни этгенле бары да жууапха тартылсынла, дейди.

Кългъытны Москвагъа ийип, Адилгерий, кълчан келир андан жууап деп, сакълдай эди. Анга жууап ол суннгандан эсе алгъа окъуна этилген эди. 2–3 кюн озгъанлай, ол жашагъан жерге КГБ-чыла кълара машина бла жетедиле. Ол иш 1949 жылны декабрь айыны 2-чи кюнюнде болгъан эди.

КГБ-чыла, кълармап, юйню тюрк-баш этедиле, кеслери ангыламагъан тау тилде, башха тюрк тилдеде жазылгъан китапланы кюйдюредиле, «Прощай, родная Балкария!» деген жазманы уа, Сотта улу Совет властьха кължау сюелгенине, партияны тутхан ызын сёкгенине шагъат боллукъду

деп, биргелерине алып, Адилгерийни да тутуп кетедиле. 1950 жылны апрель айында, сюд этип, Адилгерийни 25 жылгъа тутмакъгъа атадыла, Совет кыралны, Совет властыны да душманыса деп. Ол «душманны» урушну аллындан ахырына дери Совет кырал, Совет власть ючюн да къан тѣгюп, уруш этип айланганын, орденле, майдалла бла да саугъаланиганын а сюд этгенле, баям, «унутуп» кюйгъан болур эдиле.

Адилгерий Совет Союзну тутмакъларыны бек аманына – Верховяскни тийресине тиошеди. Былайы бек сууукъ, бек кюйсюз жер болгъаныны хатасындан, андан тутмакъладан сау чыкъгъанла бек аз болгъандыла. Ниет жаны бла болсун, сан-чарх жаны бла да болсун, кеслерин бек къарыулулагъа, кючлюлеге санагъан адамла окъуна мында бек терк бюгюле эдиле, сына эдиле, ахырында уа кюл-топуракъ болуп къала эдиле. Мингле бла, миллионла бла...

Не ары-бери десек да, адам бир затха бир бек къаты ийнанса, баям, ол ийнаныулукъ анга бир артыкъ кюч бере болур. Ансы къалай ангыларгъа боллукъду Адилгерийни ол Колыма деген жаханымден сау-саламат къутулгъанын? Андан да къарыулула, кючлюле, мингле бла кюл болуп, жокъ болуп кетген ууахтыда? Баям, Адилгерий аланы кѣп-леринден да бек ийнана болур эди не кесини, не суюген халкъыны Ата журт аллында тюк тенгли бир терсликleri болмагъанына, эртте-кеч болса да, тюзлюк да хорламай кюймазлыгъына. Аны ол ийнаныуу аллай бир уллу эди, бек эди – жаханымде тургъанлай да, кюрешин тохтатмай эди: Сталиннге, Бериягъа, Молотовха, Баш прокуратурагъа жазып, кыралда бола тургъан терсликле ючюн дау эте эди, тюзлюк излей эди... Ол заманда бизни кыралда тюзлюкню атасы ёлюп тургъанны билмеген кибик.

Жаланда «битеу да дуняны жарытхан чыракъ» ёчюлгенден сора – Сталин ёлгенден сора – бир кесек умут этерча болады. 1954 жылда октябрь айда Къыргъыз ССР-ни Баш сюдю, прокурорну айтханына къарап, «Соттаевни тутмакъда турур заманын 10 жылгъа дери кысхартыргъа» деп оноу этеди. Алай Адилгерий, ол ишге ыразы болмай, халкъыны, кесини да намыслары ючюн кюрешни андан ары бардырады, халкъына, кесине да эркинлик излей эди.

Бу ишге ийнанган окъуна кыйынды, алай малкъарлы жаш, ачдан къата, сууукъдан къалтырай, бузкъаудан бийлеген баракда окъуна тюзлюк хорларыгъына не аз да ишек-ли болмай кюреше эди.

Ол сакълагъан тюзлюк, эркинлик да 1956 жылда келген эдиле анга да, аны суюген халкъына да. Тауларыбызгъа жетип, аланы алларында тобукъланып, жашил кырдык

басхан ата-бабала жерини топурагъын уппа этдирген тюзлюк.

Малкъар да уллу Россейни бир кесегиди. Не жаны бла да, ол санда кеслерини бек иги жашларына, къызларына онг кёзлери бла къараргъа сюймеген къылыкълары бла да. Бек жигит, туугъан жери ючюн, кеси халкъы ючюн жанынкъанын да аямай кюрешген Сотталаны Адилгерийни аты сакъланыр ючюн, Малкъар бир зат да этмегенди. Аны аты не бир школгъа, не бир орамгъа, не бир тау тёниеге окъуна аталмагъанды. Ма аллай халкъбыз биз – хазырбыз кимни болса да махтаргъа, кёк бла тенг этерге, кесибизни хайт деген, керти да дуния ссейирлик жашларыбызны уа кёрмеген кибики этип къоябыз.

Сталин сау заманда, малкъар халкъны терс кёчюргендиле деп жазгъаны ючюн тутмакъгъа ашырылгъан Сотта улу, ол ёлгенден сора да, кюрешин тохтатмагъанды. Ол халкъыны, кесини да эркинлиги ючюн кюреше эди. Бу письмо да анга шагъатлыкъ этеди – айтхылыкъ батырны ахыр кере къырал башчылагъа жазгъаны.

ПИСЬМО А. Х. СОТТАЕВА В ПРЕЗИДИУМ ЦК КПСС

Поток времени унес далеко дни моей радости, когда я был полноправным гражданином Родины и работал на благо нашего государства, и, питая к ним неизменные благородные чувства, надеясь на свою полезность нашей многонациональной родине, беру на себя смелость представить на справедливый суд членов Президиума ЦК КПСС мои последние мысли об оправдании меня и освобождении из места заключения.

В 1931 году я окончил Кабардино-Балкарский педтехникум в г. Нальчике. В 1934 году окончил аспирантуру при 2-ом Северо-Кавказском педагогическом институте в г. Орджоникидзе. С 1934 по 1937 год работал преподавателем Кабардино-Балкарского Пединститута в г. Пятигорске. С 1937 по 1939 год учился в аспирантуре Академии наук СССР, которую окончил в 1939 году (Москва – Ленинград). С 1939 по 1941 год работал зам. директора Кабардино-Балкарского научно-исследовательского института в г. Нальчике. С 23 июля 1941 года по 12 мая 1945 года – участник Отечественной войны, откуда демобилизовался инвалидом II группы, свидетельством тому шесть ран и одна тяжелая контузия.

С 1945 по 1949 год работал зам. директора Института усовершенствования учителей Киргизской ССР г. Фрунзе по научной и учебной части. В МГБ Киргизской ССР по-

стали известны о том, что будто я занимался изготовлением и распространением документов антисоветского содержания. Такие факты как на следствии, так и в суде никто не подтвердил, ибо этим я никогда не занимался и никогда не думал заниматься. И на основании этих «данных» никак не мог быть привлечен к уголовной ответственности.

В обвинительном заключении также сказано, что я происхожу из семьи служителя религиозного культа. Полнейшая клевета. Мой отец – Соттаев Хаджимусса Ахияевич – участник Гражданской войны, который имел один золотой и два серебряных креста. Участник Великой Октябрьской социалистической революции на должности командира партизанской сотни.

В 1944–1945 гг. в г. Чкалове, находясь в распоряжении Южно-Уральского военного округа, я написал письмо на имя Сталина. В этом письме я излагал свои взгляды на вопрос переселения балкарцев из Кавказа в Киргизию и Казахстан.

Более девяти лет прошло с тех достопамятных дней, но не изменила мне память, и я вижу утро 8 марта 1944 года, точно это было только вчера, когда предатели Родины подняли свои грязные руки на мой народ и тем самым пытались посеять рознь и вражду между народами нашей страны, в том числе подорвать дружбу балкарского народа с русским народом.

В письме на имя Сталина все мои помыслы были в пользу отечества и народа. Душа моя призывала меня к исполнению долга перед Родиной и Партией, служению всеобщему счастью, к красоте, справедливости и человечности. Я знал о сотнях и тысячах трупов сородичей, умерших голодной смертью в арыках Киргизии и Казахстана, а люди были свидетелями того, что брат не имел силы похоронить сестру, жена – мужа. Я с сокрушенным сердцем вспоминал жизнь и историю своего народа. Перед моими глазами вставал бесконечный ряд сумрачных картин прошлого.

Дорогие члены Президиума ЦК КПСС! Когда был сокрушен царизм, враги социалистического государства взялись внедрять распри между народами. Я видел в этих решениях 1944 года распадение единства в государстве, гибели его благосостояния.

Следственные органы Киргизской ССР, именуя это письмо воззванием, пришили мне ярлык «буржуазный националист». Мой следователь, майор Рогонов, не постеснялся сделать даже следующее. Он меня спросил:

– Письмо написано вами как убежденным буржуазным националистом?

Ответ мой гласил:

– Оно написано мною НЕ как убежденным националистом.

Когда я подписывал протокол №206, оказалось – это письмо написано мною как убежденным националистом. Отрицательная частица «НЕ» исчезла. На мое возмущение он ответил:

– Протокол подписан Вами.

Также является ложью то, что я будто это письмо распространял среди курсантов. Следовательно пошел на грубейшие нарушения советской законности, вплоть до прямой фальсификации обвинительных материалов. Показания Герасимова и Позднякова сфабрикованы следствием как клеветнические, фальсифицированные обвинения против меня.

Тщательная проверка установит, что из меня следственные органы искусственно сделали врага Коммунистической партии и государства.

Убедительно прошу все документы моего дела подвергнуть официальному осмотру. При этом окажется:

во-первых, что показания курсантов написаны рукой одного человека и одинаковы по содержанию слово в слово, даже знаками препинания, за исключением места, где они читали мое письмо на имя Сталина;

во-вторых, подлежит подвергнуть полному сомнению, что они подписаны лицами, давшими показания;

в-третьих, о существовании письма знали только начальник Политуправления Южно-Уральского ВО и члены партийной комиссии, решение которой я читал после ареста в 1949 году. Таким образом, документы, которыми МГБ Киргизской ССР открывал кампанию против меня, я имею все основания объявить явным и заведомым подлогом, кроме моего письма на имя Сталина.

Эти обстоятельства освобождают меня воспроизводить здесь целиком этот обширный продукт коллективного «труда» следователсей-поддельвателей. Они, видимо, считали своим долгом из мухи сделать слона и тем самым показать, что они доблестные исполнители своего долга.

Девять десятых приписываемых мне «подвигов» в области моей преступности ложно.

При разборе моего дела следственные органы МГБ Киргизской ССР прибегли к подлогам и клевете в пользу несправедливости.

Если бы я действительно подстрекал кого-либо против устоев государства и партии, которые воспитали меня, я совершил бы величайшую низость, какую только возможно совершить при помощи пера.

Четыре года прошло с момента написания письма до дня ареста, в течение которого я был мишенью бесчисленных оскорблений со стороны следственных органов. Незаслуженно я приговорен к высшей мере наказания – лишению свободы сроком на 25 лет с исключением из партии.

Сознательно и преднамеренно я не мог никогда выступить против власти, давшей мне образование, человеческое счастье и направившей на светлый путь к будущему.

Свою сознательную жизнь посвятил я науке и просвещению, и вкладывал в сердца своих учеников любовь к науке, к народу, Родине и партии. Я не продавал знаний за власть и богатство. Сердце мое было чистым. Давал людям знание, старался расширить науку размышлением и исследованием, ибо она не мёртвое сокровище, а живое дерево, и я боролся, чтобы оно росло, расцветало, приносило плоды.

За 20 лет практической деятельности мною написано 12 научно-педагогических трудов.

Я жил только ради этого, а не мыслями против КПСС и Правительства. Из всего, что для нас всех свято, слово НАРОД – самое дорогое и замечательное. Ради народа мы все готовы пожертвовать не только своим желанием, но и жизнью. Этому меня учили идеи великих людей истории.

Если бы мое имя было запятнано изменой народу, Родине, идеям великих мыслителей партии, я никогда не стал бы просить снисхождения.

Я ищу у Вас помощи и прошу Вашего вмешательства в мои дела, ибо мое сердце чисто, как солнце. Но следствие убедило суд, что яркие звезды темны, чистые намерения – грязны. Если кто-нибудь совершит преступление, дело следует проверить и подвергнуть виновного соответствующему наказанию. Без этого невозможно управлять жизнью страны. В таком деле никто не может требовать для себя особых прав.

Одно могу сказать себе в утешение: противиться руководителям Партии и Правительства моей эпохи никогда не было в моих правилах, и я никогда не делал этого преднамеренно. По наивности моей души я думал, что содействую делам руководства страны, а оказалось, что я противодействовал ему. У всех нас есть недостатки. Будь это не так, мы были бы ангелами, а Земля – раем. Мне кажется, за мои ошибки, если я их допустил, ни к чему меня позорить. Мои ошибки будут для меня высшим наказанием и позором, если я их осознал. Но в данном случае я твердо убежден, что я прав.

Я стал жертвой несправедливых выводов и понес тяжелое наказание. Стремлением к власти я не грешил, не стре-

мился к славе и могуществу, в котором обвинили меня. Во мне никогда не было тщеславия, я никогда не намеревался утверждать еще раз, вести борьбу против КПСС и Правительства и взять на себя венец вождя, в чем следствие обвинило меня.

Дело разумное – исправлять ошибки людей. Но за это письмо я не заслужил, чтобы меня лишили свободы на 25 лет. И о существовании которого знал только начальник Политуправления Южно-Уральского Военного Округа, не могло нарушить внутреннюю безопасность государства. Никто на сегодняшний день по-человечески не говорил по поводу содержания моего письма и не убедил меня, что своим письмом я нарушил устои безопасности государственного строя.

Предъявленное мне обвинение, по которому я получил срок, не выдерживает серьезной критики, а других доказательств о моей преступности не существовало и не существует, кроме положительных характеристик, данных партийно-советскими организациями Киргизии, когда Верховный Суд Киргизской ССР выносил определение по моему делу.

Поэтому прошу глупые мысли культа личности смыть водой справедливости. И надеюсь, что каждое Ваше слово, как солнце, даст моему сердцу жизнь, каждый звук Ваших слов будет справедливостью по отношению ко мне.

С 1945 по 1949 год мною написано ряд очерков, рассказов и стихов. На 100% они идеологически выдержаны и я в них не возводил клевету на советскую действительность, в чем обвиняет меня следствие. Справедливый разбор этих материалов всегда будет говорить только в мою пользу. Я в этом твёрдо уверен. Трудно мне сейчас, которого лишили возможности создания научных книг, которые служили бы государству и народу. Служить ради счастья и процветания народов – мой долг. И я твердо убежден в конечном торжестве истины, ибо жизнь нашей великой КПСС, слава и мудрость, которые покоряют весь мир, среда, полная высокой нравственной силы и света, вселяют в меня веру.

Я никогда не забуду вашей милости и буду с благодарностью вспоминать Ваше участие в справедливом разборе моего дела, ибо я, никогда не имея мысли о тайных заговорах против партии, правительства и народа, о неповиновении, о посягательстве на устои государства, всю свою сознательную жизнь посвятил науке, просвещению и Отечеству, а потому не заслужил такого наказания.

Я всей душой принадлежу нашему могучему социалистическому государству и народу, я работал для них. Борюсь

на просвещение и счастье балкарского народа, никогда не страдал ни националистической ограниченностью, ни бахвальством. Для меня, может быть, характерно, как всякому, сочетание чувства национальной гордости с мечтой о счастье человечества в целом. Я бы сказал не правду, если бы стал доказывать, что мне безразлично – жить или умереть. Мне, как и каждому, страстно хочется жить. Ведь я познал радость большого, захватывающего творческого труда. Я познал самое лучшее и благородное чувство – любовь к Родине, которой нельзя изменить, потому что она моя на всю жизнь. Я узнал тяжесть битвы и счастье победы.

Я всегда гордился и горжусь, что я усвоил бессмертные идеи об истине и справедливости.

Я гордился и горжусь, что усвоил великую русскую культуру и сумел воспитать целую плеяду образованных людей из отсталых в культурном отношении народов.

Я гордился и горжусь, что моим вторым родным языком стал тот язык, на котором говорили Ленин и Пушкин и говорит партия.

Я прошу, чтобы меня правильно поняли. Вот бывает так. Споткнулся честный человек. И если его хоть немного подтолкнуть – и покатится он в пропасть. А вот стоит такого человека вовремя поддержать – он крепко встанет на ноги и уверенно пойдет вперед. Меня мучает то, что в такую роковую минуту никто не поддержал меня. Мне кажется, что нужно было каждый день, каждый час, каждую минуту, особенно в трудную, воспитывать во мне стойкость, упорство, веру! Только подумайте, как необходимо сейчас мне одно простое, умное сердечное слово! Ваша помощь.

Меня беспокоит вопрос, который шесть лет тому назад принес мне лишение свободы на весь остаток моей жизни.

Моей благодарности не будет конца, если среди важных государственных дел найдете возможность выслушать меня, человека, служившего великим идеям истины, справедливости, Отечеству, Родине.

Я скажу, что одно чувство владеет мной навски – любовь к свободе, желание видеть все народы на Земле счастливыми.

Наш мудрый вождь – Ленин завещал Партии свою любовь и свою ненависть. Его любовь была любовью к свободе, а его ненависть – к угнетению. Не будучи велик в учении, я искал пытливым умом неустанно истину, обращая стремление души своей вперед, а не назад.

Никогда не забуду я завета борьбы за правду. Поэтому я считал своим долгом своевременно сообщить в лице Сталина ЦК Коммунистической партии Советского Союза свои

соображения, как член КПСС, ибо я не имел права скрывать от Партии своего душевного состояния. Я был обязан быть перед Партией правдивым и честным и, как член КПСС, имел право обращаться с любым вопросом вплоть до ЦК КПСС.

Надюсь, что вспомните обо мне, лишенном свободы на остаток своей жизни, защищая не национализм, а интернационализм в жестокое время деятельности врага народа и партии Берия и его шайки, ибо я знаю, кто борется за интересы народа, тот выступает не как националист, а как революционный демократ.

На службу этой великой цели и была поставлена вся моя деятельность – научная, литературная, политическая.

Я стремился осветить путь, по которому можно будет привести балкарский народ к просвещению и счастью в общей семье народов СССР.

*Якутская АССР,
Верхоянский р-н, п. Батагай, 1955 г.*

А. Соттаев

ОТАРЛАНЫ
ОМАР
(1916–2002)

Къарачай-Малкъарны ийнагъы, Къабарты-Малкъарны, Къарачай-Черкесни да халкъ артисти, Семенланы жырчы Сымайыл атлы саугъагъа эм биринчи тийишли болгъан, битеу Шимал Кавказны да жыр культурасын бийикге чыгъаргъан, айтхылыкъ, халкъла бирча хурмет, бюсюреу, ыспас этген жыр устасы Отарланы Мухамматны жашы Омар 1916 жылда 10-чу майда Гирхожанда (шёндогю Тырныаузда) туугъанды. Мухамматны 8 сабийи болгъанды: Исхакъ, Ахмат, Омар, Исмайыл, Шарипа, Батда, Айшат, Зарият. Аны жашыды кёп жылланы илму бла кюрешген Исмайыл да – филология илмуланы доктору. Омаргъа 12 жыл толургъа аналары Барина ауушады. Юйде уа андан да кичи дагъыда юч сабий бар эди. Сабийлерине ёге ананы сынатмаз ючюн, аталары Мухаммат экинчи кере юйдегили болмайды. Заманлары жетип, абадан жашлары аскерге кетгенде. Омар атасына болушуп турады. Малгъа къарай, отун эте. хар неге да жарайды. Ныгъышлада, тойлада уа аны тепсетгендиле, жыр эришиулеге да къатышдыргъандыла. Къошда, сюрюучюле ингирде отну тегерегинде олтургъанда. Омар аланы сыбызгъы, къыл къобуз сокъгъанларына, жырлагъанларына да кёз къакъмай тынгылагъанды.

1938 жылда Гирхожаннга Нальчикни коммунист жаш

тѣлю школундан Антонина Калмыкова бла Александр Покровский келди. Омар а ол заманда 9-чу классда окъуй эди. Сабийлени бирем-бирем жырлатып кѣредиле. Омар а «Дюгер Бадинатны» жырын айтады. «Ненча жыр билесе?» – деп сорадыла анга. «Жюз», – деп жууаплайды Омар. Калмыкова бла Покровский а элдеде жырларгъа суйген, фахмулары болгъан сабийлени излеп айлана эдиле. «Къабарты хор къурагъанбыз, энди уа малкъар хор къурала турады. Сени жырларгъа фахмуниг барды. Кел, хорда ишлерсе», – дейдиле. Артда, ол жылланы эсгерсе, анга жырчылыкъ ишни къолгъа алыргъа композиторла А. М. Авраамов бла Т. К. Шейблер таукеллендиргенлерин уста жырчы уллу ыразылыкъ бла эсгериучю эди.

Алай бла Омар хорда жырлап башлайды. Эшитген жырыны сѣзлерин да, макъамын да эсде туталыуу бла ол атасына ушагъанды – Мухаммат Къуранны кѣлден билген киши эди! Аны кесине да Хафиз дегендиле. 400-ден артыкъ жырны сѣзлерин, макъамларын да билгени себепли, Омар малкъар хорну репертуарын кенгертирге иги болушханды. Аллай бир жыргъа ол сабий заманында Гирхожанда жашагъан уста жырчыла Эдокланы Харундан бла Сейитден, Сотталаны Муратдан, Этселаны Дошпандан юйрсенгенди.

Малкъар поэзияны мурдорун салгъан Мѣчюланы Кязими бла Отарланы Омарны къадар 1939 жылда Жазыучулары союзунда тюбешдиргенди. Ол жырчыгъа усталыгъын ѳсдюрюрге уллу себеплик этгенди. Жырчы жашны фахмусуна бийик багъа берип, Кязим жырла жыйыуну тохтатмай бардыр эм аланы бек игилерин халкъгъа эшитдире тур деп, Омаргъа аманат этгенча айтхан эди.

1939 жылны март айында Тѣбен Чегемден Деуаланы Адрахманны къызы Бийгъат да хорда ишлерге келеди ... Омарны, тюз кѣргенлей окъуна, къызгъа жаны киреди. Кѣп да бармай, ала бир юйюр къурайдыла. Ким да сукъланырча татлы жашагъандыла.

Къабарты-Малкъарны фашистле ууучлагъанда, хорну архиви жокъ болуп къалады... Ол заманда тас болгъан жырланы бла макъамланы жангыдан жазаргъа Отар улу бек уллу къыйын салып кюрешгенди.

КъМР-ни халкъ жазыучусу Тѣппеланы Алим Отарланы Омарны юсюнден алаамат тюз айтханды: «Уллу жырчы халкъ жырланы къаллайын айтханда да (кюйле, ийнарла, тарых, жортуул жырла, дагъыда башхалары), тарыхха жан кирип, озгъан заманла бюгюнню кюнде жангыдан бола тургъанча, жырны батырларына, бушуулу, къууанчылы ишлерине кесибиз къатышханча, алай кѣребиз. Уллу жырчыны дагъыда бир ышаны – ол жырлагъанда, кеси

кёрюнмей, кеси жырни хауасына, габийгыатына толусунлай сингип кегип, бизни бла бетден-бетге жаланда жыр кьалады.

Отарланы Омар саулай дуняны аллында жырлап башлагъанлы, хар таулуну, тюрк миллетден адамны жүреги учуун, ёхтем болуп, ол инсан уллулукъну сезеди, сынаиды. Халкыбыз кесини кыйынлы тарыхында, инсан уллулукъну, адамлыкъны бир заманда да кем этмей келген кьада-рында, Омар аны бары кыйынлыгы ючюн Аллах берген саугъасыды деп, мен алай кьарайма. Азлыкъ, артыкълукъ, юлюшсюзлюк, жер тарлыкъ не бек кыса, булчукъларын-дан чёкдюре келген заманда да, кьабар кьабыны, ичер сууу таркьайгъанда да, халкыбызны жыргъа тынгылар кьуду-рети болгъанды. Аны бла кьайгыларын угъай эсенг, ачлыгын окъуна унутургъа кьолундан келгенди.

Сейир туююлюдю, ХХ ёмюрню арасында, бир иш ах-лусу таулу миллетни кюйсюз кьадар аллай бир булгъагъан-да, тюк-тюк, жик-жик этип, кьум тюзлеге, таулагъа, жер-жер-леге чачханда, уруш отуна атханда, инсан чойреликлени ёртенлеринде юйютгенде, аны жырчысы ол уллу кьара бул-гъаныуну эм аллында – зулмучуну кьара кьалагъыны тюз да огьурсуз учунда болуп тургъаны?!

Шукур болсун, Омар жырлагъан жырлада халкыбыз-ны тарыхы жашайды, халкыбызны жолларын ханс басмай турады. Жырни башын бир зулмучу кесалмады! Инша Аллах, ёмюрледе да кесалмаз! Кьачан эсе да бизни халкы-бызны жеринде, тёрюнде жыргъа деменгили эсгертме салы-ныр деп ийнанам! Ол а Омар сьфатлы боллукъ сунама!»

Омарны фахмусуну юсюнден белгили фольклорчу Жур-тубайланы Махти да былай жазгъанды: «Кязим, неда Ис-майыл, неда Кьайсын десек, эсибизге назмучулукъ, Мухтар десек, тепсеу тюшедиле. Омарны атын айтханлай а – жыр! Ол зат, жаланда адам жанын-кьанын, жашауун халкына берип кьойса, Аллахутала анга миллетине суюмеклик, уллу фахму саугъаласа, болуучуду. Омарны жыры башыбызда, аллыбызда кьанат керип, учуп барады! Жюз жыл мындан алгъа жашагъан жырчыла жыйгъан, тизген, кьурагъан сёз-ле, макъамла. Омарны жүрегинден ётюп, бизни бла бирге жашап турадыла. Жюрекден чыкмагъан а жүрекке кир-мейди, аны эрттеден биледиле.

Омарны ауазы заманланы ауазыды. Аны себепли, Омарны жашауу толу, тынч болмаса да, ол бек насыплы адамды. Аны ауазы саулай кьарачай-малкьар миллетни ауазыды, ёнюдю. Хар миллетни жүреги башха тюрлюдю, аны себепли ол, бар жырчы ауазланы эшитип турса да, ба-рын бирча сезмейди. Отар улуну жери уа бизни культурада

энчиди – ол къарачай-малкъар миллетни жыр башчысыды. Башха тюрлю ауаз бла ол жырланы айтыргъа онг жокъду. Кеслери уа ала къаллай айтхылыкъ жырладыла: «Бийнѳгер», «Ачей улу Ачемез», «Уллу Хож», «Гапалау», «Ерюзмскни жыры»... Узунду ол тизмсе. Ала керти да халкъыбызны жанын-къанын, жюрегин билдиредиле. Башха ауаз бла угъай, Омарны ауазы бла жырланыргъа тийишлидиле. Омарны ауазы уа халкъны ауазыды. Баям, эртгеги жырчыларыбызны да ѳнлери алай болгъандыла».

Урушну заманында жырчылары фронтха иймегендиле. Омар да башхала бла бирге Прохладнада траншеяла къазгъанды, ингирде уа аскерчилеге концерт бергендиле. Кѳчгюнчюлюкде ол Фрунзеге тюшеди (шѳндюгю Бишкек). Анда кыргъызлыларыны Токътогъул Сатылгъанов атлы кырал филармониясыны хоруна келеди. Алай анга анда кѳп ишлерге онг болмады. Кѳчгюнчюлюкде Омарны кырындашы Исмайыл аталары бла бирге Алма-Атагъа тюшген эдиле. Миллети сынагъан зорлукъ, жолну кыйынлыкъы, киши жеринде алгъан онгсузлукъ да Мухамматны саулугъун терк седиретдиле. Ол киши жеринде ауушады. Исмайыл аны юсюнден кырындашы Омаргъа жазады. Письмону алып, Омар бушуу-бушман этеди. «Ай, итден туугъан Сталин а, ол бизни бери кѳчюрмесе, жарлы атам энтта да бир он жыл а жашар эди», – дейди. Аны къатында ол кезиуде бир таулу болады. Суутмай жетдиреди ол Омарны айтханын. Аны бла, ол кюн окъуна Отарланы Омарны тутуп кетедиле. Он жылгъа Сибирьге иедиле. Андагъы тюрмеде 8 жыл олтуруп чыгъады Омар! Бир тюрлю хатасы болмагъан, кишиге зараны жетмеген адам биреуню аман тилини хатасындан аллай бир кыйынлыкъ сынагъанды. Кѳчгюнчюлюкде да, миллетге, адамгъа саналмай, болмагъанча ачлыкъ-жалангачлыкъ сынап, юйюрле, тукъумла жокъ болуп баргъан кезиуде да тил этиулерин кыймагъанлагъа не айтхын? Акъыл жыймагъанлагъа? Жарсыугъа, ол жыллада окъуна налатха тийишли, аллай эссиз сатхычларыбыз да бар эдиле...

Исмайыл а ѳмюрюнде да куйюп, жарсып тургъанды кырындашы Омаргъа аталарыны ауушханыны юсюнден жазгъаны ючюн. «Мен аны жазмасам, кырындашым да, Сталинге аман айтып, тюрмеге тюшмез эди, харип. Ол эсиме тюшсе, кеси кесиме жер табалмай кыйналама», – дейди Исмайыл, ол заманны эсгерсе.

Артда, аты не бек айтылып турса да, закийлигине да кырамай, сыйлы ат бла Омарны кѳлюн кѳтюрмегендиле. Тюрмеде олтургъанын сылтаугъа тутта эдиле. Кѳчгюнчюлюкню, тюрмени да бир хатасы болмагъанла сынагъан-

ларын а киши да эсге алыргъа суймегенди... Ёзге Къудайланы Маржан, Биттирланы Абидат, Кючмезланы Шарифа, Махийланы Зоя, Маммеланы Ибрахим, дагъыда башхала уа тюрмеде олтурупму чыкъгъан эдиле? Аланы да «КЪМР-ни сыйлы артисти» дегенден ары ёсмегенди сыйлы атлары. Алай ала сыйлы атла ючюн тюрешмегендиле, къаты ишлегенди ол тёлю, миллет культурабызны мурдорун сала, халкъларын къууандыра.

Малкъар халкъгъа туугъан журтуна къайтыргъа эркилик берилгенде, Отар улуну да тюрмеден иедиле. Алай анга, закий жырчыгъа, жашлыгъыны бек хайт деген заманын тюрмеде олтурургъа тюшгенликге, жырын унутдуралмагъандыла. Аллах буюргъан болур эди анга сау миллетини халкъ жыр хазнасын эсинде тутаргъа, аланы кишиге да урлатмай, ёмюрлюк этерге.

Нальчикде Омар хоргъа ишлерге келеди. Суйген ишине, халкъ жырына ол не заманлада да кертичилей къалгъанды. Алай, хорну репертуарына малкъар халкъ жырланы къошар ючюн, аланы текстлери керек эдиле. Хорну архиви уа, белгилисича, урушну кезиуонде жокъ болады. Болумну Отарланы Омар къутхарады: 400 чакълы бир жырны ол эсинде тута эди! Аны бла Малкъарны халкъ жырлары дунягъа жангыдан тууадыла. Омар жыр башчысы болуп, хор да анга эжиу эте, не алаамат жырларыбыз сакъландыла жокъ болуудан! Омарны миллетине этген ахшылыгъына багъа жокъду...

Тюрлю-тюрлю концертледе, къоншу республикалада, Къабарты-Малкъарны Москвада бардырылгъан декадаларында да айырмалы эди Омар халкъ жырлары бла. Сау миллет баш ургъанды анга жырын сакълагъаны ючюн.

Отарланы Омар бизни бек сыйлы адамларыбыздан бириди: Мёчюланы Кязимча, Къулийланы Къаисынча, Сотталаны Адилгерийча, Энейланы Магометча... Аны хар жырында миллетни ауазы, къууанчы, жарсыуу да эшитиледи. Халкъ багъалагъан, бек ариу керген жырчыла кёп туююлдюле. Омар а аллайладанды. Жыр, къобуз таууш тохтасала, жашау да тохтарыгъын ол уста биле эди.

Халкъ ийнагъы Омар кеси да кёп жыр жазгъанды: Мёчюланы Кязимни, Къулийланы Къайсынны, Маммеланы Ибрахимни, Семенланы Сымайылны, Акъбайланы Исмайыланы, Биджиланы Асхатны, Этезланы Омарны эм башхаланы назмуларына макъамла къурагъанды.

2001 жылда, Отарланы Омар жыйышдырып, «Эльбрус» китап басмада «Къарачай-малкъар халкъ жырла» деген китап чыкъгъанды. Бери нарт, тарых-жигитлик, суймеклик, артыкълыкыгъа къажау жырла, ийнарла, дагъыда

башха тюрлю затлагъа жораланган 92 жыр киргенди. Ол иши бла да Омар халкъ жырланы бир къауумун ёмюрлюк этгенди. Жырланы ноталарын жазгъан а черкесли композитор Дауров Аслан болгъанды ол китапда.

Китапны ал сёзюнде РФ-ни Къырал саугъасыны лауреаты, КъМР-ни, КъЧР-ни да халкъ поэти Зумакъулланы Танзиля былай жазады: «Къарачайны бла Малкъарны халкъ жырлары жыйылгъан бу китапда ёлмезлик кёп жыр барды. Битеу да халкъыбызгъа бу уллу саугъады... Бизни жашауубузда, халкъ жырланы сёзлери, макъамлары да былай бирге жыйылып, 1969 жылдан бери биринчи кере чыгъадыла. Быланы чыгъыулары бла уа Омарны кёпден бери сакълагъан бек ахшы мураты толады. Барыбызгъа да ол уллу къууанчды...

Омарны халкъ жырланы жырлауундан сора да, аланы жыйыуда, сакълауда айтып бошамазча уллу къыйыны барды. Тёрт жюз жырны сёзлерин, макъамларын да кёлден билип, аланы халкъына сакълар ючюн, къаллай бир факму, эс, хунер, кишилик, сёймеклик да керекди! Ала бары да Омарда бардыла».

Бизни халкъыбызны бек уллу байлыгъы сёз хазнасыды: халкъ жырла, таурухла, кюйле, нарт сёзле, – къысха айтханда, халкъ кёлюнден этген чыгъармала. Биз, жерибизден юзюлюп, тилибиз жутулуп, къолубуз-аягъыбыз байланып, атлаялмай тургъанда да, адамлыкъны тас этмей, адет-тёре-лени атмай, ол къыйынлыкъладан саулай къутулуп, халкълай къалгъаныбыз да аллай халкъ жырланы хайырындан да болур. Ала адамны кёп затха юйретедиле.

Хау, 60 жылдан артыкъ заманн халкъгъа жарыкълыкъ берип, иги къууумгъа кёллендиргенлей тургъан Отарланы Омарны жырлары бла аны халкъ ауазы – миллетини жаныдыла, ёхтемлигидиле. Малкъар халкъ саулукъда Отарланы Мухамматны жашы Омар аны ийнагъы болгъанлай къаллыкъды.

Халкъ жырчыбызгъа атап, белгили поэтлерибиз кёп назму жазгъандыла, – анга сёймекликлерин, ыразылыкъларын, хурметлерин да ачыкълай:

*Жырла, Омар, сен жырласанг, арбазда,
Тюркде, Аранда эрттеп, жассы намазда
Эшитилирча жырынг, жюрек жылыта.
Жырла, сенсе жырчылагъа тамата.*

Зумакъулланы Танзиля

*Жырланы сен айтсанг, таш да сёлешин
Баилар дейме, сейирге кьалып алай,
Жырынг кьысыр кьаядан ачып эшик,
Мен бир башха дуниягъа кьарагъанлай.*

Мокьаланы Магомет

*Журтубузгъа саугъа болду ауазынг,
Къанат бере халкьыбызны эсырына.
Сен эсырлайса, эсюрекле да тап-таза,
Биз фахмунгда хар кюн сайын эсылына.*

Созайланы Ахмат

«Жырны жолу – Тейриге», – дегендиле ата-бабаларыбыз. Омар салгъан жолну баргъан адам Аллахха жууугъуракъ боллугъу – хакъды.

Закий актриса

ШАУДАНЫ МИНАДАН
КЮЧМЕЗЛАНЫ РЯЯ

КЮЧМЕЗЛАНЫ
ШАРИФА
(1916–1986)

Миллетибизни акъылман поэтлери Мёчюланы Кязим бла Къулийланы Къайсын, аладан сора да Москвада сахна искусствону уллу усталары – бары да Кючмезланы Шарифаны закий актриса болгъанын белгилегендиле. Кюлсе – саулай зал кюлгенди, жилияса – битеу къараучуланы жилияханды... Тынгыласа уа – залда чибин учханы эшитилгенди. Алай бийлей билгенди къараучуну эсин. Тыш къырал, орус классикада эм малкъар сахна чыгъармалада бирча жетишимли ойнагъанды. «Къой шаудан», «Трактирщица», «Къанлы къалын», «Ревизор», «Бронепоезд 14-69», «Абрск», «Ананы жюреги», «Эки жюйюсханны шапасы», «Аурумагъан саусуз», «Таулада танг жарыйды»... Дагъыда кёп башха спектакльде Шарифа эсде къаллыкъ сыфатла къурагъанды.

Аны бир оюнун кёргенле унуталмагъандыла – алай уста эди ол, сансызлыкъны жюрекледен къуругхан таула къызы. «Закий актриса эди. Бир уллу миллетни келечиси болса, анга да жол ачыллыкъ эди махтаугъа, битеудуния белгиликке да», – дейдиле аны юсюнден бир ауаздан сахна ишден хапарлары болгъанла. Шарифа, халкъыбызны бек фахмулу адамларындан болуп, миллетибизни атын айтдырып тургъанды.

Кючмезланы Наныуну къызы Шарифа 1916 жылда Хо-

ламда тууганды. Мында жюригенди школгъа да. Аны тесп-серге киши да юйретмеген эди, ол а аллай хунери бла тойлада адамланы ссийрге къалдыргъанды. Хапар айтыргъа да уста эди. Элдиги самодеятельностьха да тири къатышханды. Бек къууанчлы кюню уа... Москвада театр институтда биринчи малкъар студия ачылады. Хунерлиги кезге баям болгъан жаш къызны Нальчикге иедиле. Аны фахмулулугъун И. Я. Судаков да ангылайды. Шарифаны театр студиягъа аладыла. ГИТИС-де беш жыл окъугъаны уа – бек жарыкъ, байрамлы, насыплы жыллары эдиле. Алай аны бла алда мардасыз къыйын сынаула, бушуу, ачыу да сакълай эдиле...

Профессор, А. М. Горький атлы МХАТ-ны айтхылыкъ режиссёру, Россейни халкъ артисти, СССР-ни Къырал сау-гъасыны лауреаты Илья Яковлевич Судаков къалай тюз сайлагъан эди жашланы бла къызланы малкъар студиягъа! Фахмулукъ белгиси болмагъан бек аз эди аланы арасында. Кеслери да отуз адам бола эдиле: Къулийланы Къайсын, Кючюкланы Магомет, Ахкёбекланы Фатимат, Балаланы Омар, Бачиланы Атлы, Атайланы Мажир, Атайланы Магомет, Биттирланы Абидат, Биттирланы Жаухарат, Геляланы Налбийке, Жантууланы Аздор, Жарашууланы Ахмат, Залийханланы Тамара, Къудайланы Ахмат, Къулийланы Зоя, Кючмезланы Бахсанукъ, Кючмезланы Шарифа, Маккаланы Абдул-Хашим, Малкъарланы Магомет, Махийланы Забака, Ногъайланы Хусей, Рахайланы Исмайыл, Узейланы Мусса, Уяналаны Баблук, Холамханланы Хаждаут, Чабдарланы Мухажир, Чабдарланы Хызыр, Чочайланы Жюнюс, Чыпчыкъланы Магомет, Шауаланы Магомет. Ала бла бир кезиуде ГИТИС-ни режиссёр бёлюмюнде Геляланы Рамазан да окъугъанды.

Кесини фахмусу бла Кючмезланы Шарифа Москваны менме деген сахна усталарын сейирсиндиралгъанды. Кавказда бир тау элчикде туугъан, бир «къарангы таулуну» сабийи аллай чекге жетер ючюн къаллай фахму керек эди!

Рахайланы Исмайыл, Шарифа бла бирге окъугъан, «Малкъар сахнаны жулдузу» деген статьясында былай жазады: «ГИТИС-де окъугъан беш жылны ичинде Къызыл Байракъ малкъар студияны къолунда болгъанды. Окъууну бошай тургъан дюгерлиледен малкъарлылагъа тюшген Къызыл Байракъны ала ГИТИС-ни бошагъынчы ычхындырмагъандыла. Анда уа кёп тюрлю миллет студияла окъуй эдиле: къалмукълула, чеченлиле, къаракъалпакълыла, къабартылыла, къазахлыла эм башхала. Сёзсюз, чыгъармачылыкъ иш мында бек уллу магъананы тута эди. Малкъарлыла не жаны бла да айырмалы эдиле. Шарифа уа, жашлыгъындан

белгиленген закийлиги бла, болмагъанча бир кючлю энергетикасы бла, айырмалыладан да айырмалы эди».

Балаланы Омар а! Ол не комик, не клоун, не трюкла бла сейирсиндирген актёр туююл эди. Къолун бир булгъап неда къарамы, тынгылауу бла окъуна къалай берекетли эте биле эди оюнну, къаллай магъана бере эди! Залны шошайтып, бийлеп къоя эди сахнагъа чыкыгъаны бла окъуна! Алай аны жарыкъ фахмусуна тийишли эс бурулмады, тынгылап турдула, «эслемей», кёллендирирге, къууандырыргъа суюмей... Республиканы сыйлы артисти деген ат окъуна берилмеди да ол уллу артистге. Алай сыйлы ат бошду аллай уллу фахмуну аллында.

Хар бирин энчи алып, биринчи малкъар студиядагъы-ланы юслеринден аллай махтау сёзле айтыргъа боллукъду. Аны себепли суюе эди, угъай, жан ата эди халкъ миллет театрына. Керти да чынтты артистле, уллу артистле ишлей эдиле анда. Режиссёрлары, художество башчылары И. Я. Судак-ков да аллай уста эди. Андан базынып алгъан эди ол актёр-лукъ иште жаш студиягъа дуня драматургияда да бек къыйын чыгъармаланы: испанлы Лопе де Вега – «Къой шаудан», оруслу жазычу Всеволод Иванову – «Бронепоезд 14–69», французлу драматург эм актёр Мольерни – «Скапенни хыйлалары». Бу юч пьеса да малкъар студияны диплом спектакльлери болгъандыла. Пьесаланы уа малкъар тилге ол заманлада окъуна фахмусу ачыкъ болгъан закий Къулийланы Къайсын кёчюрген эди.

«Къой шауданда» Шарифа Лауренсияны ролюн ойнагъанды. Фахмусуну бай тюрсюнлери, актрисаны ауазы, темпераменти, кючлю энергетикасы – барысы да болмагъанча тап келише эдиле. Бек къыйын, жууаплы эди ол роль, алай Шарифа (жашауунда бек суюген ролю Лауренсия болгъанлай къалгъанды) саугъагъа, байрамгъача къарагъанды ол ишине. Студия оюнун Москвада кёргюзтгенден сора, педагог эм театральный критик И. Шиккер «Вечерняя Москва» газетде былай жазгъанды: «Шарифа Кучмезова изумила искушённого столичного зрителя свежестью, силой своего таланта. Играя Лауренсию по пьесе Лопе де Вега «Овечий источник», она показала москвичам игру Ермоловой, её величие». Алай, Шарифаны махтай, рецензент бир затны ангыламагъанды: малкъар актрисаны кесини, кишини да къатламагъан фахмусу болгъанын.

1940 жылда «Къой шаудан» жаланда бир керс ойналгъанды Нальчикде Малкъар театрда. Болмагъанча уллу эди жетишими бу оюнну. Тюз оноу этген эдиле Москвада, Лауренсияны ролюн эм бу спектакльни бек иги жетишимге санап, Къабарты-Малкъарны профессионал миллет театрын

«Къой шаудан» бла ачаргъа дегенлеринде. Алай бла 1940 жылда 26-чы октябрде миллет профессионал театрыбыз кесини ишин бу спектакль бла ачхан эди. Тарыхыбызда ол кюнню магъанасы бек уллуду. Шарифа да ол кюнню бир заманда да унутмагъанды. Актрисаны: «Ол кюн мени жюрегим кюсетен, излеген, муратым толгъан насыплы, къууанчлы да кюнном болгъанды», – дегени кёплени эслериндеди. Аны жашауу, иши да театр бла байламлы болгъанлай тургъандыла. Къайсы спектакльде ойнаса да, жууаплылыкъны ол кеси кесинден бек къаты сурагъанды. Аты-саны болсун ансы деп, актриса бир заманда да ойнамагъанды. «Актёр жашатхан жигитини къабына кирип, аны сыфатын къурай билирге борчлуду», – деучю эди ол. Шарифа сахнада тюз да испан тиширыу болуп къала эди, керек заманда – французлу, италиялы, оруслу, малкъарлы... Алай ийнандыра эди сахнадагъы жигитине. Аны себепли театрда келгенле аны сахнада чыгъарын ашыгъып сакълаучу эдиле. Ол къууанчлы кюн а, спектакльни премьерасына халкъыбызны акъылманы Мечюланы Кязим да, таягъына таяна, жетген эди. Шарифагъа аны: «Аллахха шукур, халкъыбызда быллай факму болгъанына!» – деген сёзлери не заманда да кюч-къарыу бергенлей тургъандыла.

Алай Шарифагъа да, саулай халкъыбызгъача, бек къыйын сынауладан ётерге тюшген эди. Малкъар труппаны къууанч жыллары кёпге бармадыла. Москвадан къайтханлай окъуна, жашланы асламын, театрны ачылыууна дери да къоймай, аскерге аладыла. Толу эки жыл ишлегинчи уа Уллу Ата журт уруш башланады. Малкъар театрны бир оннга жууукъ актёру уа уруш отунда жоюладыла. Ол уллу къайгъыны жели театрда жетмей къайда къаллыкъ эди! Эллеге барыргъа улоу болмай, ала кёбюсюнде жаяу да жюрюгендиле – миллет театрны отун ёчюлтмез ючюн. Ала бир бирлерин бек къаты тутхандыла. Къыйынлыкъгъа да къарамай, элдеде алагъа жарыкъ тюбегендиле, келирлерин сакълап тургъандыла. Болсада... онг бермедиле таулулагъа туугъан жерлеринде жашаргъа, ишлерге да. Фашистлени республикадан къыстар ючюн къолларындан келгенни аямай кюрешген малкъар халкъны – аланы асламысы уа къартла, тиширыула, сабийле, урушдан сакъат болуп къайтханла эдиле – кеси къыралыбызны аскер бёлюмлери туугъан жерлеринден Орта Азияны бла Къазахстанны къум ёзенлерине къыстадыла... Белгисизликге, жокъ этиуге. Миллетге, адамгъа да санамай.

Шарифа уа, Афашокъаланы Ибрагим бла бир юйюк къурап, соймеклигине, насыбына къууанып кёп жашамады. Ол кезиюу асыры къысхадан, тюшюнде кёргенча болуп

къалды. Суймеклиги, юйюр насыбы да къысха юзюлдюле. Ибрагим урушда туугъан жери ючюн жан берди, Шарифаны уа, къагъанакъ жашчыгъы бла, къыстадыла журтундан – юйюн, жерин, тилин, сахна ишин, миллетлигин да сыйырып. Жашчыгъы да еледи. Киши жеринде ол къадар ачыуу бла, жангызлай...

Кёчгюнчюлюкде «Малкъар» деген сёзню айтыргъа эркинлик болмагъан, театр, той, оюн дегенча затланы унутдурургъа кюрешген заманда да, артистле иги умут бла жашагъандыла. Театр искусствону жюрекде сакълагъанла не мадар, не амал бла да театргъа жанларгъа, халкъны кёзюн ачаргъа итингенлей тургъандыла. Орта Азияда бир ауукъгъа ишлеген эди «Кавказ тепсеулени ансамбли». Ары халкъ болмагъанча кёп жыйылгъан эди. Бек алгъа уа сахнагъа Шарифа бла Боташланы Исса чыгып, малкъар къартланы тепсеулерин кёргюзтедиле. О Шарифа, Шарифа!.. Ол къаллай къууатлы, келбетли, жумушакъ къарамлы, ийменчек таулу ынна эди! Болгъан къарс, кюлкю болады... Къалай ыразы эди жамауат, къалай гюрюлдей эди къарс... Алай ансамбльни уа, кёп да бармай, «спецпереселенецлеге» тепсерге жарамайды ден, жанхан эдиле.

Къыргъызстанда не тюрлю иш бла да баш кечиндирген, фахмусу тенгизча кенг болгъан Шарифа театр искусствогъа термилип тургъанды. Миллет туугъан жеринс къайтханлай а, театр да жангыдан къуралады. 1958 жылда 9-чу апрельде малкъар халкъны театры дуниягъа экинчи кере туады. Артистле ишлерин Боташланы Иссаны «Таулада танг жарыйды» деген пьесасына кёре салынган спектакль бла башлайдыла. Шарифа да суйген театрында ишлеп тебирейди. Сахнада, ёлетден къалгъанча, таулу ынна Кябаханны жарыкъ, ийменчек, хурметли, суйдюмлю бетин кёребиз. Актриса халкъын жарыкъ сыфатла бла къууандыра эди. Къараучу да аны сахнагъа чыгъарын ашыгып сакълай эди. Ол бир зат бла сейирсиндирмей, къууандырмай къоймай эди халкъны. Оюнну да берекетли эте. Хар бир сахна жигитине ол энчи бояу, къылыкъ, сыр табып, бирсиледен башхалыгъын уста кёргюзте биле эди.

Театрны жангы ачылыуу битеумиллет кёллениу бла да байламлы эди. Актёрла сахнада ойнагъан угъай, «жашагъан» эте эдиле – ёз къадарларынча. Ала искусствону бек суйген, анга болмагъанча кертичилей къалгъанла, кеслерин аямай, анга толусунлай берилип, тансыкълыкъларын алалмай, кёп жылланы термилген ишлерине жан атхан эдиле. Уллу сынауу болгъан, фахмулу режиссёр Г. В. Моисеев а, малкъар театргъа кёп жылланы ичинде башчылыкъ этип, аны айнытыугъа уллу кюч-къыйын салгъанды. Малкъар труппаны бирик-

дириж, аны халкъы чекген азапны да ангылай, актёрла кеси кючлерине ийнанырча этеди. Аланы энчиликлерин да эсге ала, репертуарны да алай тап кюрай билгенди.

1958 жылны юсюнден айта, Аскерби Шортановну «Театральное искусство в Кабардино-Балкарии» деген китабында малкъар труппаны ол кезиуде этген уллу жетишмини, кёллениуюню юсюнден бек аз жазгъанын чертирге керекди. Ахырында уа: «...Если на сцене кабардинского театра мы изредка видим спектакли о наших днях, то балкарская труппа ещё не осуществила ни одной постановки о сегодняшней жизни. Без всякой боязни надо сказать, что балкарская драматургия непростительно отстаёт от требований дня», – деп жазыды.

Бек сейир эди Шортановну аллай «жигит къаламы» – битеу театр коллективни, малкъар драматургланы да алай терслегени. Жокъ болуудан, онючжыллыкъ азапдан кючден кютулуп келген, алыкъа башын сугъар жер тапмай тургъан халкъгъа сёгюм сала, алыкъа сюргюнден кёп малкъарлы къайталмай тургъанда, не тукъум драматургия излей эди жазыучу? Не жашауну юсюнден хапарларыкъ эдиле бизни драматургла 1958 жылда? Оюмсуз эди аны терслеую, жарагъа туз басханлай... Тюз туююл эди зорлукъдан тюнене къайтханланы, тургъан жерлеринден айырылмай, эркин болумлада ишлегенле бла тенгleshдиргени. Аны бла да чекленмей, тырман этгени.

Театрны биринчи спектаклини юсюнден басмада уа кёп ариу сёз айтылгъан эди. Актёрла профессионал даражаларын тас этмей тургъанларын кёргюзтген эдиле.

Кючмезланы Шарифа, Балаланы Омар, Кючюкланы Магомед, Чочайланы Жюнос, Рахайланы Таубий, Биттирланы Абидат, Махийланы Зоя, Ахкёбекланы Фатимат, Кюдайланы Ахмат бла Маржан... дагъыда кёпле. Бирин айт да, бирин кюй... Шарифа сахнагъа чыкъса уа, хар несин да унута эди, анга къарагъанлагъа да хар нени да унутдура эди. Оюну бла адамланы жылыта, кёллендире, сагъышландыра, жилията, кюуандыра. Ишде эди аны битеу жашаууну магъанасы. Насыбы, жарыгъы да ол болуп къалгъан эди. Ауруса да, кечирек болур эди, алай ишге бармай а къалмагъанды.

Закий актрисаны фахмусу битеу Россейге да айтылырча эди. Ол кёчгюнчю халкъны келечиси болмаса, ол сылтау бла искусствосун да сансызыракъ этмеселе... Ахырында, жарсыугъа, уллу жарсыугъа, ишге бара, ол машина тюбюне тюшмесе эди... Насып дегенинг арт бургъан эди анга. Актриса, къыялу болуп, ишин кюяды. Халкъыбызгъа, театргъа да ол уллу ачыу эди.

Башсыз, сабийсиз, юйюрсюз кьалгъанда да, актриса жашаудан тюнголмегенди, огъурлулугъун чайпалтмай сакъляялгъанды. Адамлагъа болушургъа бек суююучю эди Шарифа. Жалан жүрекли, халал, жандауурлу. Неден да бег' а ол театры сую эди. Байлыкъ бла, юйюр жашау бла, уллу юбилей къууанчла, байрамла, орденле бла насыплы туююл эди Шарифа. «КЪМАССР-ни сыйлы аргисти» дегенден башха не ат, не саугъа берилмегенди чынтты халкъ артисткагъа.

Аны ол кезиуде театры башчылары да сансыз этип къойгъан эдиле... Суюген сахнасында 8–9 жыл ишлегенлей болгъан эди ол кыяулу. Анга эс бѣлселе, жылы сѣз эшитсе, жүреги къууанса, ким биледи, аягъы юсюне женгилирек да болур эди. Алай онекижыллыкъ ауруудан сора, биягъы термилип, бек суююп чыкыгъан эди сахнагъа бир гитче рольчугъу бла. Жангыз да бир кере. Суюген къараучусу бла эм сахнасы бла ахыр кере тюбеширге келгенча... Кертиси да, ол алай эди. Ол кюн театргъа келгенле Кючмезланы Шарифаны бир заманда да унутурукъ туююлдюле – къарамын, ауазын, сѣлешгенин, сыфатын.

«Мен театр искусствону, сахнаны да халкъым ючюн суюгенме. Таулула залда олтуруп, бизни оюнубузгъа къарап, зауукълукъ ала эселе, оюнубузну жарата эселе, мен дуняда бош жашамагъанма», – деген эди ол ауушурдан аз алгъа.

Андан бери экинчи Шарифа туумагъанды. Аны кесини кишиге ушамагъан хаты, хунери, оюну болгъанды. Не кѣп заман озса да, Шарифаны да, башха фахмулу артистлери-бизнича, атларын алтын харфла бла жазаргъа тийишлиди бизни миллет искусствобузну тарыхына.

Къайсы миллет да фахмулу, акъыллы адамларыны, ишчи адамларыны юсюнде ѳсе барады. Миллетибизни аллында Шарифа бек кыйын ишни бек намыслы толтургъанды. Арыгъан, ауругъан дегенни билмей, энди жаратыла, энди аякълана келген театр искусствобузну къурагъанладан, бийикге чыгъаргъанладан болгъанды. Аны адамлыгъы, фахмусу, къайгъырыулугъу бююн-бюгече да айтылгъанлай турадыла.

«Не уллу миллет да ѳхтемленирча, Шарифа бизни аллай адамыбызды!» – деучю эди Къулийланы Къайсын.

Къайсын назмучулукъ, адамлыкъ жаны бла атын айтдыргъаныча, Шарифа да театр, сахна жаны бла, адамлыкъ жаны бла да аллай ыз къойгъанды десек, – керти болур.

Битеудуния закийи

БИТТИРЛАНЫ АМОНАТ

**КЪУЛИЙЛАНЫ
КЪАЙСЫН**
(1917–1985)

XX ёмюрню чынтты гуманисти, СССР-ни бек белгили эм закий поэтлеринден бири, Къарачай-Малкъарны, битеу да тюрк дуниясыны ёхтемлиги, игилик дегенлени ийнагъы Къулийланы Шууаны жашы Къайсын. Аны чыгъармалары дунияны 120 тилине кёчюрюлгендиле. Жер башына аты айтылгъан, уллу сый-намыс берилген, даражасы бийикде жюрюген таулу. Аны аты адам улусуну бек иги поэтлерини тизгининдеди.

Ол 1966 жылда «Жаралы ташы» ючюн РСФСР-ни М. Горький атлы, 1974 жылда «Жер китабы» ючюн СССР-ни Къырал саугъаларын алгъанды. 1990 жылда уа «Адам. Къанатлы. Терек» деген китабы ючюн Ленин атлы саугъагъа тийишли болгъанды.

Къайсын кёп керс Къабарты-Малкъар АССР-ни, СССР-ни да Баш Советлерини депутаты болуп тургъанды. Урушда жигитлиги, урунууда жигерлиги ючюн да кёп орденле эм майдалла бла саугъалангъанды.

Къайсынны атын Бишкекни бек уллу, ара орамына атагъандыла. Тюркде уа, Анкарада, аны атын шахар паркы жюрютеди. Анга Къайсынны паркы дейдиле. Алтайда уа, малкъар поэтге уллу хурмет этгенлерин билдире, эллиринден бирине Къайсын эли деп, череклеринден бирине

Къайсын череги деп, тауларындан бирине да Къайсын-башы деп атагъандыла. Заман оза баргъанлыкъга, Къулийланы Къайсынны аты кенгден-кенг айтыла, аны поэзиясына табынганла да кепден-кеп бола баргъаны кимни да къууандырады...

Къулийланы Шууаны жашы Къайсын 1917 жылда 1-чи ноябрьде Огъары Чегемде Эл-Тюбю деген эрттегили элде туугъанды. Атасы анга 2 жыл болгъанда ёлгенди. Анасы – Бечелланы Узейирхан – белин къаты къысып, сабийлерин аягъы юсюне салыр ючюн кеп къыйын салгъанды. Сюрюнню ачылыгъын да сынап, мында 1962 жылда ауушханды. Къайсын школну Тёбси Чегемде бошагъанды. 1934 жылда «Къарахалкъ» газетде аны «Эски Малкъаргъа» деген биринчи назмусу басмаланганды.

1935 жылда Къайсынны къадарында уллу, насыплы тюрлениу болады. Нальчикде къырал театр ачар акъылда, Малкъарны фахмулу жашларындан бла къызларындан театр студия къурап, аланы Москвагъа, ГИТИС-ге – къырал театр институтха – окъургъа жибердиле. Къайсын да аланы санында эди. Ол театр институтда окъугъаны бла къалмай, Литература институтну ингир бёлюмюне да жүрюгенди. Ара шахарда окъугъан жыллары поэтге ёсююню, жазыу усталыкъ алыуну жыллары болгъандыла. Биринчи назмуларындан окъуна, Кязимча, ётюрюксюз, омакъсыз айтыуну, къошмай, къоратмай, керти суратлауну сайлагъанды ол.

«Бёрю атарыкъ – бёркюнден» дегенлей, Къайсынны литературагъа, искусствогъа талпыныуу, чемерлиги, фахмусу да Москвада окъугъан заманында ачыкъланып тебирейди. Институтну директору А. Н. Фурманованы бла малкъар студияны художество башчысы, Россейни халкъ артисти, профессор И. Я. Судаковну тилеклерин толтура, айтхылыкъ испанлы драматург Лопе де Веганы «Къой шаудан» деген трагедиясын бла французлу драматург Ж. Мольерни «Скапенни хыйлалары» деген комедиясын ана тилибизге уста кёчюреди. Ала, малкъар студияны диплом ишлери болуп, сахнада салынадыла. Алай бла 26-чы октябрьде 1940 жылда малкъар студия, республикада биринчи болуп, профессионал сахнаны ишин «Къой шаудан» бла ачады.

1940 жылда Къайсынны «Салам, эрттенлик!» деген биринчи китабы да басмадан чыгъады.

Къайсын ГИТИС-ден сора аскерге къуллукъ этерге кетгенлей, Уллу Ата журт уруш башланады. Къанлы сермешледе эки кере ауур жаралы да болады. 51-чи аскерни «Сын Отечества» деген газетинде ишлеп, урушну ауур, узун да жолларын къыдырады. Совет аскерлени биринчи къаууму бла Сивашдан ётеди.

Аны аскер чыгъармачылыгы уруш сынауу бла тенг башланганды. «Перекоп», «Сиваш», «Таулу болгъаным – кыуанчымды» деген назмулары да ол заманда жазыладыла. Аскер чыгъармаларында Къайсын ол кюйсюз урушда бют юлмеген жигит адамланы сифатларын кыурайды. 1941 жылдан башлап, аны назмулары, орус тилге кёчюрюлюп, Пальчикде, Москвада да басмаланадыла, битеусоюз радио бла да айтыладыла. Ол энди кыралны эм мажал поэтлеринден бири эди. 1942 жылда уа Къайсынны Москвада творчество ингири болады. Ол заманда окыуна!

Алай малкъар халкъ жалгъан дау бла кёчгюнчюлюк палахын сынады. Аны эшитген поэтни жюрегин да ёртен алады. Къайсынны ачыуу-бушууу ичине сыйынмай эди...

Къыйынлыкъ дегенинг бушуу поэзиясын туудурады. Уруш лирикасыны усталары К. Симоновча, А. Твардовскийча поэтле эдиле. Кыулийланы Къайсын да аладан бирлери. Энди уа... Кёчгюнчюлюк ... Жашауну ол такъырлыгъын сезип, ангылап, къыйынлыкъла бла бетден-бетге сюелирча лирика кыурагъанбыз деп кёпле айталмазла. Ол жаны бла малкъар халкъны поэти кёп миллет литератураланы келечилерине батырлыкъны сейирлик дерсин бергенди. Анга аны кёп назмулары шагъатдыла.

Тюзлюкню сайлап, кюрешчини, батырлыкъны эмда кишиликни жолу бла барыргъа табийгъат берген фахмунг бар эсе, аны миллетге кыурман этерге кимни да борчуду. Кыулий улу Къайсын а инсан борчуна чып тюшюрмей жашагъанды, уллу фахмусун идеологияны ызындан сюркелтмей, усталыгъын, закийлигин тюзлюк ауазына кыулландырып. Дуния поэзияны кенг, бийик да кёгюнде бек уллу жулдузладан бири болуп да андан жаннганды. Жулдузну жарыгы уа минг жылланы жашайды.

СССР-ни Жазыучуларыны союзуну башчылары берген сыйны, хурметни хатеринден, Къайсынны Москвадан бла Ленин раддан сора сюйген жеринде жашаргъа эркинлиги бар эди. Алай поэт къыйынлы халкъы бла бирге болургъа сюйгенди.

Кини жеринде азатлыгъын тас этген халкъына кюе жашагъан поэтни жазгъанларын не Москвада, не Кыыргыызда басмаламай эдиле. Кыыргыызстанны Жазыучуларыны союзунда ишлей, тилманчылыкъ иш бла да кюреше, жюрек ачыууна хорлатмай, закий Къайсын ол жыллада да жазгъанын кыоймай эди.

Кёчгюнчюлюк жыллары – уллу чыгъармачылыкъ кюч жыйыуну, жашау сынау алыуну, къыйынлыкълагъа чыдауну, адамлай, эр кишилей, кеси халкъыны поэти болгъандан кыалыуну жыллары эдиле. Фахму заманны не тюрлю

излеминден да бийикди, кенгди, не тюрлю тузакъны да хорлайды. Къайсынны фахму жютюлюгю аллай эди. Палахла отунда жана, кюс тургъанда да, поэт бизге суймекликни, адамлыкъны, огъурлулукъну, шухлукъну, мамырлыкъны юсюнден айтханлай тургъанды. Ол бийикликге, тазалыкъгъа баш ургъан, анга итинген поэт эди.

1960-чы жыллада Къайсынны аты Совет Союзда бютюнда белгили болады. Къыралны, республиканы да айтхылыкъ композиторлары аны сёзлерине кёре кен алакат жырла жаздыла: «Къаячыла», «Тиширыугъа», «Таулу болгъаным – къууанчымды», «Тиширыу сууда жууунады» эм башхала.

1965 жылда поэтни «Жаралы таш» деген назмула китабы чыгъады. Малкъарны суратлау сезимине угъай, дуниягъа да эндиге дери белгили болмагъан – жаралы ташны дуниясын къурайды поэт. Жаралы таш – ол аны жаралы халкъыды, бир къыйынлыгъы бошалгъынчы, экинчиси башланган... Поэт а ийнанады халкъы кюч табар деп. «Жаралы таш» («Раненый камень») Москвада 1964 жылда «Советский писатель» басмада чыкъгъан эди. Топ атылгъанлай, болмагъанча уллу эди аны жетишими. Литературада ол китапдан сора зат жокъча, алай махтау бла айтылады. 1965 жылда уа Къайсынны «Жаралы таш» деген китабын Москвада Ленин атлы премиягъа кёргозтедиле. Уллу орус адабиятта кесини атын айтдырыу эм жерин табыу – ол жаланда, Къайсынча, уллу фахмусу болгъан адамны къолундан келликди. Ол жыл окъуна 25-чи февральда творчество биригиуню жыйылыуунда поэтни китабын сюзген эдиле. СССР-ни сёз усталары – белгили поэтле, жазыучула, тилманчла жыйылгъан эдиле анда: С. Липкин, Н. Гребнев, Я. Козловский, В. Звягинцева, К. Ваншенкин, А. Тарковский, М. Карим, И. Гринберг эм башхала. Кенгешде селешгенле бары да бир аууздан ол сыйлы саугъаны Къулий улуна берирге деп къол кётюредиле.

Поэтни негерлери алгъышлайдыла. Къабарты-Малкъарны атындан ол жыйылыуда болгъан Уяналаны Чомайгъа уа (ол замандан КъМАССР-ни Баш Советини Президиумуну председатели) махтаулу ётген кенгешни стенограммасын Нальчикде басмаларсыз, жерлешлеригизни да къууандырырсыз, дейдиле.

Айтхылы поэт Къулийланы Къайсын 1965 жылда окъуна – фахмусуна тийишлисича – Ленин атлы премияны лауреаты болургъа боллукъ эди, алай мында иек эсе да стенограмманы басмаламадыла, закий поэтни тийишли документлерине къол салынмады.

Бир жылдан а китап ючюн Къулийланы Къайсыннга РСФСР-ни Къырал саугъасын бердиле. Андан сора да,

Къайсын кеси сау заманда, дунягъа атлары айтылгъан литераторла аны Ленин атлы саугъагъа бир ненча кере кергюзтгендиле. Алай тюрлю сылтаула бла ол иш терк болмады.

Огъурлулукъну ниетлерин жайгъан фахмулу поэтни, аны чыгъармачылыгъын кѣп айтхылыкъ адамла суйгендиле. Аны себепли Къайсын сау заманда да, ол ългенден сора да, аны Москвада, Тбилисиде, Ереванда, Фрунзеде, Алма-Атада, Уфада эм кѣп башха жерледе жашагъан шуѣхлары, таулу поэтни ол сыйлы саугъагъа тийишли кѣрюп, 1965 жылдан башлап, къаты кюрешгендиле. 1985 жылда Къайсын ауушхандан сора да, ала закий поэтге Ленин атлы бийик саугъаны берирге керекди деп, жер-жерледе даражалы трибуналадан кѣп кере айтхандыла.

Узакъ 1965 жылда Москвада бардырылгъан кенгешде Константин Ваншенкин закий Къайсынны юсюнден былай айтхан эди:

«Мен болмагъанча уллу зауукълукъ алгъанма, Къулий улуну назмуларын окъугъанда...

Къайсынны поэзиясы бла таньшханлы алай кѣп болмайды, алай аны назмулары жюрегими, эсими да бийлегендиле. Аны тилманчларындан бири ол, Расул Гамзатовча, аллай уллу поэтди деген эди манга. Расул – жарыкъ поэтди, Къайсын а – трагикалыды.

Ол жалаңда таулуланы, Кавказны поэти туююлдю, ол – битеу адам улусуну поэтиди. Къулийланы Къайсынны Ленин атлы премиягъа кѣргюзтгендиле. Бек ышанама эм сюеме аны лауреатланы араларында кѣрюрге. Ол не уллу саугъагъа да тийишлиди».

1990 жылда айгхылыкъ малкъарлы поэтге 1985 жылда Москвада чыкъгъан «Человек. Птица. Дерево» («Адам. Къанатлы. Терек») деген китабы ючюн Ленин атлы премия берилди. Жарсыугъа, Къайсын кеси къууаналмады анга. Халкъын а кѣтюрдю, ѣхтемлендирди, жарытды. Бу ишни болуруна уллу къыйын салгъан Къайсынны антлы татахы Левон Мкртчянга эм Эрменистанны халкъына ыразылыгъыбыз а ѣмюрледе да сѣнгерик туююлдю.

Закий адамлагъа къажалукъ не заманда да кѣп болгъанды. Онеки жылны ичинде сюрюнню къыйынлыгъын кѣрюп, жангыз бир назмусун басмалар онгу болмай, туугъан жеринде жангы жашаугъа къайтып, кѣлленип, Къайсынны кишилик, закийлик, адамлыкъ, асыллыкъ да поэзиясы чакъгъанда, – кѣтюралмагъанла да табыла эдиле.

Халкъыны культурасын, литературасын айнытхан закий Къулийланы Къайсын битеудуния литератураны бек ахшы, белгили адамларындан бирлериди. Къайсын малкъар халкъ-

ны поэзиясыны тилин дуня лириканы тилине тенг этген, Пушкин, Лермонтов, Тютчев бла, Шопен эм Бетховен бла да сабыр «хапарлаша» билген, кеси да терен билимли, туугъан жерин болмагъанча бек суйген, адамлыгъы да уллу болгъан поэт эди.

*Жукълап ауапада кая тюбюнде,
Сейир тюше кёрдюм, кайгъым эриди:
Дунияны хар палахлары тюшонде
Угъай, тюшонде болгъанча кёрюндю.*

*Бир заманда Гитлер да болмагъанча,
Шахарла да, элле да кюймегенча,
Киши да тутмакъда жоюлмагъанча,
Бир юйге да мурдарла кирмегенча*

*Кёрюндю, менден насыплы эсан болмай,
Освенцим, Бухенвальд да болмагъанча,
Хиросима да калгъанча жоюлмай,
Сиваиха шуёхларым батмагъанча,*

*Суйген къарындашым калгъанча ёлмей,
Киши кёлу канига боялмагъанча,
Элимде калмагъанча от этилмей,
Анам кирир юйсюзлей калмагъанча,*

*Узакъ жерледен юйюне жеталмай,
Бир инсан жолда оба болмагъанча,
Барыбыз да биреушо махтап талмай,
Саулугъунда сыпланы салмагъанча!..*

*Дуния бар къара палахларын эсалап
Тюше кёрген кибик, алай кёрюндю,
Анасызлай калмагъанча бир бала,
Жюрегимде кайгъы бузу эриди.*

*Турдум, менден насыплы бир эсан болмай,
Освенцим, Бухенвальд да болмагъанча,
Хиросима да калгъанча жоюлмай,
Дуния палахха бир да калмагъанча!..*

Халкъ кесини Къайсынын бюгюн да жюрегине кысып жюрютеди, сыйлы кёрюп, хурмет этип, атын игилик бла айта...

«Дунияда сеничала аздыла, бек аз, – деп жазгъанды Борис Пастернак Къайсыннга. – Фахму – намысха бла кишиликге юйретеди, нек дегенде, ол намысны, сыйны да бу кайгъылы, къаугъалы дуняда магъаналары, жомакълада да

литылар кибик, кеп болгъанын ачыкълайды... Сенде алдан сейир тартыу барды – саз къылланы неда жыя садакъны тартулары! Ол а насыпды!»

Къайсын дуниягъа атлары айтылгъан Борис Пастернак, Чингиз Айтматов, Константин Симонов, Мустай Карим, Давид Кугультинов, Расул Гамзатов, Георгий Свиридов, Николай Тихонов эм кеп башхала бла уллу шухлукъ жюрютгенди, тюз да аланыча къучакълай эди, сие эди ол сабан сюргенни, бош эллини да. Огъурлулукъгъа, игиликге, гаукелликге, азатлыкъгъа чакъырады аны поэзиясы. Былай жазсам, манга тамбла тапсыз боллукъду деп, аллай оюм этмегенди ол жазгъан заманында. «Мен Чегемденме, кавказлыма», – дерге суйюучю эди ол. Ёхтем эди, таукел эм базгъын эди жигит поэт – малкъар халкъны акъылманы Къайсын.

Чегемни тауларыны акъ башларына къарай, поэт не ачыун да унутханды. Не къыйынлыкълагъа да кесин хорлатмай, иши бла, фахмусу бла Къабарты-Малкъарны сыйын кетюргенди. Биз алыкъа Къайсынны окъуп бошамагъанбыз. Нек дегенде, закий поэтни поэзия шауданы чексизди, байды, бийикди, теренди.

Поэтни туугъан жерине сиймеклиги, Ата журт урушну жыллары, малкъар халкъны кечюрюлгени, анасына, тиширюгъа сиймеклиги – была Къайсынны чыгъармачылыгъында энчи темаладыла. Къайсынны огъурлу, акъыллы китапларын окъуу – ол хар кимге да байрамды. Поэт къатылыкъны, зорлукъну, урушну кёрюп болмагъанды. Туугъан жерин, халкъын да суйген, ол башха халкъланы да суйгенди. Туугъан жерине иши бла, сёзю бла керти къуллукъ этген Къайсын кюч бирликде болгъанын ангылатыргъа, жетдирирге кюрешгенди хар адамны да жюрсгине. «Мамырлыкъ, къууанч сизге, саула!» – деп, алгъыш эте кетгенди ол ызындан келгенлеге да.

Заман оза баргъанлыкъгъа, Къайсынны поэзиясы кюнден-кюннге, жылдан-жылгъа кюч ала барады. Да сейирмиди! Уллу орус поэт Константин Симонов былай жаза эди: «Къайсын, мен сени да, сени поэзиянгы да бек суюме. Сени адамлыгъынгы, кишилигинги, таукеллигинги бир затха да тенг эталлыкъ туююлме. Башхалада аллай шартла бар эсе да, санга тенг жокъду. Поэзиянг да сени анга кереде: кишилигинг да, адамлыгъынг да, жазгъан затларынг да алаамат толу кёрюнедиле. Жазгъанларынг – жашауунга ушаш, жашауунг – жазгъан затларынга ушаш, сен керти адамыбызса, биз таянчакъ болаллыкъ адамларыбыздан биринчилери...

Заманыбызны бек къыйын кюнлеринде, халкъыбызны башына тюшген палах кюнледе да сен кишилей къалгъан-

са. Кёплеге таукеллик бергенсе, къаламынгы къолунгдан тюшюрмей, тюзлюкню ишине ийнанганлай тургъанса, сау бол. Аллах сени фахмудан кем къоймагъан эди».

Къайсынны бирси уллу шуёху, бек татлы тенги Чингиз Айтматов да табыннганды Къулий улуну поэзиясына. «Шаудан жер тюбюнден ёрге къалайдан уруру белгисизди – уллу тауну тюбюнденми, огъесе гитче ташны тюбюнденми. Къулий Къайсын малкъар халкъдан чыкыгъанды. Алай бла ёз миллетин уллу миллетлеге тенг этгенди. Малкъар халкъгъа, сынагъан къыйынлыгъы ючюн, Аллах Къайсынны бергенди. Ол бизни уллу литературада байрагъыбыз эди», – дегенди малкъарлы шуёхуну юсюнден айтхылыкъ къыргъызлы Чингиз. «Боже, как обеднела Россия и ее поэзия с уходом Кайсына Кулиева!» – деп ахсыннганды айтхылыкъ композитор Георгий Свиридов да. Москвада бардырылгъан бир бек бийик даражалы форумда Индияны премьер-министри Индира Ганди да «Дуния башында мамырлыкъны сакъларгъа керекди» деген сёзюнде юлгюге Къайсынны назмусундан ма бу тизгинлени бош келтирмегенди:

*Первой пулей на войне любой
Поражает сердце материнское.
Кто б ни выиграл последний бой,
Но страдает сердце материнское.*

Ташны жырып ёсген тюрсюнюлю гюлча, жер тюбюнден бюркюп чыкыгъан таза шауданча, закий поэтни поэзиясы да алай чыгъа эди битеудуния поэзиясыны бек бийик таууна.

«Мен къадарым айырма болгъанына, сёзсюз, ийнанырчама, нек дегенде, Кавказны, Россейни да бек уллу, бек закий поэти Къулийланы Къайсын бла таныш болгъанма, аны назмуларын орус тилге кёчюргенме! – дегенди белгили орус поэт, РФ-ни Къырал саугъасыны лауреаты Олег Чухонцев – Бурун Совет Союзну миллет литературасыны айтхылыкъ чыгъармачыларыны кёбюсю бюгюн, бюгече да Къайсынны кеслерини устазларына санайдыла. Къулийланы Къайсын XX ёмюрню эм алаамат адамыды. Биз барыбыз да баш ургъан, ыспас этген Поэзия Кюнюбюз».

Дагъыда бир юлгю. Белгилисича, Наум Коржавин поэтни сюйген тилманчларындан бири эди. 1980-чи жыллада, Къайсынны китабы Москвада чыгъа тургъанлай, Къулий улуна, чакырып, Коржавинни тукъумун къыр, ол Америкагъа кетгенди дейдиле. Малкъар поэт шуёхуну тукъумун къырыргъа унамайды. Не бек къаты болуп сюелселе да, – угъай дейди. «Коржавин кёчюрген назмуланы бек багъалайма, аласыз китабымы чыгъармагъыз», – деп тохтайды.

Айтханын да этдиргенди! Закыйге угъай деялмагъандыла. Белгилисича, Къулий улу кѣп тыш къыраллада болгъанды. 1972 жылда ол Расул Гамзатов эм башха поэтле бла Парижде назмуларын окъугъан эди. Француз газет «Монд» аны юсюнден былай жаза эди: «Творчество Кайсына Кулиева – это шедевр мировой культуры. Он стоит в одном ряду с гениальными поэтами мира – Данте Алигъери, Байроном, Пушкиным, Мицкевичем, Лоркой. Кулиев – не просто поэт. Он больше чем поэт. Кайсын Кулиев – поэт в философии и философ в поэзии».

Айтхылыкъ поэт адам улусуну къадарына къайгъы этеди. Дунияда боллукъ палахланы, билгишча, алгъадан сезеди. Алай эсе, поэт саулай адам улуну къадарына жууаплыды, къыйынлыкъ болмазча мадар этерге керекди – айтыргъа, жазаргъа, къычырыргъа. Тынгыларгъа, сансыз болургъа эркин туйюлдо.

Къулийланы Къайсын – дуняны айтхылыкъ, бек бай чыгъармачылыгъы болгъан, игиликге, тенгликге, тюзлюкге, шухлюкыгъа чакъыргъан огъурлу поэтлеринден бириди. Аны мудах, къайгъыдан толу назмулары кѣп болгъанлыкыгъа, ала адамгъа къууанч, жарыкылыкъ, таукеллик тежейдиле, къыйын сагъатында анга жол кѣргюзтедиле.

Ол ѳз халкъыны фольклору бла бирге, дуня классиканы да иги билгенди. Андан айтханды Борис Пастернак Къайсыннга: «Сизде тубешгендиле Кюнбатыш бла Кюнчыгъышны энчиликлери, айырмалылыклары да Сиз а ол башха-башха культураланы ортасын сайлай, тѳрелерин бирикдире билгенсиз».

Терен сезими болгъан, дуня палахлары жюрегин жырып ѳтген, хар нени алчы адамча ангылагъан, жашауунда, чыгъармачылыгъында да кишилиги болгъан акъылман поэт эди Къайсын.

Поэтни дунясы – ол уллу, бийик культураны дунясыды. Бошдан суймегенди Къайсын энчилеп Кязимни, Пушкинни бла Лермонтовну, Гѳтени, Блокну, Тютчевни, Руставели бла Фетни, Пастернакны бла Ессинни, Гогенни бла Сарьянны... Кеси да алай айтычу эди: «Дунясында акъыллыладан, эслиледен юлгю алгъан, аладан юйреннген адамды эм акъыллы». Анстан айтмай эди Арсений Тарковский да былай: «Къулийланы Къайсын – адам саны аз халкъны поэтиди, алай а ол адам улусу дуня башында къурагъан бек алаамат поэзияны бек бийигине чыгъалгъанды. Назмуларында ѳз миллетини атындан сѳлешгенликге, ол – битеу да дуняны поэтиди. Ма ол зат бек сейирсиндиреди мени аны назмуларында».

Поэт кесини биринчи юйдегиси Залийханланы Тамара бла бирге 1935–40 жыллада Москвада ГИТИС-де окъугъан

эди. Студент заманларында окъуна алагъа кызычыкъ тууды – Жанна. Ол филология илмуланы кандидатыды, Нальчикде жашайды. Атасына атап, эки китап жарашдырып басмалагъанды – «Остаться в памяти людской» эм «Я жил на этой земле».

Экинчи юйдегиси ингушлу кыыз Мака Дахкильгова бла уа Къулий улу кѣчгюнчюлюкде танышхан эди. Мака, филолог, болмагъанча ариу тиширыу эди. Алагъа юч жаш туугъанды: Элдар, Алим, Азамат. Элдар Москвада ВГИК-де окъугъанды, белгили сценаристди. 1986 жылда аны «Раненые камни» (атасыны поэзиясына кѣре) деген сценарийи бла суратлау фильму салыннганды. Москвада жашайды. Алим ГИТИС-ни тауусханды, актѣр эм режиссѣр усталыгъы барды. Американы Лос-Анджелес шахарында жашайды.

Азамат Ленинградда Репин атлы Художество академияны тауусханды. 1997 жылдан башлап, кѣп жерледе энчи сурат кѣрмючлери болгъанды: Биринчи Чегемде атасыны юйюнде-музейинде, Нальчикде, Краснодарда, Тюркню Анкара шахарында бир ненча кере эм башха жерледе да. Бусагъатда Тюркню Стамбул шахарында жашайды.

Артда уа Къайсын актриса Къулбайланы Элизат бла юйдегили болады. Жашлары Ахмат Чегем районну налог инспекциясыны таматасыны орунбасарады. Атасыны атына кир кѣндурмагъан уланды.

Бюгюн-бюгече да Къулийланы Къайсынны жүрек тазалыгъы, халаллыгъы, акъылманлыгъы да кесине миллионла бла адамланы сагъайтып тургъаны сейир тѣюйюлдю. Аны: «Къайсын а бюгюн не айтыр эди?» – деп излейдиле. Ол адамлагъа сѣюмеклигин, фэхмусун да кыызгъанмагъанды, тѣегегине огъурлулукъ нѣрюн чомарт жая билгенди.

Къайсынны аты, Пушкиннича, Лев Толстойнуча, башха закийленича, эсден кетмей, жарыгъанлай къаллыгъы хакъды. Малкъар халкъ сау къадар, Къайсын, аны жүрек уруууча, дайым биргесинеди!

МАЛКЪАР

Мени бийик журтум, сен –
Къууанчым, жарсыуум,
Мени кѣм-кѣк журтум, сен –
Ётмегим эм сууум.

Кѣп кыйналгъан журтум, сен –
Жюрегим эм оюм.
Саулай къалгъан журтум, сен –
Жиляуум эмда тоюм.

Акъбаш таулу журтум, сен –
Умутум эм жырым.
Суху суулу журтум, сен –
Жашауум, къабырым.

Кёрюсенг да тюшюмде,
Жарыкъ бийик атынг, – насыплы,
Тилемем мен кишиден
Сен барынгда бир затны.

Сенсе кечем, кюнюм да
Кючюм, кючсюзлюгюм.
Сен – мени ёлююм да,
Сен – ёлюмсюзлюгюм!

Республиканы биринчи Жигити

МУЗЫЛАНЛЫ Таубий
БИТТИРЛАНЛЫ Аминан

БАЙСОЛТАНЛАНЫ
АЛИМ
(1919–1943)

Тауланлы жашы – Балтиканы илячини. Малкъар халкъны айтхылыкъ уланы, Совет Союзну Жигити деген эм сыйлы, эм даражалы атха бизни республикадан бек биринчи тийишли болгъан батыр. Тенгизчи легчик-истребитель, гвардияны капитаны Байсолтанланы Юсюню жашы Алимге ол ат СССР-ни Баш Советини Президиумуну Указы бла 1942 жылда 23-чю октябрьде аталгъан эди. Андан аз алгъарагъ' а ол Къызыл Байракъны ордени бла эки кере да саугъаланнган эди.

Алим Аскер-тенгиз флотда 1937 жылдан башлап къулдукъ этгенди. Ол аскер буйрукъну толтурургъа 380 кере учханды, Ленинградны эм Эстонияны тийрелеринде гитлерчи аскерле жыйылгъан жерледе разведкада 27 кере болгъанды. 50 хауа сермешге къатышханды. Негерлери бла бирге 21 самолётну, кеси жангыз а 10 фашист самолётну кюйдюргенди (8-син хауа сермешде, 2-син а жерде).

Бийик Малкъарда туугъан ёхтем эм жигит жашны ахыр ююю Балтика тенгизи болгъанды... Анга тюгел 24 жыл окъуна толмагъан эди...

Байсолтанланы Алим Чегем районну Яникой элинде туугъанды. Уллу юйорде ёсгенди. Атасы Юсюп бла анасы Таужан жети сабий ёсдюргендиле: Сафар, Магомед, Алим,

Исмайыл, Зулкърний, Узейир эм Марзият. Школдан сора Алим Нальчикде педучилищеде окъугъанды эм шахарда болгъан аэроклубха да жюригенди. Ызы бла Ейск шахарда аскер-тенгиз авиация училищеде киргенди. 1939 жылны ахырында уа аны Балтиканы истребительный авиаполкуна иедиле.

Нальчикде аэроклубда, Ейскде тенгиз авиациягъа лётчик-истребительле хазырлагъан училищеде окъугъанында да, Алим чърчеклиги, ангылаулугъу, самолётну хар затын да билирге итиниуюлюгю бла айырмалы болгъанды. «Бу керти да тау къушду», – деучю эдиле юйрениуледе аны учханына жерден къарагъан инструкторла.

Лейтенант чыны бла Байсолтанланы Алим аскер къуллугъун бардырлыкъ жерине келеди, эскадрильяда аны бла бирге учарыкъ жашла бла танышады. Жарыкъ келлю таулу батыр мында кесине керти шуъхла да табады. Аскер юйрениуле уа къыстау бардырыладыла, жашланы усталыкъларыын ёсдюредиле. Кёп да бармай а Финляндия бла уруш башланады. Финн урушда кёргозтген кишилиги ючюн Алим Къызыл Байракъны ордени бла саугъаланнганды. Ол заманда бу орден алай кёплеге берилмегенди.

Уруш башланырны аллында Алим оруслау къыз Вера бла юйдегили болады. Ол Май районну Котляревская элинден эди. Ала Нальчикде педтехникумда окъугъанда танышхан эдиле. Алим хауа сермешде жоюлгъанда, аны жашы Валерийге жылдан бир кесек атлагъан эди. Ол да, атасыча, авиацияда къуллукъ этгенди. Авиацияны подполковниги, пенсиядады. Аны да эки жашы барды: Алим бла Вадим.

Уллу Ата журт урушну кезиуюнде Балтика тенгизни фашистлени суу башында, суу туюнде айланыучу кемелери толтурадыла. Ленинградны кёгюнде уа гитлерчи самолётланы гюрюлдеген тауушлары кече-кюн да тохтамайды. Алимге да немислидени айырмалы лётчиклери бла урушну биринчи кюнлеринде окъуна туюбширге туюшгенди. Урушну ал кезиуюнде фашист авиация хауада бийлик этгенлей тургъаны белгилиди. Жауну самолётлары, бизникиледен кёп болуп, аскерлерибизге уллу халеклик сала эдиле. Аны себепли Байсолтан улу жаяу аскерлеге болушургъа артыкъда бек суюгенди. Аны звеносу Перновдан Марьяногъа баргъан жолда душманны мотоциклле бла келген жюзге жууукъ офицерин бла солдатын къыргъанды.

Не тюрлю къыйын борчну буюрсала да, Алим аны толтурмай къоймагъанды. Фашист самолётла бизникиледен кёпмюдуле деп бир заманда къарамагъанды. Араларына кирип, къызыу сермешгенди.

Кюнлени биринде Байсолтан улу къуллукъ этген тенгиз

авиация полкга Балтика флотну Аскер-Хауа Кючлерини командующиси генерал-лейтенант Самохин келеди. Полкнуну командирина, картада бир точканы кёргозтюп, былайгъа бек иги лётчикледен бирин жиберигиз, дейди. «Фашист самолётла тургъан жерни суратха алдырыгъа керекди», – деп ангылатады.

Полкнуну командири, Байсолтан улуну чакъырып:

– Бу кыйын, къоркъуулу ишни сенден башха кимге ышаныргъа билмейме, – деди.

– Хар затны да тап этербиз, жолдаш командир, жарсымагъыз, – деп кетди Алим.

Ол душман аэродромну башындан билмей тургъанлай чыгып къалады. Самолётун иги да энишге тюшюрюп, чархларын да бошлайды. Немислиле совет истребитель алагъа кесинлей жесирге келген сунуп, атдырмайдыла. Таулу батыр а, аэродромну башында эки кере тегерек айланып, немисли зенитчиклени да пулемёт бла атып, кёкге жумулуп кетеди. Аэродромну да суратха алдырып! Экинчи кюн а бизни бомбардировщиклерибиз фашист аэродромну чачтык этеди.

Алим 4-чю гвардейский авиаполкда къуллукъ этеди, кеси да 3-чю эскадрильяны командирина заместители болуп. Кертилиги, адамлыгъы, батырлыгъы ючюн аны нёгерлери бек сюйгендиле, бек ышангандыла. Ленинград фроннда авиация бёлюмлени арасында гвардиячы деген атны Байсолтанов къуллукъ этген полк биринчиледен болуп алгъанды. Алим эм аны нёгерлери – украинлыла Пётр Бринько бла Алексей Антоненко, дюгерли Геннадий Цокалов, оруслу Михаил Васильев эм башхала хауа сермешледе бир бирлерин туугъан къарындашлача къоруулагъандыла. Арда аланы барысына да Совет Союзну Жигити деген ат аталгъанды.

...Бюгюн самолётла учмайдыла. Лётчикле, техникле, алайда аскер къуллукъларын бардыргъан башхала бирер зат бла жубанадыла. Алим а юйюне письмо жазады: «Багъалы анам! Сени письмонгу алдым, сау-эсен болгъаныгъызгъа къууандым. Мени да жокъду хатам. Жауну самолётларын агъызама. Тенгизни башында учханыма къоркъгъанынгы билеме. Жарсыма, анам, бир зат да болмаз. Жигит жашла бардыла биргеме.

Мен да санга бек тансыкъ болганма. Къоншуда, тийреде адамланы, тауларыбызны кёрюрге термилеме. Не этериксе, заман алайды. Эшта, гитлерчи малгъунла ууатылгъынчы, сизни кёраллыкъ болмам. Сау-саламат тюбешейик. Сени Алиминг».

Байсолтан улу письмосун бошагъаны бла аны штабха

чакъыргъанлары тенг болду. Полкну командиринден энчи буйрукъ алып, ол кесини къаууму бла душманла таба учду. Гитлерни къара чаукалары уа, «мессерле» да «юнкерслени» къоруулай, бизни аэродромубузгъа келе эдиле. Бийик кёкню кенглигинде къаты уруш башланады. Алда келген бомбардировщикни Алим агъызады. Тенглери да юч самолётну кюйдюредиле. Сау къалгъан немислиле кеслериникиле жанына къачадыла. Бизникиле уа сермешден къоранчсыз чыгъадыла, эки самолётубузгъа душман заран салгъанларын айтмасакъ.

Кесини аскер ишлерини юсюнден Байсолтанланы Алим былай жазгъанды: «Авиацияда 1937 жылдан бериме. Акъ финле бла къазауат этгенме. Ата журт урушну биринчи кюнюнден бери фронтдама. Фашистлени жаяу эм атлы аскерлерине, окъ топлары болгъан жерлеге чабыууллукъ этгенме. Кемелерин суу тубюне батдыргъанма, самолётларын агъызгъанма. Мени истребителими да кюйдюргендиле. Жана тургъан самолётдан секиргенме. Кесими ёллюк сунган эдим. Кёресиз да, саппа-саума! Гитлерчиле бизни абызырарыбызны, кёлсюзлюк этерибизни сакълай эдиле. Алай жау муратына жетмеди.

Ким чыдаса, хорлам аныкъы боллугъун эсибизде тутабыз. Ата журтубузну чыдамлыгъы хар бирибизни къатылыгъыбыздан, батырлыгъыбыздан къуралады. Биз а чынтты жигитлеча сермеширге керекбиз! Елюмден къоркъмай, алай сермеширге! Къаныбыз-жаныбызны аямай!

Дагъыда бир затны юсюнден. Бек къыйын кезиуледе звенубуз къаты биригирге керекди. Алайсыз биз борчубузну толтураллыкъ туйюлбюз. Биреу – барыбыз ючюн, барыбыз да биреу ючюн! Ол бизни жоругъубузду».

...Фашист самолётла, сатыр-сатыр тизилип, бизникиле орналгъан жанына ашыгъадыла. Алимни звеносу къара къузгъунланы алларына чыгъады. Аны оюму былайды: «Душман авиацияны фронтну чегинден ётдюрмезге! Жаяу аскерлерибизни, аэродромубузну башларындан бомбала тёкдюрмезге!»

Жууукълашхандан сора, Байсолтан улу алда келген «мессерге» чабады. Гитлерчиге тутхан жолун тюрлендиртеди, манёвр этип башлайды. Алим аны ызындан къыстау болады. Немисли лётчик пулемётдан, топдан да атады. Алим да кесин илишаннга алдырмайды, ары-бери бурула, ёрге уча, энишгерек тюше, хар тюрлю фигураланы эте, душманнга хорлатмазгъа кюрешеди. Фашист, ызындан къуугъан совет лётчикден къутулур муратда, энишге кетип башлайды. Сора, жангыдан ёрге кётюрюле келип, ёз аэродромлары таба тебирейди. Эштада, ол совет асны кеслери-

не элтип, жангыз истребительни тынч агъызыргъа итине болур эди. Алим терк окъуна аны юсюне чабады. Ол жиберген топ окъла душман машинаны «быдырына» тиедиле... Самолёт, къара тютюн этип, энишге кетеди. Гитлерчиле, бомбаларын къайры болса да тегюп, ызларына къачадыла.

Голубев Василийни эскадрильясы кеп хауа сермешлеге къатышханды. Эм алгъа ол кеси, аны ызындан а Алим бара эди. Ала, бирлешип, кеп кере бирге бардыргъандыла атакаларын. Душман самолётланы тизгинлерин буза, бирин кюйдюре, башхасын жаралы эте... Алим а командирни кез гуурадан кетермей эди. Аллаи сермешледен биринде юч самолёт Голубевни ызындан тюшгенлерин эслейди. Алда самолётну ызындан болуп, Алим аны къара тютюнюн бардырады. Ол кезиуде Голубев, кеси да бирин агъызып, Байсолтан улугъа:

– Алим, энди мени къоруулагъанынгы къой да, тап тюшгенинги ат! – деп билдирди. Буйрукъ башхалагъа да берилди.

Бу сермешде жауну онюч самолётун агъыздыла. Эскадрилья кесини аэродромуна къоранчсыз къайтды. Полкну командованиясы уа Голубев Василийни, Байсолтанланы Алимни, Кожанов Пётрну къыралыбызны бек сыйлы саугъасына кёргюзтдю. Бир эскадрильядан бир жолгъа ючеуленнге берилген эди Совет Союзну Жигити деген бек бийик эм сыйлы ат.

1943 жылда июнь айда уа, госпитальдан чыкъгъандан сора, Байсолтанланы Алим, кёкюрегинде Алтын Жулдузу бла, туугъан эли Яныкойгъа къысха отпускга келеди. Анга чынтты Жигитгеча тубейдиле. Къалай къууана эди, къалай ёхтемлене эди миллети айтхылыкъ Жигити бла! Алим а, анасына СССР-ни Баш Советини Президиумуну Грамотасын бере:

– Бу мени саугъамды санга урушдан, анам. Муну, тас этмей, иги сакъла. Ол заманда санга бир заманда да, бир киши да тиймез. Бу мени Совет Союзну Жигити деген сыйлы атым болгъанына шагъатлыкъ этген грамотады, – деди.

Билеми эди батыр, таза жүрекли Алим аны халкъына келлик къара кюнню? Къара чёпге тюшген миллетлени эшитген а болур эди, ансы, анасына грамотасын бере, алай айтмаз эди. Ийнана эди алыкъа аны жаш жүреги къыралны Жигитини анасына киши базынып тиймез деп... Жигитни миллетин къаралап, дуняда эшитилмеген зорлукъ сынатырла деп. Ол ийнаныуу бла кетди фронтха. Арадан юч ай да озгунчу ёллогюн да билмей...

Ол кёп жигитлик этгенди урушда, биргесине учхан лётчикле кёп кере шагъат болгъандыла аны батырлыгъына. Газетледе да жазгъандыла малкъарлы лётчикни юсюнден.

Нёгерлери анга кеслеринеча ышангандыла, уллу хурмет этгендиле. 24 жылы толмагъанлыкъгъа, Алим кёплеге юлгю эди. Ол Ханкону, Таллинни, Ленинградны, Кронштадтны, Балтий тенгизни башларында уруш этгенди. Немис лётчикле аны кёкде олсагъатдан таный эдиле. «Байсултанов кёкдеди!» – деп, юч кере къатлап билдире эдиле ала бир бирлерине. Андан асыры къоркъгъандан. 1968 жылда Яникойгъа келгенде айта эди ол хапарны Василий Голубев.

...1943-чю жылны 23 сентябрини кюню бирда болмагъанча ариу кюн эди. Чууакъ кёк жүрекни къууандырады. Байсолтан улу учаргъа хазыр болуп тургъан жангы истребительни къатына келди. Дагъыда юч «ЛА-5» учаргъа буйрукъ сакълай эдиле. Алим энди боллукъ сермешни къалай бардырыргъа кереклисини юсюнден сагъыш этеди...

Ол кезиуде учаргъа буйрукъ бериледи. Къарап-къарагъынчы самолётла кёкге кётюрюлдюле. Гитлерчиле бизникиледен талай кереге кёп эдиле. Къазауат этмей жанларгъа уа онг жокъ.

– Хазырланыгъыз! – деп буюрду Байсолтан улу нёгерлерине. – «Сокол», ызымдан кел! – деди кесини нёгерине уа.

Ала душман самолётлагъа бетден-бетге жууукълашдыла. Алим башхаладан ёхтемирек келген немислини алды илишаннга. Ол, жанып, тенгизге ташайды. Бу бир жанына болуп, башха самолётха чабар умут этгенлей, башында булутчукъну ичинден эки самолёт чыгып, аны таба чапдыла. Ызындан келген тенги бла ала таба бармасала, болум къыйыннга кетерин ангылап, бурулуп къарады. Аны къоруулагъан лётчикни фашист самолётла бла жан къазауат этсенин эследи. Байсолтан улу болушлукъсуз къалгъанын ангылады. Ол кезиуде жан-жанындап жетдиле. Алим башындап келгенледен бирин агъызды. Алай кесини самолётуну моторуна да окъ тийди. Жана башлады. От кабинагъа да жетди. Алим ахыр кючюн, усталыгъын салып, топ огъу тауусулгъунчу къазауат этди. Кийимлери кюйюп, самолёт да бу айтханны этмей башлагъанында, жаралы лётчик истребительин жуугъуракъ келген фашист самолётну юсюне бурду. Эки машина да, бир бирине тийип, хауада чач-тукъ болдула... Тауланы жигит уланын Балтика тенгизи жутду... Болушургъа келген лётчикле уа бираз кечикдиле...

Сентябрни ахыр кюнлеринден биринде Яникойда Байсолтанланы Юсюпню юйюне экеулен келдиле – граждан кийимлери бла. Къолларында сумкалары да бар – анда уа Алимни кийимлери... Малкъар батыры, республиканы биринчи Жигити, сермешде къалай жоюлгъаныны юсюнден хапарны да ала айтдыла. Арбаз къарангы, такъыр да болду... Анасыны кёзлери уа жилимукъладан зат да кёрмей эдиле...

Жарым жыл да озгунчу уа битеу малкър халкъ бла бирге Совет Союзну Жигити Байсолтанланы Алимни ата-сы бла анасы төрт акъылбалыкъ болмагъан сабийлери бла сюргюнню зорлугъун сынадыла. Батырланы да батыры Алимни, фронтда фашистле бла сермешген къарындашы Сафар, алача башха жигит таулу жашларыбыз а узакъда эдиле, урушда... Алимни насыбы да болур эди ол артыкълыкъны кәрмегени... Урушдан къайтхан жигит солдатла, офицерле, кёкюреклери уруш сауғъаладан толуп тургъанлай, «спецпереселенецле» болгъан эдиле. Фашистлени сермешледе хорлагъанла, топ окъларын сууутханла Орта Азияда ачыудан ёле эдиле, тюзлюк ёлген къыралда...

Байсолтанланы Алимге аталгъан назмула, жырла да кепдюле. Аны юсюнден китапла да жазылгъандыла: Занкишиланы Хусейнни «Сын гор – сокол Балтики», Мызыланы Таубийни «Алим Байсолтанов – легенда Балтики», Гуртуланы Салихни «Алим Байсолтанов» деген поэмасы...

Боташланы Иссаны Байсолтанланы Алимге аталгъан бу назмусу уа халкъ жыргъа айланып къалгъанды:

Сабийлигингден сен бийиклени
Суйюп ёсгененг таулада,
Сен къыралынгы къушу болгъаненг,
Уча эдинг булутлада.

Сен ёлюрме деп къоркъа билмеген
Бир батыр лётчик болгъаненг.
Къыралыбызгъа душманны иймей,
Къурч къала кибики тургъаненг.

Совет лётчикле, тау къушла кибики,
Кёк бийигинде учханда,
Фашист лётчикле къача эдиле,
Алим ызларындан болгъанда.

Жигитлигинг, батырлыгъынг, Алим,
Битеу къыралгъа айтылгъанд,
Балтий тенгизи сени жутса да,
Атынг халкъынг бла къалгъанд.

Къыралыбызны душмандан сакълай,
Бергененг батыр жанынгы.
Жырларыбызда жашарса, Алим,
Унутмазбыз биз атынгы.

КЮЧЮКЛАНЫ
МАГОМЕТ

(1919–2006)

Россей Федерацияны эм Къабарты-Малкъарны халкъ артисти, республиканы Къырал саугъасыны лауреаты, гвардияны отставкадагы капитаны, Къызыл Жулдузну, Ата журт урушну биринчи эм экинчи даражалы орденлери эм кёп майдалла бла саугъаланган аскерчи, халкъ ийнагы Кючюкланы Шабазны жаны Магомет сахна искусствобузну фахмусу бла къууатлы, къыйматлы да этген уллу артист эди. Урушда кёргюзтген батырлыгы ючюн, не къыйынлыкда да бюгюлмей, жашау кёллю бола билгени ючюн, башхалагъа эс тапдыра, игиликге ийнандыра билгени да ючюн Кючюкланы Магометни уллу-гитче да чексиз бек суйгендиле. Ол малкъар сахнаны жарыкъ-жарыкъ жанып турлукъ жулдузу болгъанлай да къалгъанды.

Магомет сахнагъа чыгъар-чыкъмаз, бир сёз окъуна айтхынчы, анга гюрюлдеген къарсла бла тюбей эди халкъ – алай уллу эди миллетини суймеклиги анга. Театрда ишлегени къадар (75-жыллыгына да ол хайт деп тюбеген эди), къыйын ауруу аны хорлагъынчы, ол малкъар сахнаны берекети болгъанлай тургъанды. Артистни иши къыйын эсе да, огъурлуду. Бизни республикада, андан тышында да Кючюк улу онла бла минглени къууандыргъанлай, кёллендиргенлей, игиликге ийнандыргъанлай тургъанды. Андан

жоралагъанды анга КъМР-ни, КъЧР-ни да халкъ поэти Мокъаланы Магомет кесини «Халкъ адамы» деген бу ала-мат назмусун да:

Сен, жарыкъ Таулу, кечеден, кюнден
Дерс ала, аудунг кѣп бийик аууш,
«Аллах бизни оюндан-кюлкюден
Айырмасын!» – дейсе, эте алгъыш.

Чаришде ат жан атады алгъа,
Сен да алай келгенсе смюрде.
Боран кече къонар жерсиз къалгъан
Уясыз къушча да болдунг бирде!

Палах тейриси танытып кючюн,
Малкъаргъа таш жауунла жаугъанда,
Эмен чюйле жаргъанча тюкгючню,
Жюреклени терс даула жаргъанда.

Жазда кырдык чыкъмай къалмазына
Ийнанганча, ийнандынг тюзлюкге.
Таяндынг кишилик къаясына,
Зорлукъ, хорлукъ да тыйгъанда тикге.

Умут юздюрмедиле жанынга
Иги къууум, эркин чыдам, тѣзюм.
Бош къалгъан тау элледѣ жангыдан
Таулула от жагъып кѣрдио кѣзюнг.

Биргебизге сен болсанг, отубуз
Бютюн жарыкъ жанады!
Бийикге
Учады, зурнукча, умутубуз,
Чакъыра къууанчха, игиликге.

Сени бла татыулуду аш-суу,
Къыйынлыкъгъа сени бла тѣзген
Тынчыракъды, – жан эритген жарсыу, бушуу
Селейгенча кѣрюнеди бизге.

Халкъ ийнагъы! Алгъыш сѣзюнгю мен
Къатлайма, ол аузума жараша:
«Аллах бизни оюндан-кюлкюден
Айырмасын!» Энтта жюз жыл жаша!

Кючюкланы Шабазны жашы Магомет 1919 жылда 15-чи октябрьде Черек районну Огъары Малкъарда Зылгы деген элинде туугъанды. 1932 жылда Нальчикде пионер слѣтха

къатышханды. Мында жырлагъан, тепсеген да эте эдиле. Къулийланы Къайсын бла да мында танышадыла. Магомет – Малкъар ауузундан, Къайсын а – Чегемден. Ол кезиуде Магомет Нальчикде интернатда окъуй эди. Алай бла башланады аланы шуёхлукълары.

Бир кере уа Къайсын, Магометге келип: «Окъургъа сюе эсенг, кел Москвагъа барайыкъ. Андан адам келгенди – иги жырлай, тепсей, ойнай билгенлени сайларыкъдыла», – дейди. Алай бла, тамата къарындашы Наний да ата-анасындан эркинлик алып, Магометге ыразылыкъ береди. Къайсын а шуёхундан эки жылгъа тамата болгъанды. Москвадан келген И. Я. Судаков эди. Экисин да ол театр студиягъа алады. 1935–40 жыллада ала Луначарский атлы театр институтда окъугъандыла.

Биринчи профессионал малкъар студия Москвадан 1940 жылда юч диплом спектакли бла къайтханды: Лопе де Веганы «Къой шауданы», Вс. Ивановну «Бронепоезд 14–69», Ж.-Б. Мольерни «Скапенни хыйлалары». Къабарты-Малкъарда профессионал театр сезонну бизни малкъар студия Лопе де Веганы «Къой шаудан» деген оюну бла ачады. Ол бизни миллет тарыхыбызда бек магъаналы, къууанчлы ишледен бири эди. Пьесаны уа малкъар тилге Къулийланы Къайсын кёчюрген эди. Малкъар студия оюнун 1940 жылда 26-чы октябрьде, къабартылыла уа 27-чи октябрьде кёрюзтгенди. Аны себепли 1940 жылда 26-чы октябрь республикабызда профессионал театрни ачылгъанына санады.

1940 жылны ахырында уа жашланы асламын аскерге аладыла. Узеланы Мусса, Бачиланы Атлы эм Кючюкланы Магомет бирге тюшедиле. 1940 жылдан 1948 жылгъа дери Кючюк улу Совет Аскерни тизгинлеринде къуллукъ этгенди, Уллу Ата журт урушха тири къатышханды. Урушну Берлинде гвардияны капитаны деген чын бла бошагъанды. Бир ненча керс ауур жаралы эм контузия болгъанды. Латвияда, Белоруссияда, Днепр, Днестр, Прут деген уллу череклени жагъаларында баргъан сермешлеге, кёп шахарланы азатлаугъа къатышханды.

Фронтда Кючюк улу кесине кёп шуёх тапхан эди. Жашау нёгери Вера Морозова бла да анда тюбешгенди. Ала Берлинге дери бирге баргъандыла. Магомет ауур жаралы болгъанда, анга къан къуяргъа керек эди, Вера уа ол заманда кесини къанын бергенди. Алай бла ала бир юйюрлю боладыла. Алагъа юч сабий да туугъанды: Люда, Лариса, Аслан. Ала барысы да Нальчикде жашайдыла. Юйдегиси Вера уа 90-чы жылланы аллында ауушханды.

Алай Магометни биринчи сиймеклиги да болгъан эди.

Аны эсгере, Кючюк улу былай айтхан эди: «Москвада мени бла бирге Биттирланы Жаухар деп бир ариу кыыз окъуй эди. Сёз да таусхан эдик, манга жаулукъчугъун да берген эди. Аскерден къайтханлай, бир юйюр къуаргъа эди муштубуз. Алай ким биледи къадарын? Мен 1948 жылгъа дери тургъанма аскерде. Урушда уа Верагъа тубедим... Ауур жаралы болгъанымда, къатымдан да кетмей къарагъанды, къанын бергенди. Бек иги эди манга. Жаухарны да унутмай эдим, Вераны да къоюп кеталмадым... Урушну уа кыйыры-чеги керюнемей эди. Артда, юч сабийли ата болгъандан сора, арада 18 жыл озгъандан сора, тубешдим Жаухар бла. Ол а Орта Азияда да сакълап тургъанды мени. Биз бери ата журтубузгъа къайтхандан сора тубедик аны бла. Уялгъандан, кёзлерими энишге ийген эдим, абызырагъан эдим, жаш адамча. Ол кертичи болду айтханына, мени къадарымы уа уруш башха жанына бурду. Вера тауча сёлеширге да юйренген эди, юйюр жашауум да тап эди... Алай Жаухарны аллында терслигим а жюрегими эгегенлей келеди...»

Урушда Кючюкланы Магомет Павел Фёдорович Батицкий бла да улуу шуёх эди. Генерал Батицкийге адъютант керек болгъанда, ол ишге Павел Фёдорович малкъарлы жашны сайлайды – кертилиги, батырлыгъы, кишилиги ючюн. Артда маршал болгъан Батицкий ма былай айтханды татлы нёгерини юсюнден: «Фронтда кесингеча ышанган нёгеринг бар эсе, не узакъ жол да къысха керюнесди, не кыйын болумда да абызырамайса. Мени хар заманда да аллай шуёхларым болгъандыла эм аланы араларында бек багъалы керген шуёхум Кючюкланы Магометди. Сермешледе ол мени окъдан сакъларгъа кюрешип тургъанды. Аллай адамла ёмюрде да эсингден кетмейдиле».

Батицкий ёлюп кетгинчи, ала шуёхлай къалгъандыла. Шуёхун ахыр жолгъа ашырыргъа да баргъан эди Магомет. Аны юйюрю бла да байламлыкъ жюрютюп тургъанды.

Къулийланы Къайсын къайда, къалайда тубесе да: «Народный, салам алейкум!» неда: «Народный, сен а не айта-са?» деучю эди Магометге. Закый поэтибиз Къайсын Магометни фахмусуна анстан баш урмай эди, «народный» деп да керти алай санап айтханды. Къайсын ёлгенде, Кючюк улу анга кемсиз бек кюйген эди. Шуёхуну осуятын толтура, Магомет Къайсынны Чегемде кеси къолу бла асырагъан эди. Жиляй-жиляй, кюс-кюс... «Мени насыбым болса, Къайсын да, Аскер да менден алгъа кетмез эдиле жашаудан, – деучю эди Магомет. – Адам Аллах буюргъан къадарын жашамай, керюрюн кермей кетмейди. Батицкий кеси заманында таулунаны кёчюргенлерин манга билдиртмегенди, жан аурутуп. КГБ-ны келечилерине ол заманда

«СМЕРШ» дей эдилс. Аладан бири келип, Батицкийге адъютантынг аскерден кетерге керекди дегенинде, ол а «смершчини» аузуна ургъанлай этгенди. «Магомет жигит, ёхтем адамды, кесине бир палах иш этер», – дегенди. Мен а 1944 жылны ахырында, жууукъларымдан кёп заманны къагъыт алмагъанымдан сора, къабартылы актёр Алий Тухужевге жазама. Ол, жаралы болуп, юйюне келип тура эди. Ма ол билдирген эди манга малкъар халкъгъа жетген зорлукъну... Тюз бёрюча улуй эдим, аны эшитгенде. Кёкге къарап улуй эдим, урчукъча бурула... Жаханым не зат болгъанын ма ол кюн толу сынадым. Аллай кюйюклюкню жауум да сынамасын».

Кючюкланы Магомет туугъан жерине 1956 жылда келди, биринчилени санында. Аны Культура министерствогъа инспектор этип аладыла. Бираздан а малкъарлыла толкъун-толкъун къайтып башлайдыла. Магометни Къыргыздагъы жууукълары да жыйыладыла. 1958 жылда уа, малкъар театр ачылгъанлай, Магомет министерстводан термилип тургъан сахнасына кетеди.

«Адамларыбызны кёбюсю театрни ачылгъанына, оюну-бузну кеси тилибизде кёргенлерине, эшитгенлерине асыры къууаннгандан, жилигъан окъуна эте эдиле. Биз да алагъа кёшулуп, кёзлерибизни сыйпай эдик», – деп эсгере эди ол заманны айтхылыкъ актёр, терен кючюне.

Халкъы бла бирге не кёп кыйынлыкъ кёрген эсе да, Магомет жашау кёллюлей квалгъанды, тегерегиндегилеге жарыкълыкъ нюрюн бере. Миллет культурабызны бек суйген, анга къайгъыргъан адам эди.

Артистни жашауу адамны кьол аязындача кёрюнюп турады. Къараучула энди уа Магомет сахнада бизни не бла сейирсиндирлик болур деп сакълаучу эдиле. Боташланы Иссаны, Тёпеланы Алимни, Токумаланы Жагъафарны, Жантууланы Иссаны пьесаларына кёре салыннган спектакльде, суйюп, битеу фахмусун салып ойнагъанды. Андан сора орус эм тыш къырал драматургланы чыгъармаларына кёре салыннган кёп спектакльде да баш рольланы ойнай, эсден кетмезлик сыфатла къурагъанды. «Гаулада танг жарыйды», «Сын таш», «Сени жарыгъынг», «Суймекликни поэмасы», «Ауанала», «Кёк къанатлы», «Нарт Ёрюзмек», «Осуят», «Эмина», «Коммунист», «Жолгъа тюшген таш», «Азап жолу», «Ай тутулгъан кече», «Хайырлы жер»... Къайсы бирин сагъыннгын!

Бир жанындан, актёрну жашауу, иши да байрамлы, тынчлыкълы да кёрюнеди. Жарыкъ кёллю Кючюкланы Магометни таныгъан а бютюнда алай суннганды. Кесини жарыуу бла адамланы мудах этерге арталлыда суймегенди,

башхалагъа болушханды ансы. Аллах берген уллу фахмусу бла республикабызны жамауатын угъай, саулай да Шимал Кавказны да къуандыра келгенди Магомет. Чамчы актёр къаллай бир сейир бояу таба эди тюрлю-тюрлю сыфатланы къурай, жигитлерини къылыкъларын къалай тюз эм керти кёрюзте биле эди!

Миллет театрыбыз малкъарлыланы ниет байлыкъларын айнытыугъа, аланы культура эм эстетика сезимлерин ёсдюрюуге себеп бола келгенди. Бютюнда, Магометча, аллай жарыкъ, уллу фахмулары болгъан актёрланы ишлерини магъанасын а айтып айтхан да къыйынды. Аны аты миллет маданиятыбызны тарыхына алтын харфла бла жазылыргъа тийишлиди.

Магометни ойнагъанына къарай, аны фахму къудуретине къууана эм сейирсине, ол кюлсе – кюллюгюнг келе, ол тегерек бурулса – буруллугъунг, тепсесе – тепсеригинг келе, сахнадан кетсе уа – ызындан чабарыгъынг келе эди! Ма фахму десенг!

Жаланда Къабарты-Малкъарда угъай, Къарачай-Черкесни эм Дагъыстанны шахарларында бла эллеринде да аны бла тюбешиуно къараучула ашыгъып сакълагъандыла. Кючюк улу Татарстанны, Къзахстанны эм Орта Азияны сахналарында да ойнагъанды. Анга хар заманда да бек уллу, терен магъананы тутхан, эм къыйын рольланы берип болгъандыла. Алгъадан окъуна баям эди ол ойнарыкъ спектакль жетишимли боллугъу – халкъ ёз ийнагъын кёрюрге, эшитирге деп келе эди. Уллу Артист Кючюк улуну даражасы алай бийикде жюрюгенди.

«Мен Магомет деген атны эшитсем, ол манга огъурлулукъ бла, чам бла, жарыкълыкъ бла байламлыды. Тюз да ол атны эшитгенимлей, бек алгъа эсима Кючюкланы Магомет тюшеди – Артист, Адам, Огъурлулукъ, Фахмулукъ», – дейди аны юсюнден РФ-ни сыйлы артисти Валерий Балкизов. «Бизни театр искусствобузну айнытыуда Кючюк улуну къыйыны болмагъанча уллуду. Ол кеси – сау эпохалды. Сахнада кесини энчи сыфатын, энчи ызын къоялгъанды. Ол, къыйын ауруп, ишин къойгъандан сора, театрыны алгъыннгы берекети да аны бла бирге кетгенди», – дейди КъМР-ни сыйлы артисти, Магомет бла кёп жылланы бирге ишлеген Тетууланы Анатолий.

Хау, миллет искусствосун бек сюйген адам бериледи ишине, Магометча. Ненча тёлюню къууандыргъанды ол актёрлукъ фахмусу бла! Аны чамы, сёлешгени да башха эди – жюреклени жарытхан, къууанч келтирген, эс тапдыргъан. «Къайда болсам да, театрда ишлерге сюе эдим... студент жылларымда, уруш жолларында, кёчгюнчюлюкде да...

Къаллай уллу насынды кесибизни Кулийланы Къайсын атлы Малкъар къырал драма театрыбыз болгъаны, анда ана тилибизде ойнагъаныбыз!..» Алай айтып къууана эди Магомед хар заманда да. Малкъар халкъ жашагъан къадарда, Кючюкланы Магомед миллет искусствобузну жарыкъ жулдузу болгъанлай къаллыкды.

Зорлукъ ачыуу жойгъан жигит

КЪУЛБАЙЛАНЫ АЛЫ

УММАЙЛАНЫ
МУХАЖИР
(1922–1948)

Ол жаланда жыйырма алты жыл жашагъанды. Алай аны ол кысха смюрчиюю окъуна зауукъ жашау дегенден кери эди. Тёрт жылы – уруш ёртенинде, ызы бла да – ыспассызлыкъ, кёчгюнчиюлюк учузлугъу... Окъ жаралары жана тургъан, анга уа зорлукъ, артыкълыкъ азабы да къошулуп, ачыудан жюреги жарылып ёлген Жигит Таулу. Гитлерчиледен шахарланы, эллени азатларгъа керек болгъанда, гвардияны тамата лейтенанты Уммайланы Мухажирге, аны ротасына да къор бола келип, жалгъан дау бла малкъар халкъны репрессиягъа къалдыргъанларында уа, аны этген жигитлигин, кыйынын да сыйырып, урлап кюрешгенлеге сюдю бир Аллах кесиди...

Эрте-кеч болса да, тюзлюк тохташдырылмай къалмаиды. СССР-ни биринчи Президенти Михаил Горбачёвну Указы бла Уммайланы Махаметгерийни жашы Мухажирге Совет Союзу Жигити деген ат аталгъанды (ёлгенден сора).

Къырал башчысы М. Горбачёвну Мухажирни эгечи Байханатха жиберген алгъышлау къагъытында былай айтлады:

«Хурметли Байханат Магомметгериевна! Сени къарындашынг Мухажирге Уллу Ата журт урушну кезиуюнде командованияны буйругъун жетишимли толтургъаны, уруш-

да этген кишилинги эм батырлыгы ючюн Совет Социалист Республикаланы Союзуна Президентини 1990 жылда 5-чи майда Указы бла Совет Союзуна Жигити деген ат аталганды.

Совет халкыны Уллу Хорламыны 45-жыллыгы бла алгышлайма!

Сени саудуклу, насыплы болурунгу, суйген кыралы-бызны кючлеуде этген муратынга жетеринги суйгеними билдиреме.

Санга хурмет бла Совет Социалист Республикаланы Союзуна Президенти М. Горбачёв.

1990 жылда 7-чи майда».

1990 жылда 15-чи майда уа, 46 жыл озгандан сора, Огъары Малкъарда Уммайланы Мухажирге эсертме салынырыкъ жерге таш орнатыугъа аталган митинг болганды. Мухажирни иги таныган эллилери, Нальчик шахардан эм Украинаны Чертков шахарындан келген кьонакъла да аны юсюнден кеп ариу сёз айтхандыла.

Бир талай жылны Огъары Малкъар эл Советни председатели болуп ишлеген Улбашланы Сафият (жаннетли болсун) Мухажирни 3-чю, 4-чю класслада окъутханды. «Билим алыргъа суйген, фахмулу жашчыкъ болуучу эди», – деп эсгере эди ол.

Ким билсин, фашист Германия бла кьанлы кьазауатха кирирге тюшмесе, Мухажир алаамат математик (школда ол предметни бек суйгенин айтадыла) неда аты айтылган назмучу болургъа да болур эди. Аны уллу хунерине 1945 жылны май айында жазылган «Ышан Аллахха» деген назмусу да шагъатлыкъ этеди:

*...Аллахны, адамны танымагъан ит,
Ай Сталин, сен ёчюлгюн!..
Къарачай-малкъар халкыны не ючюн
Къызыл къум тюзге кёчюрдюнг?!*

*Ачыу кюйдюрген ташлагъа эрий,
Жияп-жарылып къалама.
«Къоркъма, биз зитта къайтырбыз бери», –
Дей, ташла сылай барам...*

Назмуну жазылган жыпына кёре, Мухажир, уруш бошалгандан сора, туугъан элине – Огъары Малкъаргъа келгенди. Къуругъан журтуна, кёзкёрмезге сюрюлген халкына жарсыуун, бу зорлукъгъа, законсузлукъгъа ачыуун назмунининге салганды. «Туугъан журт ючюн!», «Сталин ючюн!» деп, гёрт жылны ичинде кюн сайын атакагъа барган, ёшюнню орденледен толган офицерни орунуна кесигизни салганыз, ол заманда ангылашынырыкъды аны жюрегини

къалай кюйгени. Къыралын къоруулай жан атып, къан тѣгюп айланган солдат кишиге да керек болмай къалады. Аны жүреги къалай эзилеп жашагъанын киши эслерге суймей эди.

Ол угъай эсенг, урушну жаланда кинода кѣрген, аскер къуллукъ не болгъанын да билмеген комендантла кеслеринден эсе уллу чынлары болгъан кѣчгюнчю офицерлени ыспассыз этерден къалмай эдиле. Сѣз ючюн, Акмолинск шахарда кичи лейтенант чынлы бир комендант малкъарлы майорну инбашларындан погонларын жыртып алгъан эди. Къалай тѣзерге боллукъ эди анга?! Майор керохуну битеу окъларын ол комендантны юсюне къуйгъан эди... Мухажирни да ёлген кюнюню аллында кюн аяусуздан бир комендантны туюген хапарын айтадыла. Андан сора, кѣлю бузулуп, къаны къайнап, ёпкесинде жарасы ачылгъанды – анда топ окъ жаркъа къалып тура эди. Къанын тыялмагъандыла...

Туугъан журтун къанын-жанын аямай къоруулагъан офицер Къазахстанда жер юйчюкде жашайды. Юй ишлеб' а башлагъан эди. Аны битдиргенлей, къатын алыргъа эди умуту. Не медет...

Аны къадарыны юсюнден сагъыш эте, «Къызчыкъ» деген назмусун окъусанг, кѣлюнг толмай къаллыкъ туююлдо. Баям, суйген кызына атагъан болур эди. Ма аны бир ненча тѣрттизгини:

*Къозгъама мени, ариу жан,
Жанынга къурман болайым.
Кимде туууп ёсгенинги
Къошшуларынга сорайым.*

*Къозгъама мени, ариу жан,
Кече тынчлыгъымы алгъанса,
Лакъырда эте, ойнай-кюле,
Борбайларымы къыйгъанса.*

*Жюрекчигинги билдирчи –
Жаз келечиси келгенлей.
Мени жүрегим ачылды,
Къол жаулугъунгу бергенлей.*

*Былай ариу нек кѣрюндюнг,
Айгъа кѣгюрчюп къошганлай?
Элинге барып къаллыкъма,
Саулугъум иги болганлай.*

Къазауатда адамланы мингле бла къырылгъанларын кѣрген, уруш жолларында кѣп душманны къанын тѣкген, кеси къаны да тѣгюлген аскерчини суймекликни юсюнден

алай арну жазгыанына сейир этесе. Жюреги кьатмагъанына, не тюрлю болумда да адамлай кьалгъанына.

Гитлерчи фашизмни ууатыугъа, Хорламны кюнюн келтирнуге салгъан уллу кыйынына сау заманында эс бурулмай кьалгъанына Мухажирни жюреги кьалай кюйгенин биз билмейбиз. Ол урушда этген жигитлигини юсюнден хапар айгыргъа суймегенди, чынтты эр кишича, аскерчича, Туугъан журтуну аллында кесини борчун толтургъаннга санап кьойгъанды. Уммай улуну таныгъанла: «Мухажир бет-кьол жууаргъа келегин тешгенде керюочю эдик: этини табы асыры кепден, бармакь басар жери жокь эди», – деучюдуле. Баям, таулу жаш гитлерчиле бла сюнгю урушха кеп кере кирген болур эди. «Сюнгю уруш» дегенлигибизге, кезиуледе ушок, автомат кьалакъланы, керох сапланы, бичакъланы, тап, сапер жугарчыкъланы да хайырлангандыла. Уммай улуча командирлеге «окопный офицер» дегендиле. Мухажир керти да чынтты офицер болгъанды. Хар заманда да ол ротасыны аллында кеси баргъанды, душманни траншейлерине биринчи болуп киргенди. Ненча кере жаралы болгъанын ол, эштада, кеси окъуна айталлыкь болмаз эди.

Гвардияны тамата лейтенанты, бу чырайлы жашны ёшюнюнде Ата журт урушну, Александр Невскийни, Къызыл Байракъны орденлери, «За отвагу» майдалы жылтырай эдиле. Кертисин айтханда, «За отвагу» деген майдал солдат саугъагъа саналады. Алай аны бла офицерлени да саугъалагъандыла – эм жигитлерин сайлап. Мухажир да биринчи саугъасын – ол майдалын – бек сыйлы кергенди.

Жыйырмажыллыкь командирни саугъалау кьагъытларындан биринде быллай жазуу барды: «Привольный элни кьатында «1630» бийикликни алыр ючюн фашистле бла сермешде Уммайланы Мухажир уллу кишилик эм жигитлик юлгюсюн кергюзтгенди, не тюрлю кыйын болумда да аскер белюмге башчылыкь этерге кьолундан келгенин ачыкьлагъанды».

1943 жылны сегизинчи майында Мухажир солдатлары бла бирге кьуршоугъа тюшеди. Аланы юслерине фашист танкла, ызларындан а автоматчыла тебирейдиле. Ол кюн гитлерчиле атакагъа беш кере кетюрюледиле. Хар жол сайын Мухажирни солдатлары, душманнга уллу кьоранч сала, аны артха айландырадыла. Мухажир кеси да ротасын контратакагъа терт кере элтеди. Алайда рота жюзге жууукь фашистни кьырады, бир ненча танкны кюйдюреди. Хар замандача, сермешни бек кыйын жерине Мухажир кеси кире эди. Аны автомат окъларындан кеп фашист жоюлады. Ол кюн алайда этген жигитлиги ючюн Уммайланы Мухажир Къызыл Байракъны ордени бла саугъаланады.

...Совет аскерле, кюйсюз душманны ууата, хар сахар, хар эл ючюн кѐп кѳан тѳеге, алгѳа барадыла. Ала бла бирге Мухажирни ротасы да. Кѳызыл Байракѳны, Суворовну, Богдан Хмельницкийни орденлери бла сауѳгаланиган 59-чу гвардиячы жаяу аскер дивизия Краматорск сахар ючюн кѳызыу сермешлени башлайды. Гитлерчиле анда кѳаты бегинип тохтагѳан эдиле. Душманны эки жаяу аскер ротасы Мухажирни солдатларына чабыууллукѳ этедиле, миномѳтладан кючлю от ачадыла. Уммай улу, жаралы болгѳанына да кѳарамай, станковый пулемѳтну артына кеси тохтап, гитлерчилеге окѳ жаудурады. Немислилени эки ротасындан хазна адам кѳалмайды. Дивизиягѳа «Краматорский» деген сѳйлы ат аталады, бизни солдатларыбыздан бла офицерлерибизден кѳпле орденле эм майдалла бла сауѳгаланадыла. Мухажирни сауѳгаларына уа Ата журт урушну биринчи даражалы ордени кѳошулады.

Биз Ата журт урушну историясындан билгенликден, Одессаны кѳоруулагѳан совет аскерчиле кеслерини жигитликлери эм чыдамлыкѳлары бла дунияны сейирсиндиргендиле. Немис-фашист аскерле бу Кѳара тенгиз портну алалмай бир ненча айны кюрешгендиле. Бермез ючюн да бек кѳаты сюелгендиле. Бу сахарны азатлагѳан аскерлени намысларына Москвада салют берилгенди. Алай анга кесини ротасы бла биринчи болуп кирген гвардиячы офицерни аты не Совинформбюронун билдириулеринде, неда газетледе сагѳынылмагѳанды. Ол – Уммайланы Мухажир эди, ѳмюрледен бери жашап келген жеринден зор бла кѳысталгѳан халкѳны жашы.

Кертиди, аны Совет Союзну Жигити деген атха кѳргюзтген эдиле. Былайда Мухажирни командирлерине дау этер жерибиз жокѳду. Алай ол «бешинчи графа» уа таулу жашны кѳыралны бек уллу сауѳгасына – Алтын Жулдузгѳа жолун кесген эди...

1965 жылда журналистле Ностууланы Магомет бла Гадийланы Ибрахим, Уммайланы Мухажирни юсюнден материалла табаргѳа болушурун тилеп, «Коммунизмге жол» («Заман») газетни атындан СССР-ни Кѳоруулау министрствосуна кѳагѳыт жазадыла. Андан а быллай жууап келеди:

«1944 жылда 10-чу апрельде Одесса сахар ючюн сермешледе жаяу аскер ротаны командири гвардияны тамата лейтенанты Уммайланы Мухажир болмагѳанча уллу жигитлик этгенди. Одессаны кѳатында душман контратакагѳа кѳтюрюлген эди. Уммай улу, ротагѳа башчылыкѳ эте, гитлерчилени юч атакаларын тѳйгѳанды. Андан сора уа ротасын алгѳа элтгенди эм сахарны кѳыйырына биринчи

болуп киргенди. Сюнги урушда Мухажир кеси 18 фашистни ёлтюргенди, аны ротасы уа 200 гитлерчи солдатны бла офицерни кыргъанды. Немислилени онусун жесирге алгъанды, кёп сауутун сыйыргъанды. Душманны ызындан сюре, Уммай улу Одесса шахарны ортасына жетгенди эм кесини ротасы бла бирге дагъыда жюз немисли солдатны бла офицерни кыргъанды».

Ибрахим бла Магомет бек ахшы иш этген эдиле. Ала жазмасала, ким биледи, Мухажирни Жигитге кёргюзтюлген къагъытлары бюгюн да Къоруулау министерствону архивини тапкаларында саргъалып турургъа болур эдиле. Москвадан келген жууапны ала Къабарты-Малкъар АССР-ни Баш Советини Президиумуну ол замандагъы Председатели Уяналаны Чомайгъа кёргюзтгендиле. Ол иш бла ара шахаргъа баргъанында, Чомай Уммайланы Мухажирни юсюнде тюзлюкню тохташдырыргъа болушурун СССР-ни Баш Советини Президиумуну Председатели Микояндан тилегенди. Ол а: «Бир жигитлик ючюн эки саугъа берилмейди», – деп къойгъан эди. Мухажирге Алтын Жулдузну орунуна Александр Невскийни орденин берген эдиле.

Уммайланы Мухажирге Совет Союзну Жигити деген ат аталгъынчы, дагъыда жыйырма бла беш жыл озады. Битеу да уа – 46 жыл.

Мухажирни Алтын Жулдузун кёкюрегине тагъар насыбы тутмагъан эди. Алай малкъар халкъны жигит уланыны аты уа ёлюмсюздю.

Къушкъанат тепсеулени айтхылыкъ устасы

БИТТИРЛАНЫ АМШАП

УЛБАШЛАНЫ
МУТАЙ
(1923–2005)

Россей Федерацияны халкъ артисти, Къабарты-Малкъарны, Ингуш Республиканы да халкъ артисти, КъМР-ни Къырал саугъасыны лауреаты, айтхылыкъ балетмейстер Улбашланы Исмайылны жашы Мутай. Гитчелигинден бери тепсеп, сый-намысха, халкъ хурметине да тийишли болгъан таулу жаш. Черек ауузуну эм бийик эллеринден бири – Шаурдатда туугъан жашчыкъ Мутай, онжыллыгъында тукъум жууугъу Улбашланы Назирни хайырындан Нальчикге тюшюп, школгъа да жюрию, жангы ачылгъан жыр-тепсеу ансамблге алынады. Ма алай бла башланнган эди тепсеу дуниясына жети эгечни жангыз кырандашлары Мутайны жолу.

1933 жылда ВКП(б)-ни Къабарты-Малкъар обкому бла облысполком окъуу шахарчыкъда миллет тепсеулени биринчи халкъ ансамблин ачаргъа оноу этген эдиле. Тепсерге хунери болгъан малкъарлы эм къабартылы жашланы бла кызланы жыядыла да, ансамбльни башчысына Рахайланы Якубну саладыла – бек фахмулу, жигит, ётгюр да жашны. Мутайдан бла Аталиков Магометхандан къалгъанла абаданла эдиле.

Ансамбль гастрольла бла Россейни жер-жерлеринде болады, атын айтдырады. Республикада да ала бармагъан эл къалмайды. 1937 жылда уа ансамбль правительствону аты бла

Москвагъа чакъырылады эмда Большой театрда биринчи Совет Конституцияны къабыл этген Советлени VIII съездини делегатларына аталгъан къууанчлы концертге къатышады. Ансамбль тепсегенден сора, Мутай кеси, сахнагъа эрлай чартлан чыгъып, къолларын, санларын да ариу ойната, аяусуз, аякъ бюгюп, болмагъанча уста тепсегенде, ложасында олтуруп тургъан Сталин таулу жашчыкъгъа къарс къагъып башлайды. Ызы бла уа театрда битеу олтургъанла Мутайгъа гюрюлдеген къарсла бла тюбейдиле.

1942 жылда Мутайны аскерге аладыла да, ол Бакудагъы аскер белюмге тюшеди. Алай аны урушха иймейдиле, аскерден да эркин этедиле. «Къабарты-Малкъарны культураны айнытыугъа бек керекди» деп, аны артха Нальчикге къайтарадыла. Ол кезиуге немислиле республикадан къыскалгъан эдиле. Ансамбльни тепсеучюлерин жыйып, иш тап къуралгъан кезиуде уа малкъар халкъны туугъан жеринден кешоредиле. «Жашауумда бек къыйын, жүрегими, эсими да деген кезиу эди ол зорлукъ, – деучю эди Мутай, ол заманны эскере. Къысылып эди жүрегим. Тепсеу деген затха умутум юзюлген эди». Алай анда бир ауукъдан «Кавказ» деген ансамбль къуралып, Мутай ол къауум бла ишлеп башлайды. Болсада аны да жабадыла – кёчгюнчюледиле деп. Кесини биринчи юйдегиси да, дюгерли къыз, бу ансамбльде тепсеу эди. Андан Вадим деген жашчыгъы да бар эди. Алай ала бирге кёп жашамагъан эдиле. 1947 жылда уа Мутай ол тепсеу ансамбльге жүрюген Евгения Стукалина бла бир юнор къурайды. Мутайны смюрю да аны бла ётгенди. 1950 жылда жаны Игорьь, 1964 жылда уа къызы Мадина къуулангъыла.

1947 жылда Орфа Азиядан къайтгъанлай, Улбаш улу ансамбльге келиди. Юч жылдан а аны ансамбльни балетмейстери этедиле. Къысха заманны ичинде ол коллективни репертуарын кешертеди, артистлени усталыкъларын ёсдюретди. Жер-жерде концертге кёргюзгенилеринде, ансамбльге гюрюлдеген къарсла бла тюбей эдиле. Эки жылдан а Мутайны балетмейстер-постановщик этедиле. 1965 жылда республиканы жыр-тепсеу ансамблини атын «Кабардинкагъа» гюрлендиредиле, Улбаш улу Мутайны уа аны художество башчысына саладыла.

Ол башчылыкъ этген заманда, «Кабардинка» ансамбль, дуняда атлары айтылгъан, тарыхда къаллыкъ тепсеу ансамбльлени тизгинине салынып, аланы санларында махтау бла айтылгъанды. Мутай юйретген тепсеучюлеге бизни къыралда угъай, Африкада, Европада, Америкада да къарс къакъгъандыла. Ансамбль бармагъан къырал хазна жокъ эди. Мутай, ишине къаны-жаны бла да бериллип, онла бла

жылланы ичинде тепсеуню байрамын кзурай эди. Республиканы тепсеу искусствосуну жылдан-жылгъа айнып баргъаны – Улбашланы айтхылыкъ жашларыны закийлигини хайырындан эди.

Искусствону керти адамы эди ол, керти негери. Творчество жаны бла бийик таугъа ёрлей баргъан. Ким да сейирсинирча интернационалист. 1985–88 жылла да жетдиле. Мутай да кесини «Кабардинкасын» игиден-иги, алааматдан-аламат этерге кюрсше эди. Ала тыш кырал гастрольлагъа кетгенлеринде уа, ансамбльни тепсеучюлери сахнада малкъар миллет тепсеуню кёргюзтюрге унамагъандыла деген хапар жайылды... Ансамбльни тепсеучюлерине таулула ол этгенигиз не эди деп соргъанларында, кёзлерин энишге этип къоя эдиле. Бир ауукъ заман озады. Тепсеучюледен бирлери: «Болгъанды аллай иш... эриши эсе да, иги эсе да. Бизни арабызда барыбызгъа да ол атламы этдиргенле болгъандыла. Къабартылыла кеслерини, малкъарлыла да кеслерини тепсеулерин тепсесинле», – деген эди. «Да сизге онла бла жылланы ичинде малкъарлы Улбашланы Мутай башчылыкъ этип келеди да, ол юйретгенди да сизни тепсерге?» – дегенни айтханлагъа:

– Юйретгенди, сау болсун. Алай заманла тюрленгендиле, бизге кеси адамыбыз башчылыкъ этсе сюебиз, – деп жууаплагъан эдиле.

Хау, заманла тюрленген эдиле. Миллет эсни, миллет сезимни ёсген, айныгъан заманы эди ол. Къудайланы Мухтар да, жаш заманындан бери миллет тепсеулирибизни жыйышдыра, кесибизни малкъар ансамблибизни кзурауда биринчи таукел атламын этген заман. Аны ызындан а алчы интеллигенцияны келечилери сюелген эдиле: Къайталаны Исмайыл, Тёппеланы Алим, Созайланы Алим, Жабелланы Лида, Мызыланы Далхат эм кёп башхала. «Балкария» уллу, битеумиллет кюрешде кzurалады. Къушкъанат тепсеулири бла халкъын кзууандырыргъа, миллет тоюн ёчюлтмезге деп жаратылгъан «Балкария»! Жан кирди халкъыбызгъа; ёхтем этди, кзууат салды жашауубузгъа – бизни да барды ансамблибиз!

Бир ауукъдан а Улбашланы Мутай, жанын-къанын аямай, онла бла жылланы ичинде ишлеп келген ансамблинден кетеди... Огъесе, ол тюз ниетли адам, бир къауум терсбоюн миллетчи бла бир коллективде ишлеялмазлыгъын билипми кетди? Культура министрствону оноучулары да тыймадыла аны, миллетчилени да жерлерине салмадыла. Алай бла белгили маэстро, тепсеуню айтхылыкъ устасы, ишсиз къалады. Кюе болмазмы эди ол? Не сагъышла бийлей эдиле аны – жашауун тепсеуге жоралагъан адамны?

Алай ол кезиуге «Балкария» фольклор-этнография ансамбль кьуралып эди да, Мутайны ары чакьырадыла. 90-чы жылладан башлап, 2005 жылда ахыр кюнюне дери Мутай аны башчысы болуп ишлеп турду. «Кабардинкадан» нек кетгенини юсюнден ол селеширге суймеучю эди. «Айтханым марда болуп тургъанды. Мен да аны аты айтылырча кьолумдан келгенни аямагъанма. Ол Россейни культурасында да тийишли жер алырча этгенме. Алай... аманла кьайда да бардыла. Аман хансны тамыры уа терен болады...»

Чыгъармачылыкъ ишинде анга чеклени узакълыкълары, тиллени башхалыкълары да чырмаулукъ этмегендиле, бек кючбюсюреу кьараучула окьуна аны суйгендиле, дуняны тюрлю-тюрлю кьыралларында аны фахмусуна, таркьаймагъан жюрек учунууна кьарс ургъандыла. Ол тепсеуню ссийр дунясын ишлегенди. Онла бла тепсеу композицияла кьурагъанды. Аны концертлерине адамла сыйынып болмазча келгендиле.

«Хар зат ырысхы бла ёнчеленген, уллулукъ да кьарыу бла белгиленген бу кьыйын ёмюрде Мутай, жангыз бир таулу жаш, жаланда тепсеу устасы, фахмусуну кючюнден миллестин уллу этгенди. Халкьны адам санын процентле бла айтыргъа бетсинмей, аны хар заманда халкьны бетине тутуп, азсыз да, энши болургъа керексиз дегенча, кёзлери айыутос жумула туруучу адамлагъа ол бек уллу дерсди – таулу Мутайны Европа бийиклигине жетген усталыгъы! Ол да аз гоюлдою.

Тепсеу – юмез ичинде жаухар жаныууча, алай жаннган салулукъ. Юмез ичинде жаухар кибик халкьыбыз!

Ашыкь, айтханда, дуняда бек жарсыулу ишледен бириди. Ашыкьдан, халкьы аздан ансы, Мутай, тепсеулени теписича, бары дуняда нек айтыллыкъ туююл эди? Махтау, ыспас, ырысхы, саугъа дегенча, усталагъа берилген намыс Мутайгъа нек берилрге керек туююл эди? Мен кеси республикабызда демейме, андан тышында, уллу кьыралны уллу маданиятында дейме – кюн сайын телевизорда устала кьалай айтылгъанларын кёрюп, ичим кюеди да, андан айтама. Кертиси да, кьалай кьыйын тюшеди аз халкьны закийине! Бютюнда усталыгъы жаланда ёз халкьыны тили, маданияты бла байламлы болгъан адамгъа!

Мутай, тепсеулени бек уллу поэти, бары дунялада Лиспадан, бирси орус, не англиз, усталадан кем айтылмазлыкъ адам! Ким биледи, Мутай, Махмуд Эсамбаевча, кеси тепсеген болса, миллет тепсеулеге дуня тепсеулери да кюшуп, айтылгъан да этер эди. Дуняда айланып, бары кавказ тепсеулеге кьарс урдургъан «Кабардинка» – ал башындан Мутайны кьыйыны, иши бла туугъан эди. Сора ол,

«Балкариягъа» келип, аны да аякъ юсюне салды. Алай Москвада неда Лондонда аны ким айтды? Ара телевиденияда къайсы бериуню къурадыла? Азлыкъ деген олду.

«Балкария» сахнагъа чыкъгъанлы, биз кесибиз а башхаракъ болмагъанбызмы? Миллет жашауубузгъа ары дери болмагъан даража келмегенмиди? Къалай эсе да бир базыныулукъну, эрттегиликни къууаты! **Биз да халкъбыз** деген къушкъанат сезим. Тенглик сезими. Аны къаллай багъа бла къайтарыгъа боллукъду?» - Ма алай жазгъанды Тёппеланы Алим айтхылыкъ балетмейстерни юсюнден.

Бразымы эди Мутай къадарына? Ушакъларыбыздан биринде ол былай айтхан эди: «Къадарны ийнагъыма деп айталмам, алай кесими насыплы адамгъа уа санайма. Биринчиден, 70 жылны ичинде сюйген ишим бла кюрешеме. Не уруш, не кёчгюнчюлюк айыралмагъандыла мени андан. Дагъыда бек кёллени тепсерге юйретгенме. Аланы жетишимлерин кёрсем, бек къууанама.

Андан сора да, къадар мени къыралыбызны битеу башчылары бла тюбешдиргенди – Путиннге дери да; дуняны кёп къыралына жолоучу этгенди, литератураны, искусствону айтхылыкъ келчилери ушакъ нёгерлерим болгъандыла. Сёзсюз, мени жашауумда уруш, кёчгюнчюлюк болмасала, бек сюерик эдим. Алай насып жулдузumu ёчюлтюрге аланы да къолларындан келмегенди».

Улбашланы Мутай Къабарты-Малкъарны халкъ тепсеу искусствосун айнытхан, жангыртхан, аны профессионал даражагъа жетдирген адам эди. Ол кеси ишинде шыйых эди. Аны иги кесек сохтасыны бюгюн-бюгече да ол ызлагъаныздан таймай баргъанлары да анданды. Ол битеу да Кавказны ёхтемлиги эди, ийнагъы, – сахна тауруху.

ЭНЕЙЛАНЫ ТИМУР

(1926 жылда туугъанды)

Энейланы Магометни жашы Тимур кёк бла байламлы прикладной механика сартындан эмда учуучу аппаратланы динамикаларын тинтиу жаны бла белгили алимди, Россейни Илмула академиясыны академигиди. Кёп жылланы прикладной математиканы М. В. Келдыш атлы институтуну космос системаланы бла процесслени математика модельлерин къурау бёлюмюне башчылыкъ этип тургъанды.

Аны апшасы Энейланы Алий эфенди кесини сохталары бла мажюсюле табынган Раубазы терекни кесип атханды. Ол аны халкъыны диннге кёз къарамын тюрлендирир мурат бла этгенди. Алай бла, Малкъарда муслийманлыкъны тохташдыргъанладан бирлери ол болгъанды. Ууаз бериучю, жарыкъландырыучу, кёп ишлени башламчысы, арытала билмеген, дунягъа энчи кёз къарамы болгъан адам, Алий эфенди халкъыны миллет культурасында кесини терен ызын къойгъанды.

Алийни жашы Магомет да тынч жолну сайламагъанды – жангы дин, жангы низам тохташдырыргъа, жашауну, жангыча, тюзлюк, тенглик мурдорунда къуаргъа суйгенди. Ол бу борчну тамамламай да къоярыкъ туююл эди. Нек дегенде Магомет дунялыкъ не жолну барыргъа кереклисин кимден да уста биле эди. Алай аны ангылаялмагъандыла, сакъ-

лаялмагъандыла. Магомет ёлгенден берисинде, кыралны тарыхын кыурагъанладан кеплени кёзлери ачылгъандыла, кёпле сокъурангандыла. Ол а 1928 жылда окъуна: «Мени партияны аллында жангылычларым кёпдюле. Кече, мен хар затны юсюнден сагъыш этгенме да, мындан ары жашаргъа эркинлигим жокъду деген оюмгъа келгенме», – деп жазаргъа базынган эди.

Аны ахыр сагъатларында жазгъан писъмосуну хар сёзюню жашырын магъанасы барды, алыкъа иш да киши ачыкълаялмагъан. Алай бир зат а баямды – ол этгенни жаланда жигит, таза жюрскли, терсликге чыдаялмагъан адам эталлыкъды. Север Кавказны айтхылыкъ адамы, аны ёхтемлиги, Малкъарны ийнагъы – Магомет миллетибизни махтаулу жашларындан бирлери болгъанлай кыалады.

Айтханыбызча, аны жашы Тимур алимди. Бек уллу алим. Алай ол аны махтап сёлеширлерин суюмейди.

Энциклопедияда да Эней улуну юсюнден аз жазылыпды: «Кёк бла байламлы прикладной математикадан, аппаратланы кёкге учуруу жаны бла, космос бла байламлы да бир кыауум ишлери барды». Бу шартла магъаналы эселе да, Тимурну жашаууну жаланда бир кесегин ачыкълайдыла. Бек башы уа – ол школда окъугъан заманында Циолковскийни атын эшитгениди, аны муратын билгени. Ма ол чагъындан башлап, аны акъылыны, хорламларыны, хорлатыуларыны да жоллары гъаршха (космосха) элтгендиле.

Аны ол сайлауунда жангылмагъанын а биринчи атламлары окъуна кёргюзтген эдиле. Москвада кырал университетни (МГУ-ну) механика-математика факультетини 3-чю курсуну студенти – таулу жаш Энейланы Тимур ракеталаны учурууну юсюнден илму иш жазады. Студентлени конференцияларына Сергей Павлович Королёв келеди да, жашны фахмулу болгъанын кёрюп, кесини конструктор бюросуна чакъырады. Ол а ракетала ишлеуде бла космонавтикада илму программаны арасы эди. Энейланы Магометни жашы Тимур, Жерни битеу жалгъан спутниклери кёкге учурулгъанда, С. П. Королёвну жанында сюелгенин биз билирге керекбиз.

Университетни бошагъандан сора уа, аны Мстислав Всеволодович Келдыш Стеклов атлы институтну ол кеси башчылыкъ этген механика бёлюмюне чакъырады. Космонавтика эм атом энергетика жаны бла СССР-ни башхаладан алгъа чыгъарыргъа себеплик этген эки закий алимни байламлыклары, бирге ишлеулери кёп жыллагъа сакланганды. М. Келдышны «Сайлама ишлеринде» ол Эней улу бла бирге жазгъан статьяла да басмаланыпдыла. Бу жы-

нымдыкыны жууаплы редакторларындан бири да Тимур кеси болганды.

Ракетаны тохтаусуз учурууну формуласын да Эней улу гапханды. Отуз юч жылында анга илмуда болдургъан жетишимлери ючюн Ленинчи саугъа бергендиле, 44 жылында уа СССР-ни Илмула академиясыны член-корреспондентине айыргъандыла. Аспирант болгъан кезиуюнде окъуна, Эней улу юч кандидат иш хазырлагъан эди. С. П. Королёв а: «Биринчиси доктор даражагъа тийишлиди, экинчиси, ючюнчюсю да алай», – деген эди. Ызы бла Тимур төрт доктор илму иш да хазырлайды.

Ма аллай уллу фахмусу, къыралгъа керек болгъаны кьутхаргъан эдиле аны репрессияладан. Тёгерегинде адамла атасы ким болгъанын, миллетин да уста билгендиле. Сталин «алышындырылмазчала жокъдула» деучю заманлада окъуна аллай адамла болгъанларын ангылагъанла бар эдиле. Эней улуну керти окъуна алышындыралыр адам болмагъаны асыры ачыкъ кёрюнюп тура эди. Аны себепли къайсы халкъдан чыкыгъанына, атасы ким болгъанына (атасы Магометге жалгъан дау жазгъандыла, аны сылтауу бла жойгъандыла аны) да кёзлерин жабып къойгъандыла. Алай академик' а жаланда амал болмай кългъандан сора этгендиле, Къырал саугъаны да амалсыздан берген эдиле. Асыры магъаналы эдиле Тимур Магомедович бардыргъан тинтиуле, асыры уллу эди аланы хайырлары.

Энейланы Магометни жашы Тимурну алимлени окъуна жаланда бир къаууму таныгъанды. Аны сылтауу уа – ол тинтген ишлени асламысы кёп заманны жашырылынып тургъанларында эди. Экинчиден а, Тимур «махтау алыу» деген затха сансыз къарагъанды, кесини илму ишине бир тюрлю административ борчла къошаргъа унамагъанды.

Алай, аны башха сылтауу да барды. Эней улу кюрешген иште – математика моделированияда – илмуну кючю жетмеген башламчылыкъла бла информацияла да тюбеучюдюле. Алимни уа, энчи фахмусундан, техника политикада энчи хунеринден, энчи сезиминден сора да, билгичлиги, арда не зат чыгъарыгъын алгъадан тергей билмеклиги да барды. Эсеплеучю-тергеучю техниканы (ЭВМ-ни) хайырланып, тергеуно математика амалларын авиация эм ракета-космос техникагъа сингдириу, жулдузлагъа учхан системаланы бла планетала аралы станцияланы математика модельлерин къурау – Энейланы Тимур кюрешген ма бу ишлени ангыларгъа, билирге жаланда уллу специалистлени къолларындан келгенди.

«Планеты солнечной системы» деген китабында М. Маров былай жазады: «Планета эм спутник системаланы къу-

рауну жангы амалларын арт жыллада жаланда Энейланы Тимур бла Н.Козлов тинтедиле».

Кантны бир сёзю барды. Аны Тимур Магомедович да айтыргъа эркинди: «Жюрегиме жангы кюч берген, дайым да кёл этдирген, сейирсиндирген да эки зат барды – башымдагъы жулдузлу кёк бла мени кесими адеп-къылыкъ законум». Алимча, ол гъаршны жашырынлыкъларын ачыкълау бла, аны адам улусуна жууукъ этиу бла кюрешгенлей келеди. Космос аппаратланы учурууну, аланы жюрютюуню теориясын бла аланы орбитагъа чыгъарууну амалларын жарашдыргъанды, планетала аралы космос проектлерин салгъанды. Къысхасы, ёмюрден ахыргъа жулдузлу кёкню юсюндендиле аны сагъышлары.

Айтханыбызча, Эней улу махтауну суймеген адамды. Аны дуня илмугъа салгъан уллу къыйынындан сора да, юсюнде болгъан адеп-къылыкъ закону да кимни да сейирсиндирчады. Эслилиги, кертилиги, керек, керексиз затланы айыра билгени, адежлиги – бу сёзле аны инсанлыгъын толу да ачыкълаялмайдыла, аны бла «ушакъ этиуню хычууунлугъу» уа айтып айтмазчады.

Ол, кабинетде олтуруп, планетала аралы учууланы юслеринден сагъышлагъа батылып, заманны проблемаларындан а хапары болмагъан адам туююлдо. Хар затха да эс бурады, терслик аны жарсытады, тюзге – къууанады. Политикагъа къатышмагъаны уа ёч этгенден туююлдо. Аны анга заманы жокъду. Жашагъан дунясында ол бек къыйын борчланы толтургъанды, бийик муратлагъа итингенди, башын кётюрмей ишлегенди, умутлары, илму да аны битеу эсин, кючюн, заманын да алгъандыла. Болсада алимлени бир къаууму, анга келип, Сибирьде череклени кёчюрюнюю проектине экспертиза этиуге къатышырын тилегенлеринде, ол угъай демегенди. Заман къытлыкъны къуруда сынап келгенине да къарамай, бу ишни терен тинтгенди, «ёмюрнюю проектини» къарыусузлугъуна, болмачылыгъына, жахиллигине да сейир этип, анга къажу кюрешгенди. Илмуну къаты бла да озмагъан бедишлик проект къабыл этилмегенде Тимур Магомедовични уллу къыйыны барды.

Ол «Экология эм дуня» деген ассоциацияны правление киреди.

Жер жюзюнде табийгъатны тюрлснмезлик законларын бузаргъа кюрешгенлеге Тимур Магомедович сансыз къарап туралмайды.

Бююнлюкде ол аламны космогония эм астрофизика жаны бла ишин андан ары бардырады, молекуляр биологияны проблемаларын да тинтеди. Айгъа, Марыхха (Марсха), Чолпаннга (Венерагъа) учууланы хазырлай, Кюн сис-

геманы, жулдузланы да модельлерин кзурай, жерни, аны айныууну, болумуну, тюрлениуюню жашырынлыкъларын ачыкъларгъа кюрешеди.

Илмуну айнытыугъа уллу кыйын салгъаны ючюн, Энейланы Магометни жашы Тимур Демидовну саугъасына да тийишли болгъанды. Ол бек сыйлы академия саугъаладан бириди. Аны бла Ата журтха уллу хайырлары тийген, тамал илмуланы айныуларына кыйын салгъан айырмалы россей алимлени саугъалагъандыла. Бу саугъаны айтхылыкълар меценат Павел Николаевич Демидов 1832 жылда кзурагъанды. Аны бу ниетин Нобель окъуна хайырланнганды. «Бек игиси уа – бу саугъаны кзулдукълула угъай, адамны илмуда жетишимлерине тюз багъа бераллыкълар алимле тохташдыргъанларыды», – дегендиле мындан жюз бла жарым жыл алгъа Демидовну саугъасыны лауреатлары. Бусагъатдагъы алимле да аланы ол оюмлары жанлыдыла.

Бу саугъа 1865 жылдан сора берилмей тура эди. 1903 жылда уа аны жангъдан тохташдыргъандыла.

2006 жылда уа Демидовну сураты болгъан кюмюш майдал, малахит кюбюрчюкге салынып (470 минг сом бла бирге), Энейланы Магометни жашы Тимургъа прикладной математикагъа бла механикагъа, ол санда кек бла байламлы механикагъа бла космонавтикагъа уллу кыйын салгъаны ючюн берилгенди. Андан сора, ол саугъаны академикле В. В. Алексеев бла В. И. Кулаков алгъандыла. Бу алимлени ишлерин россей илмуда алтын хазнагъа санаргъа боллукълу.

Кзуру Энейланы Тимурну ишлерин алып къарасакълар окъуна, аны математика тергеулери эрттеден бери да космонавтланы жерге кюркзуусуз туюшоулериин жалчытадыла. Космонавтикада аны космос аппаратланы учар ызларыин белгилеген, аланы учууларына къарап турургъа онг берген амалларыны магъанасы айтып-айталмазча уллу болгъаныин эртте билгендиле. Тимурну Кюн системаны планеталарына учууланы теориясын кзурауда эм аны жашауда бардырыуда уллу кыйыны болгъанына уа ол затла бла кюрешген математикле, инженерле да шагъатдыла.

Кюнюнз ахишы болсун, Танзиля!

ТЭППЕЛАНЫ АЛИМ

ЗУМАКЪУЛЛАНЫ ТАНЗИЛЯ

(1934 жылда туугъанды)

Зумакъулланы Танзиля Россейни, Кавказны да уллу поэт-леринден бириди. Аны «Чирахтан», «Тау аяз», «Ата ююм», «Ичги сёз» деген китаплары атын айтдырып, кёп миллетлеге белгили этгендиле. Ол «Ичги сёз» («Сокровенность») деген китабы ючюн 1978 жылда РСФСР-ни М. Горький атлы Къырал саугъасын алгъанды. Адабият жаны бла Къабарты-Малкъар Республиканы Къырал саугъасыны лауреатыды. Малкъар, Къарачай адабиятны айнытыуда уллу кыйыны ючюн анга алгъа «Къабарты-Малкъарны халкъ поэти», ызы бла «Къарачай-Черкесни халкъ поэти» деген сыйлы атла берилгендиле. Ол дагъыда СССР-де, Россей Федерацияда да кёп сыйлы саугъалагъа тийишли болгъанды.

Шимал Кавказны алаамат шайыры, халкъыбызны атын айтдыргъан Зумакъулланы Мустафаны кызы Танзиля 1934 жылда Гирхожанда туугъанды. Зумакъуллары шкантичыла эселе да, ынгкылап кюрешлеге къатышып, халкъны жангыртхан, бирикдирген, алгъа элтген жоллада кёбюрёк кёрюне эдиле. Малкъар ауузунда Мустафа да, жашлай, жамауат къуллукъчу болургъа жетишип, ол заманда Элбрус районда ишлей эди. Танзиляны анасы – Мустафаны юйдегиси – Юсюпланы Мариям, нукъура (чынтты, таза) басханчы къыз, биринчи сабийинден ауур болгъанда, Мустафа жаш

сакълай эди. Кёп жылладан сора Танзиля «Анам от жагъада от жагъа» деген автобиография поэмасында атасыны алай сакълауун ийнакъ сезим бла да суратлагъанды.

Басхан тары да, дуня тарыхында жангы кыраллыкны кыуаргъа алланган бары жерледеча, эскиден жангыгъа, ол заманда жюрюген тил бла айтсакъ, кырангыдан жарыкъгъа алланып эди. Зумакъулланы Мустафаны Гирхожан тешюнде юйюн айтханда уа, ол бары жангылыкъланы – жангы иги жашау кыуар жанындан оноуланы, жолланы, излем даулашланы ара мекямы-мехкемеси болгъанына не сёз. Бир бирлерин бек суйген Мариям бла Мустафаны тунгуч сабийлери – Танзиля – аллай эл арасы юйде туууп ёсгенди. Ана тилни дерслерин да ол хар неге да эси бар анасындан ала, Гирхожан тешлеринде ойнагъанды; саууллукъ сауулуп, орунга жыйыллыкъ да жыйылгъандан сора, Мустафа юйде болса, аны бла ушакъ этерге, мангылай жарыкълы Мариямгъа да кеслерин сыйлатыргъа деп келиучю эл-тийре кишиле да сейир эдиле – ариу айтып, кыбултуп, аны бир кыуандырмай кыоймагъандыла. Бу кезиуде жырла да кёп айтыла эдиле, бири бирин унутдургъан хапарла, суйюнчюле, элберле... Танзиля китап-кыалам тутарча болуп, школгъа барыргъа уа, Уллу Ата журт уруш башланды да кыалды. Совет кыралда кёп сабийленича, Танзиляны да окыур кыуанчы кесилген эди.

1944-чю жылны март айында уа таулу халкъгъа урушдан эсе да уллу кюйсюзлюк жетди.

Танг ата, Гирхожан этеклеринде деменгили «студебеккерле» гюрюлдей эдиле. Бир ат суу ичер кемине Гирхожан ол «палах келтирген» машиналагъа сюрюлдю. Мариям да, ууакъ сабийлерин тегерегинне жыйып, мухажир азабыны ачы бетине кыарады.

Ол заманда халкъланы кёп ахшы, алчы адамлары, жалгъан дау бла тутулуп, ёз кыралларында жесир кыйынлыгъын сынагъанлары, ёлюм да кёргенлери белгиледи. Ол талауул Мариямны арбазындан да кери ётмегенди. Халкъгъа кечгюнчюлюк жетгенде, Мустафа тутулуп эди.

Ууакъ сабийли Мариям, кыйын кюнде аналыкъ, тенглик, адамлыкъ даражаларын атмагъан, «ийнек болуп сауулгъан, ёгюз болуп жегилген» бары таулу аналача, юйюрюн сакълаялгъанды. Мустафа жалгъан дауну азабын чегип кыайтыргъа, жашларын, кызын да сау-эсен аллына сюегенди. Ол арада Танзиля, сабий эсе да, анасына билек болуп, юйюр кыйынлыгъын аны бла тенг кётюргенди. 1947 жылда Орта Азияда жазылгъан «Мени жюгюм ауур жюк» деген назмусунда поэт: «Мен тартхан ауур жюкню тарталмазла ёгюзле», – деп бош айтмагъанды.

Алай бла Танзиляны инсан-сезим кѳурулушу, шайырлык кѳарамлары уруш, кѳчгюнчюлюк жыллада кѳуралгъандыла. Таулу халкъны жашауунда бу кезиуню юсюнден айтханда, Танзиляны артык айырып, энчи этип айтыргъа тюшмейди. Сабийликлери, жстген заманлары да урушха, кѳчгюнчюлюкге тюшген таулу кызла – бусагъатдагы ыннала, анала, эгечле – бары да кыйынлыкны ачы дамын бирча татхандыла. Алай Танзиляны энчилиги кесини чыгъармачылыгъында ма ол бары таулу кызлагъа тюшген энчи кыйынлыкны бетин емюрледе да сѳнгмезча ачыклагъанындады. Аны ѳтюрюксюз-омакъсыз назмулары жер-жерледе айтыладыла, таулу тиширыуну къадарын, сыфатын къайда да таныгъулу этедиле.

Кѳчгюнчюлюкде Танзиля, жаш кыз, уллу юйюрню тиричилигин эте, окъургъа, кѳрюрге термиле, кѳарындашчыкларын ѳсдюреди. Ол жюрегине суратлау сѳзню ажайып сыры тюшгенин ангылайды, устазы да, юйюне чакъырып, «сени окъургъа фахмунг барды, дерсге уа жюрюялмайса» деп, амалсыздан жиялгъан окъуна этеди. Да не этсин, ол школгъа жюрюсе, аругъан анасына ким кѳарар? Кызчыкны ийнек бла ушагъы ол заманда киши жеринде жан сакъларгъа кюрешген таулу юйюрлени жашау-турмушларын толу ачыклайды:

*Сен а къалай кѳарайса,
Бек жсараулу хайыуан?
Мен ары кетип къалсам,
Сени окъуи ким сауар?*

*Ким къайнатыр худурну?
Быстырларыи ким жсууар?
Асхат бла Ахматны,
Жияласала, ким тыяр?*

Алай ѳсген кызчык ахшы кюнле келирле деп ийнанады. Артда, керти да, аллай кюнле жетип, Танзиля, адабиятда уллу адамла бла тенг жюрюй, нѳгерлик жюрюте башлагъанда, жыйрыгъына майдал орунуна мырхыкла тагъылып ишлеген, окъургъа онгу болмай къалгъан жылларын бек адежли эсгереди:

*О, мен алагъа уа къайдан жетеме!
Эримден да чий сют ийис урады.
Кесим да кырдык, жсер ийис этеме,
Жюрек сѳзюм да ийлене турады.*

Хар уллу черек сызгъа сууладан, тагыладан башланнганыча, чыгъармачылыкны уллу жолу да андан башланады –

и ичеликден иш ылыгъын билиуден, туугъан жерине табындыдан, адам хунерине, иш ахлулугъуна хурмет этиуден. Габийгъатха, тиричиликге сейирсиниуню биринчи толкъунлары кстип, киши жеринде кыйын кечинмекликни татыуун сынагъанда, поэт бек алгъа тюз жашагъан, тѣзе да билген адамны уллулугъун кѣреди. Сѣзню айта билип, айталгъан, айта билмегенде уа, ичинде тыялгъан бек уллу дерс болады. Жашау тиричиликни чархын бургъанлагъа жакъ басыу, къарыусузгъа таянчакъ болуу, кертиликни, жандауурлукъну сакълау – сѣз айталгъаннга олду кереги.

Жер юсюнде ачыу кѣпдю. Ол саулагъа кыйда да келеди, жол да сурамайды. «Келсе уа, кыалай ачытад,/ Кѣзюнден къан тамарыкъ!» Жаланда тиширыу айтыргъа боллукъ кызыу ахтыныуну, тѣзюмню да бирикдирген сезим! Игиликни, адамлыкъны жакълагъан кыйын иш болгъанын Танзиля бек жашлай ангылайды. Да аны бла бирге, адамлыкъны жакъламаздан шайыр а кыалай болургъа боллукъду? Угъай, поэт болургъа базыннган, «жол жокъда, кеси аллына баралмакълыкды», ачыгъанда, эринлерин кыаты кысып, тѣзерге, бирсилени да тѣзерге юйрете билмекликди:

*Угъай, кетсек дуниядан,
Жана-жана кетейик...*

1957 жылда Фрунзеде чыкыгъан «Бизни сѣзюбюз» деген китапта, андан сора да «Бирге жырлайыкъ» деген ат бла тойоюн жыйынлагъа багъышланып чыгъа башлагъан сахна жыйымдыкъда Танзиляны назмулары да басмаланадыла. Туугъан жургуна кыйтхашай, Танзиля билимге, бегирекда орус тилини, орус адабиятны билирге талиыйды. Ол кеси аллына да кюршеди, билимли тенглерин нѣгер этип, окъуу юйлеге кирип да окъуйду. Кысха заманда уа аны СССР-ни Жазыучуларыны союзуна аладыла, 1964 жылда уа ол Москвада Бийик адабият курслагъа кирип, анда эки жыл окъуйду.

Танзиляны бек уллу университетлери – адамла арасында болгъаныды, уллу кыралны адабият дуниясында. Ёз фахмусу кѣтюрген бийикликде ол кесин жюрюте билгенди, махтаугъа терилип, башын уллу кѣрмей, таулу тиширыугъа тийишлисича жашагъанды. Намысы да алай бийикде аны себепли жюрюйдю.

1960-чы жыллада Танзиляны «Назмучу таулу кызыла» деген назмусу кыралда бек белгили адабият чыгъарма болгъан эди. Халкъ жыйылгъан жерледе, тюбешиуледе, орус тилде, ана тилде да ол окъулмай хазна кыалмай эди. Не Танзиля кеси, не бир белгили артист.

Алай бла «Назмучу таулу кызла» уллу поэзияда Танзиляны атын айтдыргъан чыгъармаларындан бири болгъанды. Аны ызындан а Москвада «Молчание», «Сокровенность» деген китаплары чыгып, ара басмада, республикада да Танзиляны аты ол заманда Межелайтис, Зульфия, Олжас Сулейменов, Белла Ахмадулина, Роберт Рождественский кибик, кыралны белгили поэтлери бла тенг айтылады. Мустай Каримни, Расул Гамзатовну, Давид Кугультиновну, Къайсынны алып айтханда уа, ала Танзиляны, поэзияны жаухар ташыча, сыйлы керюп, къайда да ёхтемлик бла сагъына, кеслеринден алгъа салып айтхандыла. Танзиляны алай кётюрген, айхайда, фахмусу эди, алай аны бла бирге, бир заманда кесин кётюргемен, аны ючюн а намыс даражасына кир къондурмагъан, адепли таулу тиширыугъа тийишли кылыгы да болгъанды.

Белгили москвачы кесаматчыла, бир бирге ал бермей, «Кавказда алыкъа чыкъмагъан назмучу» дерге жетишип, алай жаза эдиле. Ол болумлада, Танзиля биринчи болууну алдаулугъун угъай, малкъар халкъ анга дери жыйышдыра келген рухий байлыкны келечиси болууну ыспаслыгын сайлагъанды. Аны жазгъан затлары узакълада да кёзге илине эселе, сёз усталары алай бюсюрерча бола эселе, сора ол бек бурунгулу битимли тамырдан чыкъгъанды. Аны ачыкъларгъа керекди! Эсе да, «кесимме» дегенден эсе (жаш миллет адабиятлада уа ол бек терен жукъгъан аурууду – биринчи деп айтылыргъа тартдыруу), асабама, келечиме демеклик кёп да махтаулуду, тап, закийлик окъуна! Бурунгу назмучу таулу кызла, къарангылыкъ, басмасызлыкъ жүрек сёзлерин тунчукъдуруп, жырлары «тамакъларында тыйылып», кёрге алай кирген эселе, аланы айтылмай къалгъан ийнарлары Танзилягъа борч болуп тюшгендиле. Жангы – басмалы – заманны шайыры, аланы биргелерине къабыргъа кирген жырланы жангыдан жаратып, дунягъа эшитдирир ючюн туугъан эсе уа?

Дуня махтауу, сыйы башын тели этген болса, Танзиля «Санга деричи сенича поэт туумады тауда» деген хурмет сёзню байракъ этип, кесин ким эсе да бир сунар эди. Бизни кёз туурабызда аллайла болгъандыла, бюгюнлюкде да аз туююлдюле. Насыпха, Танзиляда фахмуну махтаугъа терилтеген сыры бар эди. Анга кёрс, «Назмучу таулу кызла» деген чыгъармасы бир жолгъа анга махтау бергенлеге жууабы да, кесини чыгъармачылыкъ жолуна кесаматы да болгъандыла.

Халкъны кёлден чыгъармачылыгын, беги рекда кюйлени, ийнарланы иги билгенлеге «Назмучу таулу кызланы» суратлау кючю бютюнда терен ачыкъланады. Анда

«Жюрек кюймей, кюй этилмез» дегенни сезим кючю былайды:

*Алагъа буюрулду, эркин солумай,
Тынгылагъаплайын ёлюп кетерге.
Непча ахиы мурат, башы ачылмай,
Кёмюлген болурла ала бла бирге!*

*Аланы тиллерин заман сыйырды,
Къулакъларын да битеди ол къаты.
Да ол къызланы жюреклери болду,
Хар бирини да жазарыкъ къагъыты.*

Уста табылган тенглешдириу жангы танг кибикди. «Ол къызланы жюреклери болду! Хар бирини да жазарыкъ къагъыты» – жазылмаган педа, Танзиля кеси айтханча, сакъланмаган жазулану, къадарланы китабы. Бурунгу назмучулану (жюреклери кюс, жыр этгенлени) къагъытлары жюреклери болгъаны себепли, аланы кюйлери, ийнарлары, бюгюн да жюрек таралта айтыладыла. Танзиля поэт къадарында излеген да олду – аллай усталыкъгъа, кертиликге жетмеклик. Жазар къагъыты жюреги болургъа жетишмеклик.

*Да бюгюн мен а сёз айтала эсем,
Аны ючюм манга не махтау керек, –*

дегенни кёзбаусузлугъуна, керти жюрекден айтылгъанына ийнанабыз. Танзиляны назмулары – бурунгу назмучу къызланы аманатлары кибикдиде. Ала айталмай кетген балладала, поэмала, кюйле, ким биледи, сарынла окъуна... Танзиля рухий байлыкъланы байламлыкъларын алай келишдиреди.

*Таулу назмучу къызла, ёнюгюнюню
Мангамы къоюп кетдигиз хатыргъа?
Сиз айталмаган жюрек сёзюгюнюню
Салалырмамы да тизгин сатыргъа?*

Закийлик ана адабиятха кимни аты бла келсе да, аны мурдорунда рухий асабалыкъ турады. Ана сёзню тамыры теренде болгъанын, аны агъымлары жашау-турмуш тиричиликни кёп къатларындан келгенлерин билиу, Танзиляны да насып юлюшю болуп, аны суратлау чыгъармачылыгъына миллет энни алай эртте салганды.

Бюгюнлюкде малкъар халкъны къадарын алып айтхан заманда, аны жанын, тил, адет къудуретин сакълагъан ти-

ширыу болгъанына киши да даулашмайды. Къыйын кюнюбюзде тиширыуларыбыз, кертиси да, «ийнек болуп сауулгъандыла, ёгюз болуп жегилгендиле». Аны бетинде, сёзюнде, алгъышында, къаргъышында да жашауубуз кёрюнеди, къылыгъыбыз, адеп къолайыбыз, даражабыз. Къыз – ана – тиширыу... Аланы жоллары кёкде Илкер жулдузланы жоллары кибик, жерде шайырланы бек уллу сейирлери болгъанлай къалады. Ол жаны бла алып айтханда да, Зумақьуланы Танзиляны чыгъармаларын окъугъан адам халкъны жүрегин, бетин, къылыгъын, къыйынлыгъын, тынчлыгъын да кёрлююгю хакъды.

Айта келгенибизча, поэтни инсан жигитлигине, оюм-лугъуна багъа бичгенде, бек алгъа ол къаллай заманда, къаллай болумлада ёсгени, жашагъаны эсге алынады. Бютюнда халкъ кётюрген къыйынлыкъланы юслеринден ачыкъ айтыргъа, жазаргъа амал болмагъан заманда поэтни усталыгъы изленеди. Къыйынлыкъда халкъны таукеллигин сакълар ючюн, жан садагъа этерге хазырла тюрлю-тюрлю жолла излейдиле. Бирле, ачыкъдан къыралны кюй-сюз ишлерине къажар чыгъып, кеслерин да, жазуларын да жойдурадыла. Бирсиле андан эсе файдалы амалла излейдиле. Ол файдалы амалладан бек игиси уа – жаз тилди. Айбат чыгъармачылыкъны байтамал жоругъу! Жаз тил бла не сюйгенинги да айтыргъа онг барды. Жазуучу, былай къарагъанда, кеси заманына тиежеги болмагъан эрттеги окуяланы суратлайды. Алай а окъугъанла ол нени къагъып, нени уа жакълар, неге уа жол салып жазгъанын ангылайдыла. Жюрекге бютюн терен окъуна аладыла. Танзиля кёчгюнчюлюкню юсюнден ачыкъ айтыргъа онг болмагъан заманда, «Адамны журтуна, журтну да адамгъа термилиую» деген лакъап поэмасын жазып, эрттеги болгъан ажымлы суратда ёз халкъыны къадарын кёргюзталгъанды. Мухажирлик не болгъанын иги билген таулула, ол поэманы окъуй, кеслерин кёргендиле, кеси термилиулериин жангыдан сынагъандыла.

Киши жерини ачы ётмеги адамны тюзню, терсни да туура кёрюрге юйретеди, къаты болургъа, тёзерге, сакъларгъа, энди мени тас этер затым жокъду демезге. Не сейир, киши жери аны кёзюн кёп затха ачады, къарамларына бир башха инсан «кёралмазны кёрюр» кибик жютюлюк бере-ди. Нек дегенде ол «от къуюлгъан аякъдан ичгенди», аны себепли туугъан жеринде чапыракъны тилин да биледи, баргъан сууланы не деп шорхулдагъанларын ангылайды. Танзиляны тюрк дунияны сюргюн назмучусу Назым Хикметге аталгъан «Шайырны жырлары» деген лирика поэмасы ол тюрлю баямлыкъны туугъаныды. Назым Хикметни

жигитлик симфониясы, таулу шайырны кесини да дуниягъа сёзю болуп, сюргюн сынагъан башха уллу назмучу Овидийден бери, «эркинлик излей», азат сёзню кыралын кыу-раргъа термиле, зинданланы, тюремелени кыарышларгъа тюшген Керти Сёзлю кюрешчилени барына адабият эсгертеме салады. Аллай зат жазылгъан ана тил Малкъарны да дуняны маданият керуанын кыурагъан уллу халкъланы даражаларына чыгъарады.

Келечиликни, ёкиоллюкню, шайырлыкъны да алай ангылап, Танзиля кёп кыраллада, шахарлада болгъанды; сёз таулу назмучу Зумакъулланы Танзилягъа бериледи дегенде, анга толу залла кыарс ургъандыла; кёп кере тилеп-тилеп, назмуларын кыайтартып окъутхандыла. Ол, кеси кибик, сёз, оюм усталарыны арасында дайым кёрюмдюлю болгъанды, туугъан ташыны намысын алай кётюргенди. «Къаяда гюлле» деген Танзиляны биринчи китабыны аты болуп къалмай, аны халкъыны сур табийгъатын, жашау келишин кёргюзтген белги да болгъанды.

Алай бла малкъар поэзия деп аталгъан ниет къала юч деменгили тамалны юсюнде ишлене келеди: юч тамал – Кязим, Къайсын, Танзиля. Аллай ниет къаланы таныгъыулу этип, кесине тартхан да юч магъананы бирикген кючюдю: юч магъана – акъылманлыкъ, кишилик, тиширыу къачы, – миллетликни бетин кыурагъан юч агъым. Кязимни бетинде – халкъны жашау тиричиликге, адамлыкъгъа кыарамлары; Къайсынны бетинде – жалкъаланган дуняда халкъны таукеллиги бла эрлиги; Танзиляны бетинде – жашауну ёлюм-сюз тамырын сакълауну сыйлылыгъы. Ол формалы ниет агъымла малкъар халкъча кыыйын жашагъан, адам саны да аз халкъгъа кыайдан кыуюлдула деп сейирсине да болурла: ойнагъанмы этесиз, бир адам ёмюрю деген кысха заманчыкъда, тау тарладан чыгъып, чегем, черек, холам атлы агъымла дуняны поэзия тенгизлерине жетселе! Жетип, тунчугъуп къалмай, чегем, черек, холам тарафларында жашагъан жамауатла бурун заманладан бери да, дуня кеминде, жашай, ишлей, оюм эте, ойнай-кюле да билген халкъ болгъанларын кёргюзтселе!

Малкъар халкъны ниет къолайын кыурагъан эки закий эр кишини – Кязим бла Къайсынны – ызларындан тиширыу, ол да Зумакъулланы Танзиля болуп келгенине сейир этерча туююлду. «Эр киши юйню башы эсе, тиширыу аны къабыргъаларыдыла», – деген халкъыбыз тиширыуну къачына табынганды. Таулу болуп, кесине не бек базынган эр киши да тиширыуну аллында аман кылыкъ этмегенди. Ахырында, таулу тиширыу юйюрню, жамауатны, халкъны аллында бир заманда кесим демегенди; не тюрлю кыыйын

сынау ну юсюнде да ариулугъун, адамлыгъын, уллу тѳюзюмюн, жол-хал табаргъа усталыгъын кѳргюзтгенди. Ёмюр сюрююну барыуунда, эртте-кеч болса да, таулу тиширыуу алайлыгъы халкъны ниет тарыхына тюшмей амалы жокъ эди.

Танзиляны юсюнден аз жазылгъанды дерге жарамаз – эсселе, докладла, назмула... Китапла да. Жазгъан адамланы атлары да айтхылыдыла – Расул Гамзатов, Къулийланы Къайсын, Эдуардас Межслайтис, Давид Кугультинов, Зульфия, Николай Доризо, Наби Хазри, Лев Ошанин, Сергей Баруздин, Л. Антопольский, Батчаланы Мусса, Толгъурланы Зейтун, Орусбийланы Фатимат... Аны юсюнден «Слово и судьба» деген китапны къурагъан Моттайланы Светлана... Белгили къарачайлы назмучу, прозачы Хубийланы Осман «Эки да халкъны эммечи» деп, Танзиляны поэзия жарыгъына Къарачайны да тутханды. Азербайджанлы назмучу Рамиз Гейдарны Танзилягъа аталгъан «Хозяйка гор» деген назмусунда быллай тизгинле бардыла:

*Я к Эльбрусу с поклоном пришел от Шахдага,
Где издревле искусство в чести и отвага,
Я принес тебе песнь Мехсети и славу,
И завет, и поклон Натаван по праву,
Благодарное слово любви и привета.
Ты прими от земли Низами и Самеда,
Казымбека потомок, Кайсына сестра, дочь народа,
Ты достойно возшла на вершину стиха и почѳта.*

Чингиз Айтматов тюрк тилли поэтлени арасында Танзиляны бек закийлеринден бирине санайды. Расул Гамзатов «Танзиля бизге табийгъатны бек уллу саугъасыды», – дегенлей туруучу эди.

Адабиятыбызгъа Танзиля келтирген суратлау сыфатла, ол къууанган, жарсыгъан тиричилик халла, къылыкъла – малкъар халкъны жерин, энин алай танытхандыла, сюйдюргендиле. Танзиля уллу поэт эсе, кесича уллуду, ариу тиширыуу эсе, кесича, таулу тиширыуча, ариуду. Кавказда, Россейде да алай айтылыргъа жетишген эсе, халкъыны жашауун, сыфатын, ич дуниясын ѳтюрюксюз-омакъсыз суратлагъаны себепли жетишгенди.

Бизни эр кишиле, таулула, къарындашла къадарында бет жарыкълы этген дагъыда бир иш – Танзиляны лирика сыфаты бла кесини арасында хазна айырма болмагъаныды: кеси дуниясы, дуния къарамлары къалай эселе да, къурагъан сыфатлары да алайдыла. Ненча къайтарып окъусанг да, аны назмуларында жюрекден айтылмагъан, жашауу тамырындан чыкъмагъан оюм тапмайса.

Бюгюнлюкде, барыбызны да адабиятыбызны от жагъа-сына жыйышдыра, сабыр сёзюн не жарсыуун айта жашайды ол бизни арабызда. Бирде Хасания бийигинде юйюне, бирде шахар арасында фатарына жыйылабыз. Этген хычинлерин ашайбыз, поэзияны юсюнден селешебиз. Ол, къарындашларынача, келинлерине, къоншуларына да сакъды. Алагъа аталгъан назмуларында жюрек ыразылыгъын, алгъышын кёребиз. Жашы – химия илмуланы доктору Иттийланы Абдуллах эл-мюлк академияда ишлейди. Къызы – кесини ариу халлы бетинде Къабартыны бла Малкъарны бирикдирген Жанна Кажарова къырал мехкемелени биринде къуллукъ этеди. Туудукъларына, къарындашларындан туугъанлагъа, къоншуларына да бирча къууана, Танзиля алай жашайды.

Тюзлюкню ёкюлю

БИТТИРЛАНЫ АМИРАТ

МЫЗЫЛАНЫ
ДАЛХАТ
(1938–1996)

Мызыланы Далхат... Дуниядан замансыз кетген халкъ жакъчысы эсине тюшюп, мудах болмагъан таулуну тапхан къыйынды. Тюзлюкню ёкюлю, акъылы, билими, кишилиги бла да халкъы ючюн къая болуп сюелген Далхат.

Вольфрам-молибден комбинатны айнытыугъа салгъан къыйыны ючюн Мызыланы Далхат Урунууну Къызыл Байракъ ордени бла эки кере, «Шахтёрская слава» деген белгини бар юч майдалы бла да саугъаланнганды. Билим берген органлагъа болушханы ючюн, «СССР-де халкъгъа билим бериуню отличниги» деген атха да тийишли болгъанды. Аны тюрлю-тюрлю саугъалары кёп эдиле.

Мызыланы Адрайны жашы Далхат 1938 жылда 6-чы январьда Чегем районну Думала элинде туугъанды. Атасы Адрай биринчи малкъар устазладан эди, уруш башланнганда, устазлыкъ ишин къоюп, кеси ыразылыгъы бла фронтха кетеди. Тасхачыланы ротасыны политругу болуп тургъанды. Урушдан а сакъат болуп къайтады.

Адрай бла аны юйдегиси Газаланы Абий жеги сабий ёсдюргендиле: Зайнаф, Далхат, Роза, Ниязбий, Лида, Зариф, Къаншаубий. Бюгюнлюкде, жарсыугъа, аладан жаланда экиси саудула – Роза бла Къаншаубий. Роза Нальчикде, Къаншаубий а Тюркде жашайдыла. Бирсиле уа замансыз

ауушхандыла, кими – ауруп, кими уа – ажымлы. Аланы хар бири да ата-аналарыны намысларына тийишли адамла болуп, билим алып, бирер жерде ишлей, кеси борчларын гынгылы тамамлай келгендиле.

Кёчгюнчюлюкден кьайтхандан сора, Адрайны юйюрю Яникойда тохташады. Урушдан сакъат болуп келген, беш эгечни жангыз кьарындашлары, ата-анасын да киши жеринде асырагъан, жети сабийини атасы Адрай 1981 жылда ауушхан эди.

Бек кьыйын кюнлерибизде миллетни бетин, адетин, төресин, тилин сакъларгъа себеплик этген, кьыйынлыкъланы кётюрюрге кёллендирген, не жаны бла да сабийлерине батырлыкъны ариу юлгюсюн кёргюзтген ана эди Абий да. Яникойда ишлеген юйлсриде жашы Зариф бла тургъанды. Кеси да 90 жыл жашап, 1998 жылда ауушханды.

Бу юйюр миллетибизге эки айтхылыкъ жашны ёсдюргенди – Далхат бла Къаншаубийни. Бск кичилери Къаншаубий бюгюшлюкде Башкьортостан Республиканы Тюркде келечисиди, ол кьыралны «Идиль» фирмасыны СНГ-да координаторуду, Халкъла аралы Тюрк академияны академигиди.

Далхат миллети ёхтемленирча акьыллы, билимли, батыр да адам эди. Тюзлюк ючюн кьаяча сюелген чынтты халкъ депутат. Аны айтхылыкъ адам боллугъу гитчелигинден окьуна белгили эди.

Мызыланы Далхатха школда устазлары жазгъан характеристикаладан биринде былай айтылады:

«Мизиев Далхат, 1938 года рождения, балкарец, учится в данной семилетней школе им. Ленина г. Туркестан с 1945/46 уч. года.

За время пребывания в школе проявил себя как дисциплинированный ученик.

Ученик с настойчивым характером, отличными способностями к учёбе. На уроках всегда внимательный и серьёзный. Строгости не любит. Охотно выполняет поручения, данные ему в ласковом тоне. В пятый класс перешёл с похвальной грамотой. Имеет исключительную память. Хорошо развита устная речь.

Дисциплинирован, справедлив. Отзывчив, готов помочь товарищу в беде. Много читает художественной литературы, очень любит арифметику.

Он председатель совета отряда, пользуется авторитетом среди учащихся. Мизиев хороший организатор. Со старшими вежлив и предупредителен. С детьми дружен. Критически подходит к себе и к товарищам. С поручениями справляется очень хорошо. Принимает активное участие

в жизни школы. За это имеет две благодарности от дирекции.

25/V-49 г.

Учит. Нугиев»

Сабийлигинден да ол тюзлюкню, тенгликни жакъчысы болгъанды. Ёхтем да. Жашчыкъгъа ол заманда жаланда он жыл бола эди!

Далхат тау инженерии усталыгъын сайлайды. Алма-Атада тау институтха бир тюрлю чырмаусуз кирип, анда окъуй тургъанлай, малкъар халкъ сюргюнден Кавказгъа къайхандан сора, ол да, Ленинградда Плеханов атлы тау институтха кёчюп, аны жетишимли бошاپ, Тырнаууз шахарны «Молибден» руднигинде ишлеп тургъанды. Далхатны ишини ол кезиуюню юсюнден «Тырнауузские вертикали» деген ат бла 1971 жылда Москвада «Металлургия» басмада чыкъгъан китапда уллу очерк барды. Аны бир кесегин юлгюге келтирейик: «...Магъаданчыланы урунуу жетишимлеринде «Север-Запад» шахтаны начальниги тау инженер Мызыланы Адрайны жашы Далхатны юлюшю айтып тауусмазча уллуду...»

Школда жаланда бешлеге окъугъан жаш, Ленинградны тау институтун жетишимли бошاپ, андан бери Тырнаууз шахарны «Молибден» руднигинде ишлейди.

Ол бюгюнлюкде магъаданчыланы арасында уллу намысы жюрюген специалистди эм оноучуду. Далхат къуллукъгъа, ырысхыгъа жан атхан адам туююлдю. Аны айтханыбыз, бу терен билимли специалист мында кесини урунуу жолун ууакъ, кёзге хазна кёрюнмеген ишледен башлап («Молибден» рудникде не тюрлю ишни да сырын терен билирге, ангыларгъа, аны кеси къолу бла тамамларгъа итингенди), вольфрам-молибден комбинатны директоруна экинчиси болуугъа дери жетишгенди...»

Мызыланы Далхатны Москвадан бери Къабарты-Малкъарны Министрлерини Советини Председателини къуллугъуна салабыз дегенлеринде, республиканы ол замандагъы башчысы унамагъанды. Мызы улу айтханындан таймайды, мен аны бла ишлеяллыкъ туююлме деп сюелгенди. Далхат а – эштада, тасхасын билдирмейме депми, ол ёхтем адам эди да! – кабинетде олтургъан ишни суюймейме, комбинатны бла шахтаны сайлайма деп къойгъанды.

Болсада, жокъ эди анга тынчлыкъ. Билимли, батыр кёллю, ёхтем жашларыбыз аз чырмаулагъа тюбемегендиле. Далхатха да къара сабан сюргенле табыладыла. Ол миллетчиди деп, болмачы юлгюле келтирип айтадыла, жалгъан къагъытла жарашдырадыла, жалгъан шагъатла да тутадыла. Ахырында КПСС-ни обкомуну бюросу Мызыланы

Далхатны партиядан, ишинден да чыгырады. Сора аны бир кырулуш бэлюмге тамата этедиле. Кысыха заманны ичинде ол аны бийикге кетюреди, битеу кыралгъа айтылырча шахта-кырулуш трестге айландырады. СССР-ни Тюрсюнлю металлургия министерствосу бла металлургия промышленностьда ишлегенлени профсоюзларыны Ара Комитети уа, ол уллу жетишим бла алгышлай – эришиуде 1-чи жерни алган эди Мызыланы Далхат башчылык этген шахта-кырулуш трест, – кечюучю Кызыл Байракны бла биринчи ахча саугыаны бердиле.

Ол кыйынлыклагъа бой салып кыюучуладан туююл эди. Кырулушда борчун да толтура, илму ишни да кыолгъа алады. 1981 жылда 18-чи мартда ол Москвада диссертациясын жетишимли кыоруулап, экономика илмуланы кандидаты болады. Ол заманны эсгере, Далхатны атасыны эгечи Мариям былай айтхан эди: «Жарлыны ызындан болуп, кынын бек кеп бузгандыла. Бир тынчлыгы болмаганды. Айтханларын эт да кыой, сен жангызса, ала уа кепдюле десем, унамай эди. «Мен да алай этсем, халккымы сейирин а ким кыорууларыкыды?» – деп тохтай эди. Былай кюрешип турсанг, ауруулу болуп кыалырса десем, тынгылап кыоя эди. Ол заманда тапхан болур эди ауруу, харип...»

Тюзлюкню излеп, партияны тизгинлерине кыайтыр ююн, Далхат Москвагъа бир кере барып кыалмаганды. Ахырында андан, Ара Комитетден, Далхатны жангыдан КПСС-ни тизгинлерине кыайтарыгыз деп обкомгъа селешдиле. Алай бла Мызыланы Далхат жангыдан партиягъа алынады. Сёзсюз, кюреш кыаллай болса да, ол адамны саулугъун седиретеди. Бир тюрлю хатасы болмаган Далхат а ма аллай артыкылыкны сынаганды совет властыны хайт деген заманында. Алай мында анга не кысыурук этерге кюрешселе да, Москвада аны дайым СССР-ни Тюрсюнлю металлургия министерствосуну кыйылыуларына чакыргандыла.

Ол бир жеринде турмаганды. Кызахстанны шахталарына, башха жерлеге да барып, андагыланы алчы сынауларын Тырныаузда сингдиргенди. Производствону жангыртыугъа эм жангы амалланы хайырлануугъа уллу эс бурганды. Районну, Тырныаузну да жамауат ишине тири кыатышханды. Айтхан сёзюне да ие болганды, аны себепли Мызы улуну намысы бийикде жюрюгенди. 1971 жылдан (эсе да 32-жыллыгындан) аны Тырныаузну шахар Советини депутатына айырып башлайдыла. Андан сора депутатлык иш аны юсюнден кетмегенди – алай ийнана эдиле анга, алай курмет эте эдиле.

Аны бла бирге ишинде да алчылай кыалганды. Ол баш-

чылыкъ этген шахта-къурулуш управление артда «Севкавцветметшахтопроходка» трестге тюрлендириледи. Бёлек жылны ичинде уа Совет Союзда аны кибик къурулуш организацияланы араларында жаланда биринчи жерни алганлай тургъанды.

1990 жылла... Миллет эсни, миллет сезимни айныгъан, кётюрюлген заманы. Малкъарны ёхтемлиги – «Балкария» ансамбльни къуралгъан кезиую. Къайталаны Исмайылдан сора, ахча бла ансамблыге бек иги болушхан Мызыланы Далхат болгъанды, деучюдю «Балкарияны» къурагъан Къудайланы Мухтар. Тамам ол кезиуде малкъар бла къабарты театрла бёлонеделе, алай малкъарлы артистле, межам берилмегенден сора, Политпросвещенияны межамына дау бла киредиле. Артистле къалауурлукъну (межамдан къыстап къоймасынла деп) кезиу-кезиу бардыргъандыла. Къара «Волгасы» бла жетип къалыучу эди театрға Мызы улу – артистлени не жаны бла да кёллендире, алагъа болуша, таукеллик да бере. «Хайт дегиз, биз да сизни жанлыбыз, малкъарлылагъа да театр керекди!» – дей эди ол. Алай, Далхатдан сора, къуллукъда андан ёргерек, энишгерек олтургъанладан да кёпле келмей эдиле артистлеге, миллет культура сына къайгъырып. Ансамбльни, театрны юсюнде да ол кёп иш этгенди, хар неде биринчи батыр бола, къолундан да кёп зат келе. Аллаж жашы болгъан къадарда, ыспассызлыкъны сынамай эди аны халкъы!

Депутатлыкъ ишинде уа аныча ким сёлешалгъанды, ким ачыкъ сюелгенди, миллетини сейирлерин къоруулай?! Битеу таулу депутатланы да бирикдирип, ызындан тизип! Не уа КъМР-ни Баш Советини бир къауум депутаты, миллетлени араларында эсленнген чюйреликлени таплыкъ бла тюзетип къоярны орунуна, болмачы, эссиз даулашланы къозгъап, къабына тургъан отну ышырыргъа къорешгенлери барыбызны да эсибиздеди. Ол заманда да Мызыланы Далхат, депутат къадарында, тюз, таза ниетли адам, айтхан сёзюне халкъны тынгылата билгенин биз унутмагъанбыз. Сабыр, акъыллы да Далхатха бир-бир сессиялада, жыйлыулада ауазын кётюрюп сёлеширге да тюзгенди. Болсада, ол кишини намысын эниш этмегенди, не къыйын кезиуде да адеплилей къалгъанды. Айтханындан таймагъаны бла, халкъын учуз этерге, сындырыргъа къорешгенлеге тийишли жууапларын тапдыргъанды. Аны энчи оюмуну теренлиги республиканы башчыларын сагъыш этдирмей къоймагъанды. Не жаны бла да Мызыланы Далхат халкъыны чынтты уланы эди, ёкюлю. Аллаж жашларыбызны болушлукълары, таукелликлери бла байламлы эди 90-чы жыллада культурабызда болдурулгъан жетишимле – миллет сезимни

ёсюю, «Балкария» ансамбльни ачылыуу, энчи малкъар театрны ишлеп башлауу, Малкъарны Жазыучуларыны союуну къуралыуу, малкъар тилде чыккъан «Минги-Таугъа», «Нюрге» да къабартылыла угъай, малкъарлыла кеслери башчылыкъ этип башлагъанлары, дагъыда анга кёре кёп жетишимле бар эдиле.

«Эл бирлешсе, кырал болур, бирлешмесе, мал болур» дегенлей, Далхат халкын бирикдирген жашларыбыздан эди.

1992 жылда Мызы улуну Тырнауузну вольфрам-молибден комбинатына генеральный директор этип саладыла. Ол битеу миллетни да къууанчы эди: биринчиден, Далхат айтхан сёзюне ие болгъанын, борчун тынгылы толтургъанын биле эдиле; экинчиден а, аллай уллу къуллукъну таулу жашха тийишли кёргенлери хычыуун эди. Бютюнда ол комбинатны коллективи да письмо жазгъаны директорну къуллугъуна Мызыланы Далхатны салыгъыз деген тилек бла. Анда уа республиканы къайсы элине ол не зат бла болушаны – барысы да жазылып.

Къалай да жетише болур эди ол адам? Бир элде суу баргъан быргъыланы алышындырып, башхасына газ баргъан быргъыла бла болушуп, дагъыда аны кибик кёп иш эте эди ол. Аллай ишлени тамамлагъанбыз деб' а башхала махта-на эдиле трибуналадан.

Далхатны комбинатха башчылыкъ этген жылларында болгъан ауараларын айтып ангылатхан кыйынды. Анда ишлегенле аны кимден да иги биледиле. Комбинатны кёп бёлюмлеринде иш тохтап, адамланы асламысы ишсиз къаладыла. Ол затлагъа кыралны жанындан эс бурулмагъанын а биз да билебиз. Россейни алакат кезиюу туююл эди ол заман, жер-жерледе оноусузлукъгъа да киши эс бурмай эди.

Болсада, Далхат комбинатны, чач-тюк этдирмей, сакъларгъа кюрешгенди, адамланы иш бла жалчытыуну мадарларын да кёргенди. Ол башчылыкъ этген жыллада комбинатны ишлеген заманы кёп болгъанды, тохтагъанындан эсе.

Битеу кыралда чыгъарылгъан вольфрамны 50 процентин, молибден концентратны 25 процентин берген Тырнаууз комбинатны ишине аллай бир уллу кёллюлюк этилгени окъуна тууаргъан болур эди Далхатны саулугъун.

Къаллай ишни юсюнде да акъылынгда болгъанны ачыкъ айтып кёюу алай тынч туююлдо, – аллай зат адамны ёз жашаууна уллу хата келтириучюдо. Алайсыз а адамны кесилиги къуралмайды.

Битеу халкы уллу намыс бергенди Мызыланы Далхатха, суюгенди, ёхтемленгенди. Анга хурмет асыры уллудан,

жангы туугъан жашчыкълагъа аны атын атай: «Я Аллах, сен да Мызы улу Далхатча жаш бол», – дей эдиле. Кесини юйюрюнде да ол ахшы ата эди, юйдегисине, сабийлерине къайгыра билген. Таулу къыз Бачиланы Александра бла, ариу юйюр къурап, төрт сабий ёсдюргендиле. Бир къызлары юйюрю бла Тюркдеди, къалгъанлары уа мында жашайдыла. Барысы да бийик билим алгъандыла, юйдегили да болгъандыла. Насыпха, Далхатны аты жашларында айтылгъанлай турлукъду.

Далхат къыйын ауругъанында да, ишинде болум, барындан да бег' а – заманны тозурагъаны, ёз миллетини жунчуулу жашауу аны терен сагъышха къалдыра эдиле. Ол къыралгъа, халкъына да тюз ниетли къуллукъ этгенди.

1996 жылны 1-чи мартында уа малкъар халкъны чынтты уланы, тюзлюкню ёкюлю Мызыланы Далхат ауушады. Халкъ анга болмагъанча кюйгенди, жиягъанды. Кёп тюрлю хапарла жюрюй эдиле ол заманда. Ауругъан этгенликге, Далхат аягъы юсюнде айланганды, жаланда уколлагъа жюрюй эди ансы. Кезиулю кере капельница салдырыгъа барып, андан къопмай къалады...

Далхатны ахыр жолгъа ашырыгъа келгенле Яникойну орамларына сыйынмай эдиле. Аллай хурметли адамны дуниядан замансыз кетгени миллетибизге уллу бушуу эди... Тырнауузгъа бла Яникойгъа жер-жерледен къайгъы сёз берген телеграммала келе эдиле: Швециядан, Къазахстандан, Израильден, Москвадан, Харьковдан, Санкт-Петербурдан эм башха жерледен. Аны кёп жерледе таный эдиле, багъалай эдиле.

Малкъар эллени биринден къалмай жыйылгъан эди халкъ аны ахыр жолуна ашырыгъа. Къайсындан бери миллет кесини адамыны керти кюнюнде алай бирикмеген эди...

Далхатха аталып, кёп назму, жыр да жазылгъанды – халкъыны алай уллу эди чынтты уланына сюймеклиги:

Басхандан, Малкъардан суху келелле
Чегемге къайгъы сёз берирге.
Абий кёл этип, энтта къысды, дейле,
Къара ботасын белинсе.

Ахшы умутла сен этиучю эдинг
Зорлукъ сынагъан халкъынга.
Кимге аманат этерге да билмей,
Къарай кетгенсе артынга.

Алай халкъынга таянчакъ болурла
Къылычла кибики жашлары.
Жарыкъ сыфатынг жарытып турады
Сен суйген тауланы башларын.

Сен эртте жаннган жарыкъ жулдузент
Жерде жулдузла ичинде.
Эртте ёчулсенг да, ёчулмей жюрегинг,
Жашайса халкъынгы эсинде.

Минги тау башын алай жарытады
Сени ёчулмез муратынг.
Жиляйма, жиляй, алай кёл этеме –
Жашларынгда сени къууатынг.

Далхатха атасыны эгечи Мызыланы Мариям да этген-
ди кюй:

Дертими барды март айны бизге:
Энтта къыйынлыкъ сынатды.
Ачыу череги, ырхыча, талап,
Жарлы жанымы сарнатды.

Март айын кёрюп болмаучу эдим,
Халкъымы сюрдюн этгенд деп.
Энди бютюнда жаулайма аны,
Далхатха ууу жетгенд деп.

Мен, кече жатсам, жукълаялмайма,
Да шишжи болун гёшегим.
Ой, кюнюм батып, отум кёмюлюп,
Жабылып къалды эшигим.

Билмей тургъанымлай, ачитдынг, Далхат,
Не къысха эди ёмюрюнг!
Суйген халкъынгы таянчагъы эдинг,
Ой, жаннет болсун кёрюрюнг!

Инша-Аллах, Мызыланы Далхат халкъыны эсинден бир
заманда да кетмез. Булунгуда бла Яникойда уа эки орам-
гъа аны атын атагъандыла.

Айтхылыкъ, фахмулу, чынтты халкъ адамларыбызны
тизмесиндеди Мызыланы Далхат.

Илмуну асыл адамы

УЛАКЪЛАНЫ Махми
БИТТИРЛАНЫ Аминат

АХМАТЛАНЫ ИБРАГИМ

(1938–1998)

Айтхылыкь тюрколог, Халкъла аралы Тюрк академияны академиги, КъМР-ни илмусуну сыйлы къуллукъчусу, филология илмуланы доктору, профессор, 150 илму эм дерс-методика иш жазгъан, бир талай китапны да автору... Ма аллай алим эди Ахматланы Хашимни жашы Ибрагим, илму ишлери ара шахарда чыкъгъан «Совет тюркология» журналда, Россейни тюрк республикаларыны журналларында да кёп кере басмаланнган закий таулу.

Аны жашауу илму эм окъутуу ишге къуллукъ этиу бла байламлы болгъанды. Озгъан ёмюрде, бюгюн да къарачай-малкъар тилни тинтиуге къыйын салгъан алимлерибиз аз туююлдюле. Алай аланы санында Ахматланы Ибрагим энчи да, сыйлы да жерни алады. Сёзсюз, ол кёп къыйынлыкь кёрген малкъар халкъны бек мажал уланларындан бири эди, миллетин чексиз суюген, анга дайым къуллукъ этген, адамлыкь даражасы да Минги тауча бийик болгъан.

Ахматланы Ибрагим Тырнауузда (Гирхожанда) туугъанды. Сюргюнню ал жылларында Ибрагимлары Къыргызны Жарбаш деген элинде тургъандыла. Аны анасы Этезланы къызлары Сафу эди, – колхоз бахчада баш кётюрмей ишлеген, «спецпереселенецни» ачылыгъын толу сынагъан,

терг сабийинден гитчесин жерге салгъан таулу тиширыу. Сафуну юч жашы – Ибрагим, Мажит, Магомет – школгъа 1-5 километр узакълыкдан жюрюгендиле.

Сабийлигинден окъуна окъургъа итинген жаш, туугъан жерибизге къайгханлай, университетде малкъар тил бла литератураны бѣлюмю ачылгъанын эшитгенлей, ары киреди. Студент жылларында хапарла жазады. Артда, аланы жыйышдырып, 1966 жылда «Боранда» деген хапарла жыйымдыгъын Къабарты-Малкъар китап басмада чыгъарады. Аны очерклери, хапарлары, статьялары да газетледе басмалана, радио бла бериле тургъандыла. Диплом ишин да литературадан жазады.

Алай бир кюн а аны филология факультетни ол кези улеси деканы белгили тюрколог Алийланы Умар кесине чакъырады. «Миллетни къадаарында аны тилини магъанасы бек уллуду. Миллетни миллет этген аны тилиди. Бизни тилибизде тинтилмеген вопросла кѣпдюле, алимлерибиз а аздыла. Аны себепли сен жашауунгу да тилибизни тинтиу, айнытыу бла байламлы этерге керексе», – дейди. Алай бла башланады Ибрагимни тил илмугъа жолу.

1967 жылда Ахмат улу Къабарты-Малкъар илму-излем институтну малкъар тилни секторуна ишлерге келеди. Къысха заманны ичинде «Айтымны бош членлери эм къарачай-малкъар тилде аланы къуралыулары» деген ат бла илму монография жазады. 1969 жылда уа Бакуда, Азербайджан ССР-ни Илмула академиясыны тил билим институтунда кандидат диссертациясын къоруулайды. Заманына кѣре, бу бек гынгылы иш эди.

Къарачай-малкъар лексикографияны айнытыуда да Ибрагимни къыйыны уллуду. Сѣзлюкле жарашдырыу тынч иш болмагъанын, бу зат бла дайым илму, система халда кюреширге керегин ол хар заманда да чертгенди. Илму-излем институтну малкъар тил бѣлюмю аны башчылыгъында къарачай-малкъар тилни ангылатма сѣзлюгюн жарашдырып башлайды. Ол, кертиси бла да, бек къыйын иш эди. Нек легенде бизни миллетде лексикографла жокъну орунунда эдиле. Болсада гитче коллектив алгъан жумушун керекли даражада тамамларгъа итинеди. Саулай малкъар интеллигенцияны болушдуруп, сѣзлюкге материал жыйышдырады. Аны мурдорунда ангылатма сѣзлюкню бир миллион карточка кирген илму картотекасы къуралады.

Алай сѣзлюкню жарашдырыр ючюн, чынг алгъа аны баш жорукъларын белгилерге тийишлиди. Бу затны эсге алып, Ибрагим ангылатма сѣзлюкню къалай жарашдырыргъа керек болгъаныны юсюнден инструкция жазаргъа тебирейди. Боюнуна салынган борчну айыпсыз толтурур муратда,

Москвaгъа, Ленинградха эм башха шахарлагъа жюриюдю. Сёзлюкле жарашдырыу бла кюрешген кёп алимни илму ишлерин окъуп, «Инструкция...» хазырлайды. Бу ишге тюркологла бийик багъа бичгендиле. Аланы ичлеринде битеу тюрк дуняда белгили алим-лексикограф А. А. Юлдашев да. Ол «Принципы составления тюркско-русских словарей» деген илму ишни авторуду. Аллахха шукур, Ибрагим «Къарачай-малкъар тилни ангылатма сёзлюгюню» 1-чи томуну басмаланнганын кёргенди, анга бек къууаннганды. Алимге андан уллу саугъа къайда!

Къарачай-малкъар тилни илму-тинтиу жаны бла ишлени кёбюсю Ибрагимни аты бла байламлыды. Ана тилни «Грамматикасыны» ол ыз къоймагъан жерин тапхан къыйынды. 1966 эм 1976 жыллада чыкъгъан «Грамматикаларыбызны» иги кесек бёлюмюн Ахмат улу жазгъанды, ючтомлукъ «Ангылатма сёзлюк» да аны башчылыгы бла къуралгъанды. 1969–1973 жыллада малкъар тилни сектору Ибрагимни башчылыгында «Къарачай-малкъар тилни грамматикасын» басмагъа хазырлайды. Бу тынгылы китап 1976 жылда орус тилде чыгъады. Анга алимле бийик багъа береди, синтаксисге жораланнган бёлюмюне уа – бютюнда. Аны да Ибрагим кеси жазгъан эди.

Уллу алимни баш борчларындан бири – жаш тёлуге билим бериу, аны тюз жолгъа салыу эди. 1974 жылда ол ишге университетге кёчеди. Кёп жылланы ичинде Ахмат улу малкъар тил бла литература кафедрасына таматалыкъ этгенди, миллетибизни талай тёлюсюню жашау жолунда ёкюлю болуп тургъанды. Къысха заманны ичинде ол малкъар тилни кафедрасыны ишин бийик даражагъа кётюрген эди.

Аны устазлыгыны юсюнден кёп айтыргъа боллукъду. Ол терен билимли алим болгъаны кибик, алапат устаз да эди. Кафедрада иш хоча туйюл эди, Ибрагим ары келгенде. Тилден, литературадан, башха предметледен да ишчи программала, окъуу эм методика пособияла жокъну орунунда эдиле, илму жаны бла да хал алай эди. Ибрагим бу ишлени да къолгъа алып, тынгылы тамамлайды. Кафедрада сакъланнган грамотала, дипломла аны уста къураучу болгъанына шагъатлыкъ этедиле.

Дерслени бек бийик даражада бардыра, Ибрагим бирсиледен да аны излегенди. Студентлени методика, илму ишге къатышдырыугъа уа бютюнда уллу магъана бергенди. Аны башчылыгы бла жазылгъан диплом ишле Битеуроссей эришиуледе алчы жерлеге тийишли болуп тургъандыла. Кеси да ана тилде шатык, ариу селеше, тилибизни байлыгын, теренлигин студентлеге жетдире билгенди.

Ахмат улуну хайырындан кафедрагъа филология илму-

чаны юч кандидаты кьошулгъанды. Ол билимин студент-меден, башха жерледен келген аспирантладан аямагъанды.

Ахматланы Ибрагим школда малкъар тилни окъутуу-нда да бек къайгъыргъанды. Бу ишни игилендирир ючюн, кьолундан келгенни аямагъанды. Кёп жылладан бери школда ол 8-9-чу класслагъа деп жарашдыргъан дерслик китап хайырланылады.

Ана тилни школда окъутууну программасын да Ибрагим жарашдыргъанды. Ол жаланда дерсликле, пособияла жазгъан бла чекленмегенди. Кёп жылланы ичинде Устазланы билимлерин ёсдюрген институтда малкъар тилни устазларына лекцияла окъуп тургъанды. Ол ишлери не кёп заманын алсала да, Ибрагим илму излемлерин бир заманда да тохтатмагъанды. Тюрлю-тюрлю тюркология арала бардыргъан Битеусоюз эм башха илму конференцияланы ишлерине тири къатышады. Алада докладла окъуйду. Ол айтхан затла жаланда къарачай-малкъар тилге угъай, тюрк тиллени барысына да келишедиле.

Синтаксисде эртмеден келген төрелени, адетлени башха ызгъа бургъан алай тынч болмагъанын ким да ангылайды. Анга фахмудан, хунерден тышында, кишилик да керекди. Алай бла 1980 жылда, тюрк тил билимде биринчи болуп, ол синтаксисни магъана эм форма жаны бла тинтиуге доктор диссертациясын жоралайды. Ол аны СССР-ни Илмула академиясыны тил билим жаны бла институтунда кьоруулагъанды. Темасыны аты «Бусагъатдагъы къарачай-малкъар тилде бош айтымны кьуралыу эм магъана жаны бла тюрлюлери» деп алай эди. Анга атлары бизни кьыралдан тышында да белгили алимле бийик багъа бичедиле.

Ахматланы Ибрагимни илму ишлеринде айтылгъан оюмла бусагъатда тюрк тилли дерсликде, программалада, грамматикалада белгили жерни аладыла. Москвада, Алма-Атада, Ташкентде, Ашхабадда, Уфада, Къазанда, Бакуда бардырылгъан халкъла аралы илму конференциялагъа Ибрагимни чакъыргъанлай, ишлерине, оноуларына кьошханлай тургъандыла. Ол тюрк тил билимде атлары айтылгъан алимле бла кёп жылланы ичинде байламлыкъ жюрютгенди. Доктор эм кандидат диссертацияланы юслеринден оюмун эшигирге, Ибрагимни кёп жерлеге да чакъыргъандыла.

1983 жылда уа Ибрагимни «Структурно-семантические модели простого предложения в современном карачаево-балкарском языке» деген ат бла илму иши чыгъады. Бу монографияны кыйматлыкъын битеу тюркологла да бирча чертгендиле. Бусагъатлыкъда Ибрагим салгъан ыз бла татар, уйгъур, алтай, шор эм башха тюрк тиллени материалларында диссертацияла эм башха илму ишле жазыладыла.

Аны ишлерине кёре, тюрк тилли республикалада студентлеге бла аспирантлагъа энчи курсла окъуладыла, семинарла бардырыладыла. Анга бюгюн-бюгече да кёп шахарладан малкъар кафедралар келген къагъытла шагъатлыкъ этедиле.

Уллу Алим, Уллу да Устаз кесин аямай ишлегенди, тил билимде жангы жолла излегенди. Халкъны жарыкъландырыугъа, республиканы илму-педагог кадрларын хазырлаугъа, миллетибизни гил билимин ёсдюрюуге уллу къыйын салгъанды. Студентле, аспирантла, усгазла, жамауат саулай да намыс-сый берген эр эди Ахматланы Ибрагим.

Ибрагим ана тилибизни тинтиуню бийик даражагъа кётюрюрге итингенди. Тилсиз халкъ болмайды. Къарачай-малкъар тил халкъыбызны баш белгисиди. Ахмат улу ол затны кимден да иги ангылай эди. Анга шагъатлыкъ аны 2006 жылда «Эльбрус» китап басмада «Вопросы теории словосочетания и предложения в тюркских языках» деген аты бла чыкъгъан китабы да этеди. Ары алимни бийик илму даражада орус эм малкъар тилледе жазылгъан сайлама статьялары киргендиле. Аланы араларында уллу тарых магъанасы болгъан «Балкарские топонимические названия предгорной зоны Кабардино-Балкарии» деген статьяны энчи белгилерчады. Окъуучуну кёп ссейир затха кёзюн ачады алимни бу иши. «В последнее время на страницах периодической печати много пишут о границах между Кабардой и Балкарией, появились люди, которые стремятся доказать, что их народ древнее, чем другие народы, и таким образом сеют вражду между жителями республики. Некоторые ораторы позволяют себе использовать высокие трибуны митингов и съездов, пытаясь доказать, что балкарский народ в прежние времена жил за г. Тырнаузом, т.е. там, где вечные снега и недоступные скалы. В этих целях авторы отдельных публикаций обращаются к выяснению этимологии географических названий и при этом часто доходят до абсурда. Это вредно, поэтому показ происхождения топонимических названий отдельных регионов республики при нынешней ситуации действительно имеет большое значение», – дейди Ибрагим жер атланы ангылатыуларын жазардан алгъа.

Бизни республикада жерлеге атланы ким, къайсы тилде бергенин, аланы атларына кёре, алайлада эртте заманладан бери да ким жашап келгенин Ахмат улу бу статьясында шарт кёргюзтеди. Кёп тюрлю юлгюле да келтирип, бек уллу алимлени ишлерине да таяна. Кертиси бла да, 1990-чы жылладан бери республиканы кёп жер атлары тюрлендирилгендиле. Эллени, жерлени атлары уа ала миллетни тарыхыдыла. Аны жокъ этерге кюрешгенле тюрлендиредиле аланы атларын.

«Можно надеяться, что вышеизложенные факты помогут современным историкам глубоко задуматься о достоверности совершаемых ими в наши дни «великих открытий» в области установления границ между Кабардой и Балкарией. С их помощью начался процесс переименования географических объектов в республике. Балкарские топонимические названия из карг можно стереть, а из истории – никогда!» – деп айтады статьясыны ахырында Ахматланы Ибрагим, битеу жашаууну бек магъаналы ишине халкъына, тюзлюкге къалкъан болууну санагъан асыл адам.

Дунияда не закий, не аты айтылгъан адам болса да, аны юйюр жашауу къуралмаса, насыплыгъа саналмагъанды. Ахматланы Ибрагим а бу жаны бла да насыплы эди, ким да сукъланырча юйюрю болгъан. Ибрагим юй бийчеси Шауаланы Харунну къызы Жаухарат бла бирге 34 жыл жашагъандыла.

Жаухарат Нальчикде кооператив техникумну, ызы бла Москвада кооператив институтну экономика факультетин тауусханды. Андан сора ол Къабмалкъпотребсоюзда, ызы бла уа Нальчикни шахар администрациясында ишлегенди.

Жаухарат бла Ибрагим болмагъанча огъурлу, адепли, халал, ачыкъ жюрекли адамла болгъанлары себепли, алагъа кеп адам келиучю эди.

Аланы сабийлери да бек ариу ёсгендиле. Жашлары Расул, Керим, Рустам Нальчикни 2-чи номерли лицейин алтын майдаллагъа бошагъандыла. Абаданлары – Расул бла Керим –Нальчикде художестволу школну да тауусхандыла. Аланы атлары бу школну да бек фэхмулу сабийлерини санында Сыйлы къангада жазылгъанлай тургъандыла. Ала кен ариу суратла ишлегендиле, ол ишлерин бюгюн да къоймагъандыла.

Расул Къабарты-Малкъар къырал университетни инглиз бёлумюн очно, экономика факультетин а заочно бир кезиуге окъуп бошагъанды. Экисин да айырмалы белгиле бла тауусханды. Ол бир къауум жылны ичинде АБШ-да жашагъанды эм анда стажировканы ётгенди. Нью-Йоркнуну бек даражасы жюрюген жеринде –Манхэттенде – аны энчи кёрмючю да болгъанды.

Керим а школдан сора Москвада къырал университетни (МГУ-ну) кибернетика-экономика факультетине киреди. Андан сора ол аспирантурада да окъугъанды. Керим аспирантурада болгъан кезиуюнде РФ-ни Правительство-суну Эсеплеучю палатасында да ишлегенди. Бюгюнлюкде ол Нью-Йоркнуну администрациясында ишлейди. Расул, Керим да Америкада бирге жашайдыла.

Ючюнчюлери Рустам КъМКЪУ-ну экономика факультетин

тетин бошагъандан сора, юристле хазырлагъан факультетине заочно киргенди. Бир ауукъну «Минеральные воды» деген акционер общества тыш экономика байламлыкъла жаны бла эксперт болуп ишлегенди. Бюгюнлюкде уа фирмада урунады. Ибрагимни эки абадан жашы да юйдегили болгъандыла.

Бу юч жаш да ага-аналарына ушагъандыла – огъурлу, адепли, билимли адамладыла.

«Сабий, ариу кылыкълы болур ючюн, иги юлгю кёрюрге керекди. Ибрагим кеси бек жумушакъ адам эди, сабийлени уа болмагъанча бек суйгенди. Ишден не бек арып келсе да, ала бла, тюз да аланы тёртюнчю къарындашларыча, ма алай ойнай эди. Сабий садха жашланы кеси элтип, ингирде да кеси барыучу эди алыргъа. Ол алагъа къуруда огъурлулукъну юлгюсюн кёргюзтгенлей тургъанды. Ариу бла юйретирге суйгенди аланы.

«Сабийни жюрегине огъурсузлукъ тюшсе – ол бек уллу палахды», – деучю эди ол. Аны жашауу, былай айтхандача, тап къуралып да бармагъанды, болсада, жюреги не бек кыйналгъан кезиуде да, мен аны бир хыны этип, не бир аман сёз айтып эшитмегенме», – деп эсгереди Ибрагимни-юй бийчеси.

«Жашы атасыны ызын ызлар», – деп бош айтмайдыла халкъда. Ибрагим да атын, тукъумун, миллетин да махтау бла айтдырлыкъ алаамат жашла ёсдюрюп кетгенди.

Ибрагимни аты халкъыбызны эсинде кёпге дери сакъланырыкъды. Нек дегенде, ол адамлыкъ къачы бла, уланлыкъ кертичилиги бла, огъурлулугъу бла, алимлиги бла да миллетине къуллукъ этген, тюрк дунясына малкъар халкъны атын айтдыргъан Чынтты Таулу эди.

Сахнагъа жан салгъан режиссёр

ТЭПМЕЛЭНЫ АЛЫМ

КЪУЛИЙЛАНЫ БОРИС

(1938 жылда туугъанды)

Чегем ёзденлери Къулийлары айтылгъан уучула, жырчыла, абрекле бола келгендиле; бойсунмаз кылыкълары, жигерликлери, женгилликлери, батырлыкълары бла да айтылгъандыла. Къулийланы Хажимусаны жашы Борисни кылыгында да биз тукъумну ол формалы кёп илишанларын кёрсбиз. Жырчы, оюнчу, алаамат хапарчы, гитараны устасы, макъамчы, бек башы уа – усталыгъы бла бийик даражагъа жетишген театр режиссёр, Борис – кесини иши, жүрюш-туруш энчилиги, кёз къарамлары бла да толусунлай Къулий къанды, бир затха кёз къарамын сау дуния малы ючюн да алышмазлыкъ адам. Борисни атасы Хажимуса, уруш отунда болгъан, кёчгюнчюлюк сынагъан таулу, ариу адам эди – жумушакъ сёзлю, ариу жүрюшлю, алаамат лирика назмуланы устасы. Аллай адамланы къатында хар заманда игиди, зауукъду.

Фахмулу адам, ол сени татлы тенгинг, къара жауунг эсе да, кеси бир тауду, аны юсюнде тенгликни, жаулукъну да багъаларын толусунлай билирге боласа. Фахмуну миллет магъанасына къарап айтханда уа, фахмулу адам кеси жерлешинг эсе, башха миллетден эсе да, – башха туююлдо, – аны иши, сёзю, усталыгъы бир кибик юлгю болады. Фахмулу адамны къатында кесинг кесинге игирек, къарыулу-

ракъ кѳрюнесе. Борис бизни тѳлюбюзге аллай асулукъ берген жашладан бириди.

Мен аны 1958 жылдан бери таныйма. Ол менден кичи-рек эсе да, биз бирге къазанлаша, окъууда, иште да бир бирге билек бола келебиз. Аллах берген фахмусу кѳп тюрлюдю, хунер сюрююню кѳп жанындан хапары барды.

Ишин иги билген, дунияны сахна санатына терен шагъы-рейлиги болгъан Борис 1970-чи жылланы башындан бери малкъар сахнаны профессионал даражасын кѳтюргенлей келеди.

Борис кѳп тюрлю окъуулада окъугъанды. 1958 жылда Щепкин атлы бийик театр училищеге кирип, аны тауусханды. Бир талай жыл ишлегенден сора, Москвагъа къайтып, ГИТИС-де режиссѳр бѳлюмню толу курсун да ѳтгенди. Малкъар маданиятны закийлик излеген уллу таласына 1960-чы жылланы арасында келип, бююнлюкде миллетибизни театр къолайын ѳсдюрген, аны халкъла арасында намысын, даражасын белгилеген режиссѳр болгъанды.

Баям, чыгъармачылыкъ насыбы да болур эди. Нек дегенде, ол тукъум табийгъатындан келген фахмулукъну, былай айтханда, къанына ана сютю бла тюшген алтын тамычыны маданият черегине айландырыргъа онг, жол тапханды. Алай деп, не айтыргъа сюсме? Неди ол – онг, жол тапхан деген? Къалай табады адам иги умутларына жетер жолун? Къалай келеди анга сезимлик, фахмусун ачыкъларгъа талашмакълыкъ?

1958 жылда, Борис бийик театр окъуугъа жол излеген заманда, андан не алгъа, не артха угъай, Москвада Щепкин атлы театр училищеге малкъар студия алыр ючюн, Нальчикге СССР-ни Маданият министрствосундан комиссия келгенди. Конкурс болгъанды – малкъар халкъ, ата журтуна къайтып, миллет жашауун жангыдан башлай тургъан заман. Уллуда, гитчеде да кѳллениу уллу! Конкурсну хапарын эшитип, жашла, къызла угъай эсенг, аланы аталары, аналары да аягъы юслерине боладыла. Миллет кѳллениулюк бирикдирген халкъ, жалгъан жала тунчукъдургъан намысын жерине къайтарыр ючюн, таш чайнаргъа окъуна хазыр эди. Конкурсах ююзле бла жашла, къызла келедиле. Сайлау бек къаты барады. Къууанганла, жилягъанла да бар. Ёзге уа, Азия тыгъырыкъларындан жыйыла келген жаш адамлагъа Москвада беш жыл окъургъа боллугъу – ол къаллай тилек эди, насып! Къаллай сайлау эди ол, къаллай байрам! Унутургъа амал жокъду. Ахырында конкурс комиссия онбеш адам айырады – алты къыз бла тогъуз жаш. Борис да аладан бирлери.

Къысха заманда мени окъуу, иш къадарым да ол студия

биде байламлы болады. Мен да ол жыл Москвада М. Горькин атлы Адабият институтха окъургъа кирген эдим да, театр училищени дирекциясы мени студияны ана тилден окъутургъа чакъырады. Алай болгъанлыкъгъа, студиячыла да, мен да кѐп къалмай, биржыллыкъла эдик, тилни да мен аладан артыкъ билип, аллайым жокъ эди. Болсада, бирге ишлеу барады. Мен да эсимде уллу ыразылыкъ бла тургъан ол эрттегили театр училищеде бизни студиячыла бла тенг окъуйма, аланы окъутхан устазла мени да кѐп затха юйретедиле.

Борис Москвагъа гитарасын алып келген эди. Барыбыз да аны тѐгерегине жыйыла эдик, жырлагъанына тынгылай эдик. Устазла уа, аны кѐргенлей, халына къарагъанлай окъуна, ол сахнагъа деп туугъан жанды деп къойдула. Да не, Борис туугъанындан окъуна артист эди, тынч эди анга окъугъан, зауукълу окъуна.

Сахнагъа чыкыгъаны болуп, мен аны 3-чю курсдан эсгереме. Студия Н. Островскийни «Гроза» деген пьесасындан юзюкле салгъан эди. Окъуу спектакльчикле. Къулий улу анда Борисни ролюн ойнай эди – Катеринаны сюйген жанын. 3-чю курсну студенти Борис орус классикада къуралгъан сыфатны, жетген артистча, жетишимли къурагъаны кѐпню кѐрген щепкинчи устазланы къалай ыразы этгенин унутмайма.

Училищеде орус сахнаны айтхылыкъ усталары ишлей эдиле, чынтты орус интеллигентле. Театр хунерликни аланы къолларындан ала, Борис тунгуч табийгъатына сахна ажайыплыгъын сингдиргенди. Сахнада айтылгъан сѐзню кючю нени тутханын терси ангылагъанды. Хау, Борис окъугъан училищеде сахна санат не болгъанын, сахна адамы къалай жашаргъа, къалай жюрюрге, сѐзню къалай айтыргъа керегин толу билдирген насыплы мектеп эди.

Андан ары Борис, малкъар театрда бир ненча жыл ишлеп, аз халкъда артист болууну къыйын ътмегин татханды. Миллетни сахна маданиятын ъсдюрюрге боллукъ жолланы башланган жерлерине къарагъанды. Аны бек алгъа ана сѐзню шатыклыгъына, кючюне сейирсиниюу бар эди, къараучулары сейирсиндирчя да айта эди аны. Аны сѐзню кючю бла сахнада къаллай жашауну сыфатын къурагъа боллугъуна ийнаныуу къараучулагъа ътюп, ала, спектакль бошалгъандан сора да, солуу алалмай тургъанлары кѐп болгъанды. Сѐз ючюн, ол «Отеллода» Рекалону ролюн ойнагъанда. Кеси ойнагъаны бла къалмай, бирси жигитлени оюнларына да ийнаныу, кертилик бералгъаны.

Не уа «Дорога на край света» деген эки сериялы кинофильм – бизни кѐчюрюлген кюнубюзню, мухажир жолу-

бузну суратлагъан. Айтып болмазча къарыусуз чыгъарма! Жолда, жыртыкъ вагонлада бара, халкъны азабын кёре, акъылдан шашхан таулу къартны сыфатындан сора бизни эсибизде не къалгъанды ол таулу халкъны ахчасын ашагъан, аны кыйынлыгъын а кёргюзталмагъан хосу (учхара) кинодан? Ол да кваллыкъ болмаз эди – аллай бушуулу сыфатны Къулийланы Борис къурамаса! Хакъды: Борис къурагъан сыфат не болумсуз сцнаристни, не кинону салгъан бегеуол режиссёрну «усталыкълары» бла туумагъанды, ол жаланда Борисни кесини чыгъармачылыкъ жетишимиди.

Кесамат этгенде, фахмулу адам къурагъан сыфат бирси артистлени оюнларына да къарыу бергени сейирди!

Малкъар сахнаны жангы тарыхында Борис – европа биллим алгъан, сахнаны тасхаларын толусунлай билген режиссёрду. Ол деген а, таулу режиссёр, жаланда таулу сахнаны чеклеринде айтылыудан чыгъып, спектакльни къайсы тилде салса да, ол тилде жаппа-жангы суратлау дуниясын къурайды, демеклик болады. Сёз ючюн, Борисни къабарты сахнада «Медеяны» къалай салгъаны. Мен Еврипид жазгъан «Медеяны» кёп театрлада кёргенме, кёп режиссёрну иши бла шагъырсейме. Ол угъай эсенг, жаланда бурунгу Урум драматургияны ойнагъан Пирей шахарны театры Москвагъа гастрольлагъа келгенде, аланы спектакльлерине да къарагъанма. Куна Мисостишхова баш ролюнда болуп, къабарты тилде Борис салгъан «Медея» не уллу сахналада да ойналырча оюн болгъанын айтыргъа тийишлиди. Билмейме, Медеяны ролюн фахмулу артистка Куна Мисостишхова аламат ойнагъаны ючюнмю, Борисни режиссурасы устаданмы, – ол къабарты сахнаны бек уллу жетишимлеринден бири болгъаны хакъды.

Къулийланы Борис кёп театрлада кёп тилледе спектакльле салгъанды. Кёп къараучуланы ыразылыкъларын алгъанды. Алай Борисни режиссёр да, жазыучу да, жырчы да, артист да къадарында насыбы ёз миллети бла байламлыды, кеси миллетини маданиятына къошхан юлюшю бла айтхылыды. Мен быллай тенгleshдириу этерге сюеме: бизни тепсеу хунерибизде Ульбашланы Мутайны бла Къудайланы Мухтарны закийликлери къалай эсе, сахна санатыбызда Борисни закийлиги да алайды. Аны гюржюлю А. Чхаидзени «Кёпюр», румынлы Деминганы «Жамауатны оюму», татарлы Миннулинни «Сагъыш», французлу Мольерни «Жалгъан дохтур», бразилиячы Фигейредону «Эзоп», испанлы Гарсия Лорканы «Къанлы той» деген пьесаларына кёре ана тилде салгъан спектакльлери малкъар театрны тарыхыны жарыкъ бетлеридиле. Бегирекда Юсюпланы Хамит Эзопну ролюнда болуп, «Эзоп» спектакли. Ол оюн

жашауну малкъар хыйсабына, акъылманлыкъ бла менсиниулюкню малкъар къарамына бирда алапат келише эди. Аны режиссурасы да, баш рольну кертителиги да бизни театр сезимибизни ёсдюрген, театры кесин а профессионал даражагъа кётюрген толу чыгъармачылыкъ ишди.

Дуния драматургияны алып айтханда уа, бизни Борис салгъан юч оюнубуз – Шекспирден «Отелло», Гарсия Лоркадан «Къанлы той», Мустай Каримден «Ай тутулгъан кече» – Малкъарны театр къулталыгъыны бийикге чыкъгъан кезиудюле, чыгъармачылыкъ жаны бла алып айтханда – классикадыла.

Къулийланы Борис малкъар драматургла Маммеланы Ибрахимни, Боташланы Иссаны, Токумаланы Жагъафарны пьесаларын да салгъанды. Мен жазгъан пьесаладан экиси – «Коммунист» бла «Артутай» – аны спектакльлеридиле. Мен жазып, Борис салып, таулу артистле ойнап, «Коммунистде» биз барыбыз да колхоз къурулуш тау элlege бек ажымлы иш болгъанын, аны сылтауу бла кёп ахшы адамыбыз жоюлгъанын, кёп ахшы адетлерибиз малтанганын, Совет властыны ызындан угъай, аны кёзюне айтхан эдик. Аллай кертителикни жазгъан да тынч туююл эди ол заманда – аны ким окъуй эди, ким окъумай эди, – алай а сахнагъа чыгъарып, ачыкъ айтыу ким да эталлыкъ иш туююл эди. Борис а ол ишни этгенди, къоркъмагъанды. Ол – фахмуну биргесине батырлыкъ да болуучусуна шагъатды! Ол заманда къызыл комиссарла этген артыкълыкъ Кочарны сыфатында жыйышдырыла эди. Кочарны ролюн Бапыналаны Зариф къалай ойнагъаны уа кёплени эслеринде къалгъан болур.

«Коммунист», Россейде театр чыгъармаладан игиси болуп, Москвагъа чакъырылгъаны – Борисни режиссёр фахмусуну уллулугъуна шагъатды. Дагъыда: жашау кертителик суратлау теренликде ачыкъланса, анга дау этген не уа аны сансынмай къоюу къыйын ишледен болгъаны туурады. Бусагъатда, Совет власть атдан жыгъылгъандан сора, аны ызындан жумдурукъ кезегенле ол заманда бизге кезей эдиле жумдурукъну! «Эй-хей, суюген властыбызгъа кир жагъып, ол неге ушагъанды!» – деп, кёзбау-текота кокаланып, аллай кир тауушлу пьесаны жазгъанны, аллай жалгъан даулу спектакльни салгъанны къачан тутадыла деп сакълай эдиле. Шукур болсун, биз тутулмагъан эдик, кертители уа айталгъан эдик!

Къарындаш халкъланы театрлары кеслерини сахналарында спектакльле салыргъа Борисни терк-терк чакъырадыла. Ингушда уа Саид Чахкиевни пьесасына кёре салгъан оюну кёп тюрлю саугъалагъа тийишли болгъанды. Ингуш

театрны от жагъасын къурагъан режиссёр да бизни Борисди.

Режиссёр, жырчы, макъамчы, гитарачы деп, санат жанындан къайсы хунерни алып айтсанг да, Къулийланы Борисни энчи ышаны, ауазы, тамгъасы барды. Аны жырларын халкъда суйюп айтадыла, кеси жырласа не уа гитара сокъса, балсып, зауукъ этип тынгылайдыла. Жарыкълыкъ ишлерибизге жан салгъан адамыбыз.

Андан сора да, Борис жазыучуду. Ол «Минги-Тау» журналда бир жангыз хапар басмалагъанлай окъуна, аны хатына эс бургъандыла. Тилини шатыклыгъын, къысха, кесгин айтыуларын жаратхандыла. «Сараякъ къазла» деген романы басмадан чыкыгъандан сора уа, аны жазыучулукъ хунери режиссёрлугъундан кем болмагъанын кёргендиле. Мен бир тюрлю арсарсыз айтыргъа боллукъма: Борисни биринчи проза китабы окъуна адабият хазнабызгъа къошулгъанды. Аны жазылып, басмаланмай тургъан проза чыгъармалары, жазылып, салынмай тургъан пьесалары аз туююдюле. Кесини жазгъан, этген затларына азчыкъ да уллу кёллю болмаучу, къаты къараучу адам, аланы басмаларгъа, салыргъа ашыкъмай эсе, сора биледи суратлау сёзюню кючю нени тутханын!

Бюгюнлюкде Къабарты-Малкъарны халкъ артисти, Къули Къайсын атлы театрыбызны художество башчысы, профессор Къулийланы Борис Искусстволаны шималказ институтунда ишлейди. Шимал Кавказны миллет театрларына артистле, жырчыла хазырлайды. Аны окъуучулары бек алгъа фахмулу затлагъа, фахмулу адамлагъа сакъ болургъа юйренедиле.

Борис кёп иш этгенди, мындан ары бютюнда кёп иш этерине да сёз жокъду. Кесини жарыкъ фахмусу бла халкъыбызны кёп иги илишанларын, иш ахлу, чомарт, хунерли къылыкъларын бирикдиреди. Суратлау чыгъармачылыкъны къайсы жанындан алса да, сезим къозгъарча, жангы сёз айтады, жангы сыфат къурайды.

Миллетине тепсеулерин къайтаргъан

ТЕПЕЛАНЫ АЛИМ

КЪУДАЙЛАНЫ МУХТАР

(1938 жылда туугъанды)

Къудайланы Чукайны жашы Мухтар 1938 жылда Яникойда туугъанды. Анасы Гилястанланы Патинка юч гитче сабийи – Мухтар, Фатимат, Маржан бла – Орта Азиягъа кѣчюрюледди. Экижыллыкъ эгешчиклери 1944 жылда окъуна следи. Маржан а 2004 жылда ауушханды.

1954 жылда Мухтар Фрунзеде эл миолк техникумгъа киреди. 1959 жылда КъМКЪУ-ну агрономла хазырлагъан бѣлюмюне (заочно) эм ол жыл окъуна КъМР-ни культура-жарыкъландырыу училищесини хореография бѣлюмюне окъургъа (очно) киреди.

1960-чы жылладан башлап, къарачай-малкъар тепсеуленни жыйышдырып келеди. 1970-чи жыллада бардырылгъан къарауладан биринде «Голлу», «Хардар», «Тыпсынай», «Бийнѣгер», «Ындырбай», «Гоккан» деген тепсеулени кѣргюзтеди. Бу кезиуде ол дюгерли къыз Икаева Света бла бир юйюр да къурайды. Эки къызлары, туудукълары да барды.

1990 жылда 4-чю июньда Мухтар къурагъан «Балкария» къырал фольклор-этнография ансамбль биринчи концертин кѣргюзтеди.

1992 жылда Къудай улу Мухтаргъа «КъМР-ни искусстволарыны сыйлы къуллукъчусу» деген сыйлы ат бериледи.

2002 жылдан бери Тюркню 50 къырал къатышхан Халкъ-

ла аралы чыгъармачылыкъны фестивалыны Халкъла аралы юрисини члениди.

Бир жай ингирде Хасанияда Къайталаны Исмайылны юйюнде тёртеулен олтура эдик – Къудайланы Мухтар, Созайланы Алим, Беппайланы Муталип, сора бу эсгериюню автору. Таулу тиширыулары бирикдирип, Къабарты-Малкъарда, баям, тап, Шимал Кавказда окъуна биринчи болуп, фирма къурагъан, анга да «Алтын къол» деп атагъан, эшиу эшген тиширыуларыбызны да игиге кёллендирип, кеси да аягъы юсюне бола башлагъан Исмайыл, биз алай шырт деп келип къалгъанда, жунчумай, къонакъ этди. Биз да жумушубузну айтдыкъ.

1990-чы жылланы башы. Къырал оюла, энчи мюлкге, иш башламчылыкъгъа жол бериле башлагъан заман. Жашауну барыу жолун ангылап, Исмайыл да, таулу къаны бла киришген эди иш кёллю, къадалман тиширыуларыбызны къыйындарын башларына жаратыргъа, кеси да, халкъында мюлк иеси болуп, бир затха жараргъа. Биз биле эдик: Исмайыл халкъны маданият ишине болушургъа суйген, алай иш къолундан да келген киши эди. Биз а, аны къонакълары, малкъар халкъны да кесини тепсеу ансамбли болса эди деп, амал-жол излеген, иги умутлу, алай а капексиз патриотла эдик. Ол умут ол ингирде Хасанияда Къайталаны Исмайылны юйюнде биринчи сёз болуп айтыла эди. Жаш бизнесчи бу ишни башларгъа боллугъуна, эсе да, ансамбль къурайбыз десек, ол анга ахча бла болушуругъуна ийнана эдик да, юйюне келгенибиз да андан эди. Келген тёрт жашны арасында жыл саны бла тамата мен эдим. «Исмайыл, – дегенни айтып, сёзюне кенгден насыят бла башлагъан да мен болдум. – Ма бу нёгерибиз, Къудайланы Мухтар, малкъар халкъны тепсеулерин жыйгъанды, басмалагъанды, къалай тепселликлерин да ызлагъанды. Энди аланы дунягъа чыгъарыргъа бир аз затчыкъ керек болуп турады – ансамбль къуаргъа!»

Аз затчыкъ дегенни уллу магъанасын Исмайыл, айхайда, бизни барыбыздан иги биле эди. Бизни соруубузну, не – соруубузну, кёзюне тюрслеп, умутлу къарагъаныбызны сюзе, тынгылады. Тёртбюзден тютюн ичген жангыз Мухтар эди да, ол, тютюн ичериги келипми, тынгылап, кёбюрек мычыгъан Исмайыл угъай деп къояды депми къоркъду, – тышына чыгып, тютюн ичерге къалды. Чибин учса билинир шошлукъда биз да шум болгъанбыз. Бир чакъда Исмайыл, манга къарап, аз ышара, баш чайкъады... «Оллахий, Алим, – деди ол, – жазыгъа хунеринг болгъанын а биле эдим, алай тюз быллай дипломат болурса деб' а – эсимде жокъ эди». Ичимден дыгаласха къалгъанма, Созайланы

Алимге къарап. «Игигемиди дипломат болгъаным, огъессе... Байны сёзю да, дипломатиягъа тийишлисича, кёзбау сартынамы ётюр кетерик болур?» – деп турама.

– Да, хо, кёрюрбюз, бир амал болур, – дейди «Алтын кълону» таматасы. – Къырал да болушур... Башхалагъа уа айтханмысыз?..

Исмайыл къайсы жанындан салса да, бизни анга не дауубуз болургъа боллукъ эди? Тап, азчыкъ окъуна умут этдирип ашырса да?

Алай ол, эр кишиге тийишлисича, ишни болдуруп жанындан тутду.

– Ахшы, – деди ол, – мен ол ишни боюнума алайым. Ансамбль къураясагъыз, мен аны бек аздан бир жылгъа тутарма. Ишиме чырмау болмай, кесим суйгенча барма кълосала уа, аны не керегин да жалчытып, жер-жерледе айтылырча окъуна этербиз...

Алай башланган эди Къудайланы Мухтар кёп жыллада табып, жыйып, сахнагъа тапсындырып кюрешген халкъ тепсеулерибизни ансамблин къурау. Бюгюн, кертиси да, жер-жерледе айтылгъан, кёп халкъла суйюп къарагъан, суйген ариу ансамблибизни – «Балкарияны» – эки да мурдор ташын салгъанла Къудайланы Мухтар бла Къайталаны Исмайыл болгъандыла. Бюгюнлюкде «Балкарияны» жарыгъында жарыргъа, аны махтауундан юлюш алыргъа суйгенле аз тюрюлдюле – аны мен къурагъанма дерге жетишгенле! Сёз жокъду, кесин малкъар халкъны кызына, жашына санагъан болуп, аллай ансамбльни къуралырына къарс урмагъан болмаз эди ол заманда – биз да кеси аллыбызгъа республика болабыз деп, кёллениу уллу эди. Ол умут бла жашла, кызла, жамауат ишге къатышхан абадан адамла да Малкъарны Жазычуларыны союзуну мехкемесинде жыйылычуларын кёпле унутхан болмазла. Алай тарых магъанасы болган уллу ишге кёллениу – бир, ол ишни арбасын жекен – башха. Къудайланы Мухтар халкъны тепсеулерин жыйып, ала ма былай тепселирге керекдиле деген илмуну къурамаса, Къайталаны Исмайыл, алыкъа аягы юсюне иги болалмагъан эсе да, иги кесек адамгъа ёз ахчасындан иш хакъ берип, кълбуз, кийим дегенча, башха кереклерине да къарап, хайдагъыз демесе, ансамбль къуралмазлыгъы белгили эди.

Мен Къудайланы Мухтарны таныгъанлы да, анга сейирим, ыспасым да бир кибик аз болмай келеди. Къайдан келгенди анга быллай изми? Саулай бир маданият институт этерге боллукъ ишни мажарыргъа хунерлик? Къара танымагъан атасы Чукайданмы? Къудайланы тукъум бурун заманладан бери да Чегемде иннет кълталыкъны тута кел-

генлеринденми? Не уа сабийлигинде бир уллу окъуулу адамны къатында ёсюп, аны назирасын алыпмы?

Аллай сагъышланы туугъаны – мен Мухтарны сабий жылларын билеме да, андан келеди. Аны да, мени да сюргюн зарауатлыгъы юйсюз, жерсиз этген, ачлыкъ, жалангачлыкъ сынатхан сабийлигибиз бирчады. Къыргыз жеринде ачдан ёлмей кечинирге кюрешген болмаса, къайсыбыз бата эдик китаплагъа? Школгъа, юзмей, къайсыбыз жюрюй эдик? Атадан, анадан да бирча ёксюз Мухтар а бютюнда бек сынагъанды аллай сабийликни кюйю! Ол киши жеринде тентимекликни азабын толусунлай кёргенди! Не тюрлю кесамат бла къарасанг да, сабийлиги алай тюшген адам аллай къыйынлыкълардан сау чыкъса, ёз жашауун къуаргъа ёч болады, ол угъай эсенг, дуня малына жутлукъ – тоймай къалырма деген къоркъуу – андан кетмейди. Аллаи адамны къылыгъыны баш илишаны кесимчилик болгъанына сейир этерге да тюшмейди. Кесимчилик – адамны къызгъанч да этеди, кеси гыржынына кюл тартыргъа кюрешмеклик да аны бла байламлыды.

Мухтар школда орта билимни да бек къыйналып алгъанды, университетде да тынчлыкъ бла окъумагъанды. Алай а Аллах аны къылыгъына, итинмеклигине гурмукулукъ угъай, жарыкълыкъ, жолданлыкъ белгилерин салгъанды. Мухтар къыйын сабийлигинден, къыйын жашлыгъындан – жашауда бир зат ючюн да кишиге жалынмауну, бир затха жарауну къастын алып чыкъгъанды. Биреуню болушлугъу бла угъай, кесини къыйыны, хунери бла бир зат этип танылыргъа сюйгенди. Сора – тепсерге! «Къайдан келгенди бу хунер санга?» – деп соргъан эдим бирде Мухтаргъа. «Бир жол, бир ач кюнюмде, базар тийресинде айлана кетип, акъылданмы шаша болур эдим, амалсыздан не этерге билмейми, – къолларымы кёкге жайып, ары-бери секирип башладым. Адамла мен тепсеген этген сунган болур эдиле, – тегерегиме жыйылып тура эдиле. Бир дунганлы уа, келди да, къолумдан тутуп, ашханагъа элти, аллыма, табакъ бла ёрге къалап, лагъман салды... Андан бери тепсейме, хар ким да мени аллыма лагъман саллыкъ сунуп...»

Университетде Мухтар алган агрономия билим тепсеу санатны излемлеринден узакъ да, анга тюзюнлей жол ачхан усталыкъдан игида башхады. Аны себепли Мухтарны, этнография къулталыкъгъа берилип, халкъ тепсеуленни жыяргъа, жарияларгъа таукеллиги – жюзе билмей, уллу суугъа секирген кибик бир ишти. Аны юсюнден сагъыш эте келгенде, адамны акъылына бек алгъа не келеди? Тукъум тамырланы телюлеге ётмей къалмаучу адети! Мухтарны, хореография кибик, энчи хунерге окъуу бол-

магъанлыкы ға, аны къанына къайсы жанындан эсе да – ата жанындан, ана жанындан, ким билсин, – тепсерге сүймеклик стгенди! Ол а, тепсерге сүймеклик, аны тепсеген тепсеулери тагыларына къарарға келтиргенди. Алай башланганды къаст. Эртте-эртте, Мухтар, университетни бошап, жашау жолуна чыкъгъанда. Тенглеринден къайсы эсе да къагын алып, ол аны тоюнда не бир башха къууанчда тепсегенде! Андан а, сюзюп айтсакъ, Мухтар кеси да терен текшермей, миллет тепсеулеге илму кёз бла къараууну жолу башланганды. Мени кёз аллыма аны тау элlege жолоучулукълары келедиле. Бир жерден бир болушлугъу болмай – Мухтар илмуизлем институтда бир заманда ишлемегенди, – хау, бир жерден бир болушлугъу болмай, ишлеп, дыккы алгъанчыгъын да жоллагъа жоя, кёрген, билген, тепсеген адамланы (къартланы) излей, Къарачайны, Малкъарны къыдыргъанды! Алай жүрjюй, ол къоншу халкъланы тепсеу байлыкъларына къарагъанды. Былай айтханда, жаппа-жангыдан кесине хореография университет къурап, кесини амалы, заманы, къадары бла да анга толусунлай берилип, беш жыл угъай, андан ары саулай жашауунда бу окъууну окъугъанды. Ёзге уа! Адам миллет магъанасы болгъан бир ишни къолгъа алса, аны жерине жетдирир jючюн, жан тынчлыгъын, ашау-жашау къолайлыгъын къурман этерге тjюшеди. Жашауун жалгъа салмаздан, миллетим деп ким жумдурукъ кезесе да, ким сёлешсе да, акъылман сёлени жыйып, – ол бары кёзбауду. Этер адам этген этеди ансы, этерге керекди деп, жаншап айланмайды.

Манга Къудайланы Мухтар миллетине уланлыкъны, илму таукелликни, сjюйген ишине жан тынчлыгъын бериуну юлгюсюду. «Къылычынг кийизден да болсун, жюрегинг къурчдан болсун ансы» деген халкъ лакъапны тюзлюгюн кёреме аны юсюнде. Башлагъанда, хореография билими жокъ эди, таукеллиги, къасты уа бар эди. Таукеллик хорлап, Къарачайны, Малкъарны бурунгу тепсеулери жыйылдыла, сюзюлдjюле, ангылатмалары жазылып, тебиулери суратланып, китапла болуп чыкъдыла. Ол китапланы мурдорунда «Балкария» къуралды. Быллай ишлени этер jючюн, къыралла институтла къурайдыла. Институтлада хайт деген устала, бир-бирлери бла даулаша, жаулаша, жылла бла ишлейдиле – тепсеулени жыйып, энчиликлерин ангылатып, сахнагъа салыр jючюн. Бизни кибик адам саны аз халкъда аллай онг – ёмjюрде да болмазлыкъды. Мухтар кибик, бир эуюл чыгъады да, «жарлыны бузоуу ёгюзлюк этер» дегенни айтдырады. Мен билеме: кеслерин Мухтаргъа тенг этмеген, халкъларын да Мухтарны халкъындан бийикге салгъан курсабай «устала», Мухтар быллай китапла чыгъар-

гъандан арысында, «Балкария» дуня сахналарында тепсеп башлагъандан арысында, аллай ишле кеслеринде эрттеден жюриоген кибиқ, сёзюю алай салгъанларын! Ала эртте чегемли сюдде: «Ёгюзюю ким урлагъанын, ким сойгъанын, ким ашагъанын да билсме, алай меники къара атказды!» – деп сюелгенлей, «Къарачай-малкъар тепсеуле эрттегили да, магъаналы да болгъанларын билебиз, алай хар иги тепсеуу жаланда бизники болургъа керегине кимни дауу барды!» – деп, кеслерин алай жюриотедиле. Не дегин, менсиниюю къара тону не заманлада да акъ халы бла тигиле келгенди. Аны ючюн а аз халкъны кёп билимли уста адамлары, аллайлагъа ичлеринден кюле, халкъны буруннгу къулталыгъындан бютюнда сейирлерин таба келедиле.

Мухтарны тепсеу институтларыны ёз халкъыбызны ичинде магъаналарындан тышында да, уллу назира кючлери болгъанын айтыргъа тийишлиме. «Балкария» кёп жерледе, кёп тюрюлю сахналада тепсеп башлагъандан арысында, шималкавказ халкъланы кёп хореографлары кеслерини тепсеу ансамбльлерине жангы кёзден къараргъа тюшгендиле. Мухтарны этнография дерслерине къарап, кеслерини кёп тепсеулерини тыш ариуルクъларындан эсе, ич магъаналарына кёбюрек эс бура башлагъандыла. Таулу тепсеуле эпос кибиқ окъулгъанлары себепли. Мухтар тойчуланы аякъ алыу, къымылдау усталыкъларын халкъны жашау къудуретин, тёрелерин, къыз тилеу, уугъа, урушха чыгъыу, ишлеу, юйретиу дегенча адетлсрин ачыкълау бла байламлы этгенди. Алай бла тепсеуу бек алгъа халкъны дуня ангылауун, жашау сезимин кёргозтеди. Хореография санатны бары шартлары тюзюнлей халкъны жашау ангылауундан, иш хунеринден чыгъадыла. Аны хар сахна чыгъарманы энчилиги бла ачыкълай, Къудай улу тепсеучюню къымылдауу, кёз-къаш, къол-баш къагъыуу, аякъ алыуу бошуна болмай, аланы хар бирини энчи магъанасы, айтыуу, билдириую болгъанын ангылатады. Аты этнография-фольклор ансамбль болгъанлыкъгъа, «Балкария» кеси аллына халкъны буруннгусун бла бюгюнюн бирикдирип, аны профессионал бийикликге кётюргенди.

Таулу ансамбльни тепсеулерине къарап, ала халкъны тюненесидиле, бюгюню тюйюлдюле деп ким айталлыкъды? Тепсеу халкъны бетин ачыкълагъан санат болургъа жетишгенде, ол миллет тарыхны юзюлмеген сураты болуп къалады.

Бир жол Къабарты-Малкъарны Миллет китапханасында Мухтарны «Малкъарлыланы бла къарачайлыланы буруннгу тепсеулерини» деген китабын баямлау (презентация) бара эди. Жыйылыу китапны аты бла болса да, тюзю, малкъар халкъны «алтын тёлуюню» бир бутагъы Къудайла-

ны Мухтарны намысын кѳрюу эди. Ол кѳп жылладан бери бир адам этмеген ишни этип келгенине ыспас сѳз айтыу. Анда айтылган иги сѳзлегѳ тынгылай, мени акылыым Мухтарны келген жолларына кете эди. Аны адежли бетине кѳрап, мен, бир азчыкѳ да гынтысы болмаган, тутхан ишине жеткенде, ѳлеме-кѳалама демеген, окѳууу, онгу аз эселе да, жашау тиричиликде, хунер кесиуде не уллу окѳуулары, онглары болган халкѳланы окѳуна сукѳландыра келген халкѳбызны бетин кѳре эдим. Аны ѳксюзлюк, кѳарыусузлукѳ, киши жерини ачы ѳтмеги, таянчакѳсызлыкѳ да чиркитгендиле, аллына ѳталмаз кѳаяла болуп сюелгендиле. Ол а ѳте келеди, жокѳдан бар болдура келеди, тарыкѳмай, ѳпкелемей, киши малына сукѳланмай! Халкѳбызны келиши уа алай тѳююлмюдѳ?

Аны себепли мен – хар тѳубегенимде – Мухтарга бир уллу дунягѳача кѳарайма! Сейир этгеним сѳнгмѳйди. Халкѳны тепсеу фольклорун тинтиу, жариялау иш бек терен уста илмулукѳну излегенин биле, аллай тенгизге башын атып, аны жыяргѳа, кѳураргѳа, тинтирге кѳолундан келген – ай, аперим, дейме! Аллай ишге ат башындан кѳараганла асыры семиртип айтаса деселе да, халкѳны жашауунда тепсеу санатны магѳанасын билгенле, айхайда, мени айтхананымы тюзге санарыкѳдыла.

Мухтар бизни тепсеулерибизни жыйып, тинтип, жашаугѳа келтирип башлагѳанда, ким не биле эди аланы юслеринден? «Алтын Хардар», «Элия», «Тепана», «Голлу» дегенча, саулай бир эпосланы айтхан тепсеулени ким кѳрген эди жангы заманда? Нарт Ёрюзмек шайтанлагѳа тѳубеп, ала аны букѳусун бардырыргѳа дегенде, алдауукѳ начасланы кеслерин да тепсетген сейир хунерибизни? Аз тѳююлдюле дагѳыда... Алагѳа кѳрап, ѳхтемлик, эстетика зауукѳлукѳ да сынаган сагѳатларыбызда, миллетни бурунгу рухий байлыгѳын жашаугѳа кѳайтарган адамны эсибизге да тѳшюрмейбиз! Аны ючюн а, шукур болсун, халкѳбыз деген сезимден толабыз! Тѳшмесин эсге Мухтар, унутулган окѳуна этсин, алай халкѳга кѳаллыгѳы – аны атындан эсе кѳп да сыйлыды, магѳаналыды.

Тепсеуле алай. Жерибизни атлары уа? Тау жамауатла журюте келген кѳол хунерлени атлары. Кырдыкла, агѳачла, ауруула... Мухтар ол жаны бла да кѳп иш этгенди, эте да турады. Кесини хакѳы бла басмалаган жер, суу, кийим, турмуш баямла – ала да аз тѳююлдюле халкѳны базынуулу этерге! Бусагѳатлыкѳ заманда бир-бир аштапарла, жолда бара, бир арба тохун тапсала да, бизни бурунгу усталарыбыз кѳаллай сейирлик затла ишлегендиле деп, барамталап кѳоюучу сайакѳыл «алимле», ѳмюр-ѳмюрледе жер-

ни ташыча бегиген керти атланы, къадалып, жалгъан атлагъа тюрлендирип баргъан заманда, жерибизни бурунну атларын алай сагъайып жыйыу, зарфха уруп чыгъарыу чынтты уланлыкъ иш болгъанын айтыр кереги жокъду. Мухтарны 2007 жылда «Минги тау» журналны 1-чи китабында басмаланган топонимика жыйымдыгъы да аллай тарых магъананы тутады.

Тепсеуле ажайыбы Къудайланы Мухтар кѣп жылладан бери, эл-эллелеге жюриюп, сабийлени тепсерге юйретеди. Бир малкъар эл да жокъду, бир школ да, Мухтарны аягъы жетмеген! Бир сахна да – Мухтар бизни къызчыкъларыбызгъа, жашчыкъларыбызгъа аякъ алыргъа юйретмеген. «Не ишлейсе, Мухтар?» – деп сорсам, тюбегенде, «Тепсейме!» – деп, къысха къыркъады. Хау, Мухтар тепсейди! Ол ауур адам тепсеп башласа, жер тебеди, къабыргъала къалтырайдыла ансы, сыфатха кирген тойчу талмайды. Урчукъ айланган кибик не уа къуш учханча болуп къалады. Къарагъанла бир ауукъгъа къарс толкъунлагъа тумаланадыла. Аны кѣргенлени, бегирекда сабийлени, аныча тепсериклери келеди, аныча учарыкълары! Сора барады ол да элге, школгъа. Сабийлени жыйып, юйретип башлайды. Не – юйретген, ол тепсеуню суйдюрген этеди; тепсеу не айгъанын, неге чакъыргъанын алдырады. Сора сабий тепсеуню китап окъугъанча окъуйду. Тепсеген адамны хар аякъ алгъаны – аны сѣзю, сыры, жарсыуу, бушууу болгъанын биле, ъседи.

Ненча къыралгъа ненча кере элтгенди Мухтар таулу сабийлени! Ненча къызны, жашны боюнларын тюз тутаргъа, тюз атларгъа, ариу къымылдаргъа юйретгенди!

Къудайланы Мухтарны бизни къарачай-малкъар тепсеуле бла байламлы тѣрт китабы чыкъгъанды: «Карачаево-балкарские народные танцы» (1984 ж.), «Карачаево-балкарский свадебный обряд» (1988 ж.), «Древние танцы балкарцев и карачаевцев» (1987 ж.), «Карачаево-балкарская этнохореография и символика» (2003 ж.).

Дагъыда кырдыкланы, битимлени, жаныуарланы атларын тауча эм орусча жазып, «Флора и фауна» деген китабын да чыгъаргъанды. Бу темагъа кѣре, энттада эки китабын хазырлагъанды басмагъа.

Алай жашайды, ишлейди, тепсейди, жарыйды, жарытады Къудайланы Мухтар. Ол бизни халкъыбызны миллет болуруна мурдор салгъан жашларыбыздан бириди.

ГУРТУЛАНЫ САЛИХ

(1938 жылда тууганды)

Гуртуланы Салих КъМР-ни культурасыны сыйлы къул-лукъчусуду, Къабарты-Малкъарны эм Гюржю республиканы Сыйлы грамоталарыны, дагъыда башха тюрлю саугъаланы иесиди. Ана тилинде жыйырмагъа жууукъ китап басма-лагъанды, публицистикасы бла да белгиледи. Бир къауум пьеса да жазгъанды. Шота Руставелини «Къаплан тери кийген батыр» деген чыгъармасын ана тилге кӛчюрӛп, аны мал-къарча сӛлешдиргенди.

Салих Акъ-Сууда тууганды. Школну Орта Азияда тауусуп, ата журтуна алай къайтханды. Шофӛр, тракторчу болуп да ишлегенди. Атасы урушну ӛртенинде жоюлгъаны себепли, гитчелигинден кесин не ишге да жарашдырыргъа кюрешгенди. 1958 жылда университетге кирип, кече уа «Коммунизмге жол» газетде корректор болуп ишлегенди. Бир ауукъдан а 27-жыллыкъ Салихни Совет районда «Колхозная жизнь» деген район газетге редактор этип иедиле. Юч жылдан сора аны Москвада Бийик партия школгъа окъургъа иедиле. Бери къайтханындан сора, «Коммунизмге жол» газетни жууаплы секретары, редакторну экинчиси болуп ишлегенди. 1986 жылда уа аны республиканы китап басма, полиграфия эм китап сатыу ишле жаны бла Къырал комитетини председателини къуллугъуна саладыла.

Ол Пушкинни, Лермонтовну, Адам Мицкевични, Григол Абашидзени, Коста Хетагуровну эм башха закийлени чыгъармаларың малкъар тилге кѳчюрюп басмалагъанды.

Юйдегиси Ёлмезланы Зоя бла юч сабий ёсдюргенди: Расул, Жамиля, Марат. Барысы да бийик билим алгъандыла, жер-жерледе ишлейдиле.

Бюгюнледе малкъар литератураны от жагъасыны тѳрюнде олтургъанланы атлары жамауатха эрттеден белгили болуп, чыгъармачылыкъ ишлери дуня адабиятны уллу черегине кѳошулгъандыла. Аладан бири Гуртуланы Салихди. Бусагъатлада аны назму китапларыны бетлерин ачсанг, миллет литератураны кѳп тюрлю ауушлары, ныхыт жоллары эсинге тюшедиле. Эсинге тюшюрюп, ёхтемленмей да кълмайса. 1960-чы жыллада малкъар литератураны от жагъасы тири ышырылгъанына сейир этип, мындан ары миллет культурабызны тарыхында аллай кыстау жангырыу болукъ болурму деп, сагъышланыргъа окъуна тюшеди. Ол заманда Гуртуланы Салих онсегиз-жыйырмажыллыкъ жаш адам эди, университетни сохтасы, алай сѳз искусствобузгъа кѳошумчулукъ этерге, анга юлюшюн кѳошаргъа базыннган фахмусу аны алдамагъанды. Бусагъатлада ол ана литературабызны акъсакъалыды. Журналист ишни, кесаматны, къара сѳзню, поэзияны, драматургияны да сыйлы жюгюн кѳтюре, алай келеди.

Салихни ауазы 1961 жылда эшитиле башлагъанды. «Эртен» деген ал китабы чыкыгъанлы уа, жашауда кѳп зат тюрленнгенди. Болсада ол назму китап бизни поэзиябызда тас болуп, неда окъуучуланы эслеринден кетип кълмагъанды. Нек дегенде, аны жазгъан поэт сынаусуз эсе да, литературагъа, жашаугъа да сыймеклиги уллу, ниети таза, умуту бийик эди. «Жашарма чынтты жашыча заманны», – деп ол жюрегинден билдиргенди.

Салих жашаугъа кѳз къарамын, жюрек жарсыуун, къуанчын да жаланда тенглешдириулени кючю бла билдирирге итиннгенди. Аны тапхан суратлау мадарларында заманнга тѳзген, тѳзмегенлери да болгъанлары бюгюнледе баямды. Алай хар затны да бирча билирге, кѳрюрге, эслилик туудургъан соруулагъа кесича жууап берирге итинмеклик поэтни энчилиги. Ол энчилик аны ал атламларында окъуна белгиленнгенди.

Поэтни аты окъуучулагъа белгили болгъанлы, иги кесек заман озгъанды. Салих ол заманны ичинде малкъар литератураны тѳрюнде олтурургъа тийишли да болгъанды. Поэтни «Жашауну жыры», «Жашчыкъ бла суучукъ», «Ныхытла», «Таулу», «Къонакъ этигиз», «Ичер сууум» дегенча назму китаплары малкъар окъуучуну культура жашауунда

жерлерин тапханлары бла чекленмей, фахмусу, жютю сёзю кенг жолгъа да чыкыгъанды: «Синий ливень», «Грызет мой конь удила» дегенча орус тилде басмаланган китаплары эм башха назмулары, поэмалары поэтни фахмусун кеп миллет окъуучулагъа шарт эттендиле.

Поэт китапларындан бирине «Ныхытла» деп атагъанды. Жашау жолу – ол нихытла жолуду, умут, бийиклик жолу. Кеси заманында Лев Толстой: «Жазычу жамауатха, адам улуна не айтырын билир ючюн, ол адам улу сынагъанны билирге, аны бла бирге анга белгили болмагъан затланы да ачыкъларгъа борчлуду, – деп жазгъанды. – Жазычу ол жаны бла жетишимли болур ючюн, жамауатны жашауу бла жашаргъа, анга тири къатышыргъа керекди».

Салих заманны излемин иги ангылагъан, излеуден талмагъан поэтледенди. Поэт дунияны уллу культурасы бла, кеп миллетли искусствону айныу жоллары бла да тынгылы шагъырейди. Аны поэзиясыны от жагъасын жаңдыргъан орус литератураны айтхылыкъ поэтлеридиле. Ез миллет искусствобузда уа – Къайсын. Махтаулу усталаны тийишли сохтасы Гурту улуну ауазы бюгюнлюкде шарт эм басымлы болгъанды.

*Бир чён да къымылдамайды бахчада,
Терекледен тюшмеди бир чапыракъ.*

Неда:

*Иги болсам, иги эди кесиме.
Болгъанымдан артыкъ къалай болайым, –*

деп, поэт басымлы, керексиз гузаба этмей, ырахат жаза эсе, ол поэтге керти усталыкъды, фикир келгенини шартыды.

Салих поэзияда тынч неда бир тапхан ызына тынчлыкъсынган поэтледен туююлдо. Аны «Алим Байсолтанов», «Къадарым, ыразыма санга», «Агъач къалауур», «Мудах кёк» деген поэмалары жангылыкъгъа, жашауну къыйматын терен ачыкъларгъа итিনিулюкню шартыдыла.

Бютюнда поэтни «Сонет минчакълары» анга тынгылы шагъатдыла. Ол жанр кеп литературалагъа 13-чю ёмюрден бери белгиледи. Назмуну аллай тюрлюсюню къурулушу энчи жорукълагъа бойсунады, аладан бири бузулса, сонет да бузулады. Къысха айтханда, ол поэзияда эртте тохташдырылгъан назму кепди, поэт айтыр затын 14 тизгинге сыйындырыргъа керекди, аланы сегизиси энчи рифмалагъа салынган төрт тизгинли бла юч тизгинли экишер строфалагъа бёлундиле. Хар строфаны магъананы айнытыу къул-

лугъу да башхады. Сёзсюз, назму «кепни» тарлыгына сыйынып жазган кыйынды. Поэзияны ол ариу, низамлы формасы малкъар литературагъа хазна белгили болмагъанды. Бизни поэзиябызда жашау, сезим кюрешни теренлигин сонетни кючю бла ачыкъларгъа Салих биринчи атлам этгенди. Алай атлам биринчи болса да, жетишимлиди. Поэтни сонет минчакъларыны темасы суймекликди. Аны айныгъан, бийик тазалыкыгъа жетген, артда уа жарсыугъа, инжилиуге тюшген жолуду. Адамны жүрек жарсыуун, тюрлю-тюрлю сезимлерин ачыкъланда биринчи малкъар сонетле, биринчи сынауча кълмай, малкъар поэзияны лирика мадарларын айнытырыкълары баямды.

Инсанлыкъ кёз къарамы тынгылы тохташхан поэтленди Салих. Озган заман бла шёндюгю, келлик кюнлени бла шёндюгю кюнлени бирликлерин ангылагъаны бла да чекленмей, суратлау оюмну бек кыйматлы илишанына айландыргъанды – жазыучуну ол инсанлыкъ сезими шарт кёрюнюп турады. Поэтни «Къызыл атлыла» деген романтика поэмасы да бизни анга ишекли этмейди. Салихни суйген жигитлери халкыгъа эркинлик келтирген, аны жолун ишлеген, кёруулагъан жигит жашладыла. Солтан-Хамитча батырла. Уллу Ата журт урушну жигитлерин, бюгюнню кюнлени, эр адамланы да поэт, аладан айырмай, бирликлерин кёргюзтюп жазады поэмасын:

*Барадыла эсерледе эм кёкледе,
Андан бери къайтармайын атларын –
Мен кёреме бюгюн ракетледе
Къызыл атланы ол сыфатларын.*

Поэт жигитлерини уллу жашау, кюреш сынауларын чыгъармачылыкъ тизгинлеге уста сыйындырып жазганына ким да эс бурурчады. Сёз ючюн, кюрешни жолундан таймай келгенлени юслеринден тизгинле: «барадыла... андан бери къайтармайын атларын», неда «халкъны солууун билирге суйсенг, жүрегинги сал тауланы ташларына». Салих халкъ батырланы, урушну жигитлерини юсюнден энчи суймеклик бла, жүрек жылыу бла жазганы кертиди. Ол жүрек от, энчи суймеклик поэманы хар тизгининде, сёз, бояу сайлауунда кёрюнеди, жазыу хатына, ызына къанат женгиллик, романтика хал береди.

Гуртуланы Салих малкъар халкъны, айта келгенибизча, къууанчын, бушууун да бирча тынгылы ангылагъан, сезген поэтди. Артыкъда жамауатны кыйын сынаууна уллу эс бурады. Ол жаны бла аны кёчгюнчюлюкге жораланган чыгъармалары бютюнда махтарчадыла. Кёчгюнчюлюк бла

байламлы бушууну юсюнден поэтлерибиз жүреклеге жетерча назмула жазгъанларыны сылтауун азатланган сезде неда кыралгъа, партиягъа тырман этерге онг берилгенинде излерге керек туююлдо – поэтлени ангылаулары, суратлау оюмлары ёсгенинде излерге керекди. Бушуулу темаланы юсюнден чыгъарма жазып, бусагъатдагы окъуучулары сурауларын тамамлагъан кыйынды. Алай миллет адабиятыбызны аллында жууаплылыкъ сезмеклик поэтлерибизни суратлау жолундан ажашдырмайды.

Биз ол излеуню тынгысызлыгъын бююнледе бютюн шарт эслейбиз. Юлгюге, Салихни кёчгюнчюлюкге жораланган назму кыауумун алайыкъ. Мында поэт ич сезимин, жүрек кыйынын ачыкъ сёзге ышанады («ачыугъа юйренир амал жокъду») дегенча, сагъышландыргъан ушашдырыула, тенглешдириуле бла хайырланады. Сабийлигинде кёрген, сынагъан кыйынлыкъларын сайлатхан. Болсада поэтни суратлау-эстетика мураты халкъ бушууну кертда трагедияны даражасында ачыкъларгъады да, анга кёре, айтырын, илхамын табийгъатха, табийгъат, жашау-турмуш болумлагъа ышанады. Жаралы табийгъат, таралгъан-жарсыгъан, тилленген, неге да шагъат шартла биригип, малкър халкъны юсюне оюлгъан кыйынлыкъны кёргюзтедиле: «Жиляйды терек», «Чум терекни ачыулары» деп поэт назмуларына бош атамагъанды.

*Ачыуум ичме сыйымай,
Меши жарам, жилямукъ болуп
чыкъгъанды тышына.*

Жиляйды терек

Неда:

*Жаугъан кър да, ол кызыл
къаны ичип,
Кёкге элтип, андан жсауды таугъа.*

Чум терекни ачыулары

Быллай лирика жигитни жүрек инжилиуюне боялгъан табийгъат илишанла сайланып алынмайдыла: поэтни хар назмусу табийгъатны куюн ачыкълагъан ушашдырыу-тенглешдириуледен тизмеча кыуралгъанды. Алай ол суратлау-ачыкълау бояулары кыалын этерге итинмеклик да туююлдо – халкъгъа келген бушууну энчилиги сайлатхан, излетген мадарладыла. Малкър халкъны жамауаты аз заман-

ны ичинде туугъан жеринден кысталгъанда, ёчюлген от жагъаланы, кыруу арбазланы кёрюп, аны ызындан жияу-сарнау этгенле кёп эдиле десек, жалгъан сёз айтыр эдик. Жарсыгъан, жияу-сыйыт этген табийгъат эди – эгеч, кырындаш сезими бла – туугъан жерни ташы, агъачы.

1980–1990-чы жыллада малкыар поэзияны ёню, макъамы кёп жаны бла тюрленгенди. Жырны кыуанч ауазын мудахлыкъгъа бла тынгысыз сагъышха алышханды. Кертиди, мудахлыкъ бла сабыр оюм, сагъыш аны не заманда да жол нёгери бола келгендиле. Алай поэтлерибизни бюгюнню сагъышлары, жүрек күйлери да башхадыла. Арт жылланы ичинде малкыар халкыны келечилерини азатлыкъ, тенглик ючюн кюрешлери, муратларына жеталмай жарсыулары, кыраллыкъ бла байламлы социально-саясат, мюлкырысхы кыйынлыкъла, шуюхлукъ, кырындашлыкъ деп туруп, артда тутхучсуз болуп кыалгъанлары – барысы да поэзиябызны жүрюшюне мудахлыкыны энчи ызын, тамгасын салгъандыла. Биз аны тырман этер муратда айтмайбыз: поэтлерибизни кишиликлерин, кёзбаудан тири азатланганларын чертир муратда айтабыз. Мудах поэзия уа борчун кыуанч тыпырлы поэзиядан эсе тынгылыракъ толтурады, жүреклени тазалап, сагъышландырып. Бютюнда бюгюнледе малкыар халкыны барыр, сайлар жолу белгили болмагъанын, аны бир-бир келечилерини терсбоюнлукъларын эсге алсакъ, поэзиябызны бушуулу, жарсыулу ёнюн иги ангыларыкыбыз. «Эсине тюшген бизге кериле», – деп жарсыйды Гуртуланы Салихни лирика жигити. Айхай, ол жарсыу кёчгюнчюлюк бла байламлыды, алай малкыар халкы кёчгюнчюлюкню күйюнден, кыйынлыкъларындан азатланмагъанды, ол ырахатланырча мадарла этилмегендиле. Анга кёре, Салихни тизгинлерича, мудахлыкыны сылтаун ангылатхан тизгинле, суратлау белгиле кыайсы поэтибизни чыгъармаларында да тюбейдиле. Ол оюм, аны бла байламлы соруула кёп жазычуларыбызны жүреклеринде тюйюлюп, тынгылы жууаб' а табылмай, соруугъа тенг болуп да кыаладыла. Нек дегенде, заман бла жашау эталмагъан жууапланы борчха алып, жазычула кёп кере алдангандыла. Бюгюнню поэтлени ашыгып жууап излемезге, сабырланыргъа малкыар халкыны жашау сынауу юйретгенди. Ол себепден Гуртуланы Салихни «тынчайырма халкы ёмюрде...» дегенча тизгинлерин окыуучу тюз ангылайды.

Болсада, поэт ёз сорууна ашыгышлы жууап этмейди. Миллетни, кесини да сынауу дуня тарыхына сагъышлы кыараргъа юйретгенди, аны жашауну балындан эсе ууу кёбюрек болгъанын ангылагъаны кыйын дерсди:

*Жауун жаугъан кюшомде эсгереме,
От жагъамы кюлюнде да кереме,
Сабийим къатыма келсе, къоркъама:
«Я, Аллахым, шо муну сен къаргъама!»*

Эсгерю

Алай, жашау къыйын, алдаулу эсе да, Гуртуланы Салих миллетле аллында поэтлик борчуна чып тюшюрмейди: шу-схлукъ, къарындашлыкъ неда тенглик, билеклик дегенча ниет хазнала поэтни чыгъармачылыкъ ишинде магъаналарын не аз да тас этмегендиле. Салихни алагъа неда тазалыкъгъа бла бийик умутлагъа ийнаныуу ийнаныулай къалгъандыла. Анга поэтни «Узакъ жууукъларым» деген назму къаууму да толу шагъатлыкъ этеди.

Гуртуланы Салих айтханы бла этгени бири бирин тутхан чынтты таулуду – назмучу, эр киши. Жарсыугъа, чыгъармаларында халкъым ючюн жанымы берирге да хазырма деп, ишге жетгенде уа, миллет да, аны тамблагъысы да от тѣбеси болсунла, башындагъыладан сѣз келмесин, аланы ыразы этейим да, кесиме бир хайыр тюшюрейим ансы деп жашагъанла да аз туююлдюле.

Министр даражалы къуллугъунда Салих алай кѣп ишлмегенди, эсе да – ишлетмегендиле: жалгъан дау айтып, аягъын марап, онгун алып, – миллетчиди деп, 1990-чы жыллада аны тенглик сартындан этген ишлерине «балкаризация литературы» дегени да атап, газетлеге жазып, кюрешир ючюн, къыйнар ючюн да къоймагъандыла. Салихни бар «терслиги» уа – республикада тюзлюк болсун деп сюелгенлиги эди. Гурту улуну къолунда ишлегенле – таулусу, орусу, къабартысы да – аны тюз ниетлилигин ангылагъанла, айхайда, Салих жанлы эдиле. Ала Къабарты-Малкъарны оноучуларына, ол керти да миллетчилени айтханларына къарап, таматабызгъа къадалып тургъаныгъызны къоюгъуз деп жазгъанларындан сора, тохтагъан эдиле бир кесек, сегиз айгъа, жангы правительство къуралгъынчы.

Бюгюнлюкде «Минги-Тау» журналыбыз бир жылгъа 6 кере чыгъа эсе, къоншуларыбыздача (алгъын бизде 4 кере чыгъа эди), – ол Салихни хайырынданды. Алгъа «Минги-Тау», «Нюр» журналларыбызны таматалары къабарты жазычула болуп туруп, энди уа кеси халкъыбызны жазычулары оноу эте эселе, – ол Салихни ѳтгюрлюгюнденди.

Гурту улуну Кязимни 130-жыллыгъына, Къайсынны 70-жыллыгъына аталгъан байрамланы бийик даражада бардырыргъа салгъан уллу къыйыны да эсибиздеди. «Балкария» ансамбльге къырал статус берилрча этиуде пра-

вительствону жыйылыуларында угъай дегенлеге аны зуюл болуп тохтагъанын да айтыргъа керекди. Республикада кырал мюлкню энчи иелеге юлеше туруп, миллет культураны полиграфия кючюн чачдырыргъа, аякъ тюп этдирирге унамагъаны уа!.. Юлгюле кёпдюле.

Жарсыугъа, кырал кюллукуда ишлеп, халкына Салихча кыайгыргъан адамларыбыз бек аздыла.

«Артыкылыкъ да этмегиз, артыкылыкъ да этдирмегиз!» – дейди динибиз. Халкыны чынтты уланы, жырчысы Гуртуланы Салих этген ишин, айтхан сёзюн да ол халкъ ниетни бийик – асман! – нюрю жарытхан насыплы таулуду. Аллай жашы болгъаны уа, сёзсюз, миллетге да кыуанчды.

Уллу адам, уллу алим

ТЕКУЛАНЫ Хауа

ЗАЛИЙХАНЛАНЫ МИХАИЛ

(1939 жылда туугъанды)

Залийханланы Чокканы жашы Михаил Къабарты-Малкъарны Элбрус районуну Тегенекли элинде туугъанды. Къабарты-Малкъар къырал университетни физика-математика, инженер-техника эм эл-мюлк бѐлюмлерин айырмалы бошагъанды эмда юч диссертация къоруулагъанды. География илмуланы докторуду, геофизиканы, географияны эм геохимияны профессоруду. Кѐп жылланы Россейни Илмула академиясыны эм Росгидрометни Къабарты-Малкъарда Бийик тау-геофизика институтуна башчылыкъ этгенди. Аны бла бирге Авиация техниканы эм сауутланыуну къырал бийик тау-илму-излем арасыны генеральный директоруну, КъМКъУ-ну геофизика эм экология кафедрасыны таматасыны къуллукъларын да толтуруп тургъанды. 1984 жылда СССР-ни Илмула академиясыны член-корреспондентине айырылгъанды, 1990 жылда уа СССР-ни Илмула академиясыны керти члени болгъанды. СССР-ни, Россей Федерацияны Къырал саугъаларыны эм бир къауум башха саугъаларыны да лауреатыды.

Социалист Урунууну Жигити Залийханланы Михаил «Ата журтну аллында кыйыны ючюн» деген ючюнчю эм тѐртюнчю даражалы орденле, Ленинни ордени, Халкъланы Шуѐхлукълары, Къызыл Жулдузну орденлери эм баш-

ха, ол санда тыш кыраллы, орденле эм майдалла бла сау-гъаланганды. Нальчик эм Тырныаууз шахар Советлеге депутатха, СССР-ни халкъ депутатына айырылганды, Къабарты-Малкъарны Баш Советини юч чакъырыууну да депутаты болганды.

Залийханланы Михаил уллу илму школну бачамасыды дерге боллукъду. Аны башчылыгы бла хауа болумланы тюрлендирирге онг берген сейирлик амалла, къуру бир затда хайырланылып къалмагъан авиация-ракета технологияла жарашдырылгандыла. Ол юйретген, аны ызын тутхан адамла бусагъатда Россейни бла СНГ-ни кыралларыны белгили алимлери болуп турадыла. Къабарты-Малкъар кырал университетни профессору болгъан заманында, ол 1995 жылда геофизиканы бла экологияны кафедрасын къурагъанды. Аны сохталарыны араларында илмуланы 50-ден артыкъ доктору бла кандидаты бардыла. Алимни 300 илму иши, ол санда 13 басмаланган монографиясы эм 32 изобретениясы да, илмуда белгилидиде. Ол эки уллу китапны да авторуду: «Мени Россейим» эм «Жерни тырмылары».

Дагъыстанны, Чечен-Ингушетияны, Север Осетияны, Къарачай-Черкесни бла Къабарты-Малкъарны илмуларыны сыйлы къуллукъчусуду Михаил. Аны ООН-да, ЮНЕСКО-да жамауат-политика иш бардырыу жаны бла да уллу сынауу барды.

2000-чи жылдан бери ол Къырал Думаны депутатыды. Анда Тутхучлу айныуну проблемалары жаны бла комиссиягъа башчылыкъ этеди, Билим бериу эм илму жаны бла комиссияны председателини заместителиди. «Экофорум» Битеуроссей жамауат кымылдауну сопредседателине, Баш экология советни председателине, Евросоюзда Глобализация жаны бла комиссияны председателини заместителине айырылганды.

Залийхан улу Къабарты-Малкъар кырал университетни физика-математика факультетинде окъугъан жылларында окъуна хауада суу тамычыла къалай тюрленгенлерин тинтген установканы къурау бла кюрешгенди. Диплом иши да анга жораланганды. Аны диплом ишини башчысы Георгий Сулаквелидзе былай жазгъан эди: «Залийхан улу физикагъа уллу хунерлиги болгъанын кёргюзтгенди, аны диплом ишин басмаларгъа керекди. Ол къурагъан установкада кёп магъаналы тинтиуле бардырыргъа боллукъду. Залийханланы Михаилни диплом ишин бек магъаналыгъа санайма...»

Эл-мюлк факультетде уа Михаил жугъутурланы тинтиуню къолгъа алады. Аланы жашауларын, отлагъан, суу ичген, жалау жерлерин билир ючюн, Минги тауну тийреле-

ринде кѐп сууукъ кечелени ѳтдюргенди. «Къабарты-Малкъарны жугъутурлары» деген илму иши хазыр болгъанда уа, Ростовха барып, диссертациясын анда къоруулайды. Ростов университетни алим совети анга уллу багъа бичи ен эди, студентлеге лекцияла окъуй кетерин да тилеген эди.

Окъуугъа, тинтиу ишлеге берилгенликге, университетни жамауат ишине къатышыргъа да заман таба эди Залийхан улу. Студентле аны кеслерини башчыларына айыргъандыла. Ол заманда окъуна Нальчик шахар Советни депутатына кандидатха кѳргюзтѳлгенди. Ючюнчю курсда окъугъанында, ол студент профкомну председатели болуп тургъанды.

Иги окъугъаны бла къалмай, Михаил спорт бла да кю-решгенди. Жигит къаячы болгъанды, кѐп бузлу тѳппеге чыкъгъанды. Эштада, таулагъа ѳрлеу анга къан бла келген болур эди. Аны атасы Чокка 110 жылы толгъанда да, Минги таугъа чыгъып тургъаны белгилиди.

Ол заманда «Университетская жизнь» газет былай жазгъанды: «Уллу Октябрьны 42-жыллыгъыны аллында бизни университетни альпинистлери, физматны студенти Залийханланы Михаилни башламчылыгъы бла, Ара Кавказны аз тинтилген жеринде, Черек суу башланган атсыз тау тѳппеге чыгъаргъа таукел болгъандыла. Жол бек къыйын эди, алай жаш альпинистле, бу жерледе адам аягъы ѳмюрде да басмагъан бугъейлени хорлай, Кавказны бийик тау тѳппелеринден бирине чыкъгъандыла...»

1968 жылда уа Залийханланы Михаил Къабарты-Малкъарны Памир таулагъа комплекс экспедициясына башчылыкъ этеди. Бизни республиканы къаячылары, ОГПУ тѳппеге ѳрлѳгенлери ючюн, къыралны чемпионлары деген атха тийишли болгъандыла.

1969 жылда уа «Советский спорт» газет Нальчикден беш альпинист, ол санда Залийханланы Михаил да, Кавказны бек къыйын тау тѳппелеринден бирине – Тютю-Башына – тик бет бла ѳрлѳгенлерини юсюнден жазгъанды. Алагъа дери ары ѳрлерге бир киши да акъыл этмегенди. Спортсменлени айтханлары бла, Тютю-Башыны бийиклиги 4500 метр болган атсыз тѳппесине «Жаш гвардияны» аты аталгъанды.

1970 жылда да Михаил Черек ауузунда атсыз тау тѳппеге чыкъгъан экспедициягъа башчылыкъ этеди. Альпинистледен 350-си, ол тѳппеге ѳрлеп, Ленинни суратын да орнатып, алай къайтхандыла. Артда ол тѳппеге Ульяновск шахарны атын атагъандыла.

Артдан-артха Михаил алгъыннгы СССР-ни бек къыйын эм бийик тау тѳппелерине ѳрлѳгенди. Альпинизмден халкъла аралы класслы спорт устасы деген атха тийишли болгъанды, ол жаны бла СССР-ни эм РФ-ни да кѐп кере чемпионуду.

Залийхан улу Афганистанда эки кере болгъанды. Биринчи кере 1979 жылда, аны ары афганлы алимле бла бирге гидрометеослужбаны кзуаргъа жиберген эдиле. Ол кыралгъа совет аскерле кийирилгенлеринде уа, алимибизни борчу, сёзсюз, тюрленгенди. Не жашырыу, ол жангы техниканы кзурагъанды эм аны сынагъанды. Алай аны Михаил этмесе эди, аскер сауутланы шендиюгу заманнга тийишли системаларын кзурауда амсрикалыла бизни озаргъа боллукъ эдиле.

Бирин айт да, бирин къой дегенлей, былайда бир затны черте кетерге тийишлиди. Залийхан улу кзурагъан сауутланы сынаучу А. Руцкой болгъанды. Михаил Чоккаевич анга Жигитни Жулдузун берирге керекди деп, аскер бачамасы Варенниковдан кёп кере тилегенди. Ол да угъай демегенди, алай, нек эсе да, заманны созуп тургъанды. Руцкойну юсюнден Москвагъа кёп тарыгъыула баргъанларын Варенников Залийхан улугъа артда ангылатхан эди.

1990-чы жыллада уа Михаил Чоккаевични А. Руцкой бла жолу айырылгъан эди. Аскерни генералы Россей миллет биригиулесиз да жашаяллыкъды деп тохтагъанында, академик алгъыннгы шуёхуна: «Сен бек уста аскерчисе, миллет ишледен а ангылауунг ахырыда жокъду», – деп жууап берген эди. Руцкой аны кесини айырыула аллы кампаниясына къатышыргъа чакъырып кюрешгенде да, ол арталлыда унамагъанды.

Бир затдан, кишиден да кюрккмагъан адам болгъанын Залийхан улу Афганистанда да кёргюзтгенди. Анда ёлюм бла бетден-бетге ол кёп кере тюбегенди. 1982 жылда Михаил, аскерчилени тилеклери бла, вертолётда Панджшерге Ахмедшахха учуп бара тургъанлай, къанатлы машинагъа кючлю пулемётладан от ачхан эдиле. Аны ол заманда Аллах ёлюмден сакълагъан эди. Бир жол а, Варенников бла тюбеширге бара тургъанлай, Кабулда «тузакъгъа» тюшгенди. Ол кылауурлары бла баргъан «уазик», ажашып, душманла болгъан жерге чыгып кыалады. Къачар умут этселе, душманла, алагъа от ачып, барысын да кырып кюоярыкъларын Залийхан улу олсагъат ангылагъан эди. Сора кыайсы чында болгъанын билдирген белгилери болмагъан аскер кийимлери бла, сауутсуз, моджахедлени алларына барып: «Салам алейкум», – деп, кесин муслийман болгъанын билдирди. Аны олсагъат штабха элтедиле, анда уа эки моджахед миллиард ойнай тура эдиле. Была, абызырап, бир бирге кыарап тынгылайдыла. Залийхан улу биринчи болуп сёлешди. Ингилиз, орус сёзлени да къатышдырып: «Кзурулуш жаны бла инженерме, мында жигитле жыйылгъанларын билип, кёрмей кетерге болмай кыайтханма», – деди. Моджахедле-

деп бири анга жууап берирни орунуна, бильярд ойнайыкъ деп тохтайды. Ойнайдыла. Моджахед Залийхан улуну жаратханын айтханда уа, ол: «Мени кишиге ариу кёрюнюр муратым жокъ эди, былайтын бара эдим да, муслийман муслийманчыча, жокъламай кетмейим, деп къайтханма ансы», – деди. Ол кюн Михаил Чоккаевични алгъыннгы патчахны жашыны дачасында солургъа чакъырдыла. Таулу алим генераллагъа бойсуннганын, аладан эркинлик алыргъа кереклисин билдиргенде, моджахедле аны 40-чы аскерни жууукъдагъы бёлюмюне элтген эдиле. Алай Варенников аскер сауугну жангы системасын къурагъан адамны дачагъа иймедди. Эки жылдан сора уа Варенников Москвада: «Шуёхунга Кабулгъа барма деп айт, ансы Наджибулла аны олсагъат илишаннга салдыртын ёлтюртюрюкдю», – дегенди. Академик: «Не шуёхума?» – деп, алгъа ангыламагъан эди. Аргда билгенди ол Афганистанда бильярд ойнагъан моджахедледен бирин Москвагъа Афганистанны посольство-суна ишлерге жибергенлерин...

Чокканы жашы эртте юйдегили болгъанды. Университетде окъуй тургъанлай, биология факультетни студенти Акъайланы Лиданы тилеген эди. Анасы уа: «Таулагъа ёрлеп айланнгандан сора иши жокъду», – деп, аны анга берирге суймей эди. «Кертисин айтханда, ол зат мени жаныма бек тийген эди. Алай артда мени къайын анамы менден суйгени болмагъанды. Кёп къыйынлыкъ сынагъан, алай халаллыгъын тас этмей сакълагъан бу алаамат тиширыуну мен анамдан башха кёрмегенме», – дейди Михаил.

Кеси анасын а Михаил бек суйгенди. Ич сёзюн да жаланда анга айтханды. «Ол ёлгенде, жюрегими тамыры юзюлгенча болгъан эдим, – дейди Залийхан улу. – Кёп жылланы излегенлей турдум, ишими, жашаууму, жетишимлерими юслеринден айтып къууандырыргъа».

Юй бийчеси Лида баш иеси, сабийлери, туудукълары ючюн къайгъыргъан адежли, билимли да тиширыуду. Ала юч сабийни аягъы юсюне салгъандыла. Къызлары – врачды, бир жашлары, атасыча, алимди. Ала экиси да Москвада ишлейдиле. Бир жашлары уа Нальчикде кеси миолк къурап, аны бардырады. Юйюр ауурлугъу асламысында анга жетгенине да къарамай, Лида кеси да билимин ёсдюрюуден къалмагъанды, илму диссертациясын къоруулагъанды. Бусагъатда ол да Москваны ара институтларындан биринде ишлейди.

Таулу тиширыулагъа Залийхан улу не заманда да уллу хурмет этеди, намыс-сый береди. «Сизден ариулукъ бир заманда да кетмесин, жашауугъуз къууанчдан бла насыпдан толсун!» – деп, алгъыш этгенлей турады.

Залийхан улу бийик тау-геофизика институтха башчылыкъ этгенде, бу илму учреждение кѐп тюрлю жаны бла да ахшы жетишимле болдургъанды, геофизика процесслеге адамны акъыл кючю бла себеплик этиуню уллу арасына айланганды. Михаил Чоккаевични башчылыгъында тау жерледе экологияны, Карпатланы, Тянь-Шаньны, Памирни, Кавказны эм башха тау жерлени да адам аягъы басмагъан къыйын тѐппелеринде чыранланы, къарны къалынлыгъын, ырхы келиучю жерлени тинтир мурадда, 30-дан артыкъ илму экспедиция бардыргъанды. Аны къыралны эм битеу дуняны бир къауум бийик тау жерлеринде къар юзюлююню халын, болумун тинтиуге аталгъан илму ишлерини магъаналарын энчи белгилерчады. Кавказны табийгъат, хауа болумларыны, бальнеология араларында миллет парклары эм чыранлы-къарлы парклары къурауну тынгылы жарашдырылгъан схемалары, табийгъатны къоруулауну проблемаларына аталгъан ишлери бийик тау жерледе производство кючлени келир заманда къаллай боллукъларыны прогнозун тохташдырыуда эм айнытыуну планын сала туруп кенг хайырланыладыла.

Михаилни башчылыгъында метеорология эм гидрометеорология болумлары прогнозун тохташдырыуну амалларын жарашдырыу, тау эм бийик тау жерледе турбазала, курортла, альпинист лагерье дегенча мекамла ишлеуде эм аланы не къадар фйдалы этерча тинтиу ишле кенг халда бардырыладыла. Табийгъат байлыкъланы хайырланыуда аны бек уллу магъанасы барды.

Залийхан улу къар юзюлюу, ырхы келиу эм аладан тюшген хатагъа къажау амаллары жарашдырыуда илму школну къурагъан адамды. Ол, кѐп делегациялары къауумунда тыш къыраллагъа барып, Россейни атындан алимле бла сѐлешеди, кеси къыралыбызда, тышында да кѐп илму советлени члени болуп, битеу айныгъан къыраллада бардырылгъан халкъла аралы конференциялада илму докладла этеди, Россейни илмусуну даражасын кѐтюреди. АБШ-ны, Францияны, Англияны, Германияны, Канаданы, Австралияны эм башха къыраллары алимлерини арасында уллу намысха тийишли болгъанды.

Илмудан уллу ангылауу болгъан алим къыралгъа бек уллу хайырны окъуу, билим бергенлерине, жарыкъландырыуну артыкъда уллу кючю болгъанына ишексизди. Жаш адамлары билимлерин ѓсдюрюуге къолундан келгенича себеплик этеди. Аны башчылыгъында кѐп кандидат эм доктор диссертация хазырланганды эм къорууланганды. Илму кадрлары хазырлаугъа ол артыкъда уллу магъана бергенди. Хауаны болумларын тюрлендириу жаны бла спе-

циалистлени хазырлауну юслеринден вузлада эм курслада окъурча лекцияланы къауумун жазгъанды. Ала тегерекде къудуретни сакълауда ишлеген специалистлеге да бек ханырлыдыла.

Къабарты-Малкъарда угъай, саулай Шимал Кавказда окъуна жарашыулукъ, тутхучлу мамырлыкъ, бир бирни ангылаулукъ болуруна Залийханланы Михаил тийишли юлюш къошады. Жамауат жашаугъа тири къатыша, миллетлени араларында шуехлукъну кючлендириуге салгъан къыйыны ючюн анга Мамырлыкъны Россей фондуну алтын майдалы берилгенди.

Уллу алим, жамауат-политика къуллукъчу жер жюзюню бек белгили шахарларыны хазна къалмай барысында да болгъанды. Ол алагъа илму жетишимлерини юсюнден доклад этерге неда илму делегацияланы къауумларында эмда энчи комиссиялагъа башчылыкъ эте барады. Аны къой да, академигибиз энчи къырал борчну толтура, Северный полюсда да болгъанды, республикабызны байрагъын да анда орнатханды.

Михаилни уллу адамлыгъын, интернационалист ниетлерин, огъурлулукъгъа къуллукъ этерге итиниуюн, ачыкъ жүреклилигин Россейни Илмула академиясыны алимлери, специалистлери угъай да, битеу дуняны да алимлери багъалы кeredиле, намыс бередиле.

Илмуда, жашауунда да аллай уллу жетишимлеге жетерге алай кеп адамны къолундан келмейди. Бийик таула къуршалагъан, тамашалыкъ табийгъаты болгъан Тегенеклиде туугъан чөрчек жанчыкъ, къуш бала уясындан учханча, ата журт эм битеудуния илмуну эм бийикликлерине кетюрюлгенди. Шимал Кавказда жашагъан халкъланы келечилеринден биринчи болуп, Россейни Илмула академиясыны академигине айырылгъанды. Ол бюгюн да Россейни илмусун айнытыугъа, Къабарты-Малкъарны эм деменгили къыралыбызны жашнарларына, мамырлыкъгъа, жарашыулукъгъа къуллукъ этгенлей келеди.

Тилибизни кьалаууру

БИТТИРЛАНЫ АМНАН

МОКЪАЛАНЫ
МАГОМЕТ
(1939–2006)

Хар фахмулу адамыбыз дуниядан кетгени сайын, аллай бир жарлы бола барабыз...

Мокъа улу да малкъар адабиятны тарыхында атын ёлюмсюз этип кетгенди – фахмусу бла, бизге кьойгъан бай хазнасы бла. Малкъар, орус тилледе да чыкьгъан кёп китаплары бизни литератураны иги да байыкъландыргъандыла. Магомёт сахнагъа чыкьса, шошайып кьалыучу эдиле залдагъыла, биле эдиле аны кьалай сейир, батыр да айтыргъын, сую эдиле сёзюн эшитирге.

Ол ана тилибизге, аны айтылгъан сёзюне, тюз хайырланууна бек сакъ болгъанды. Тауча алай айтыргъа жарамайды, былай жазгъан терсди, ма алайын былай тюзетигиз деп, эринмей юйретир эди. Биз а, журналистле, ыразы да болмаучу эдик, Магомёт бизге асыры илинеди, тилни аныча уста кьайдан билейик деп.

Хау, биз а аныча хайырланмайбыз тилибизни байлыгъы бла, аны татыуун да Мокъа улуча чыгъара билмейбиз.

Ата-анадан да бирча ёксюз кьалып, сюрдюн кьыйынлыгъын да сынап, халкъ поэти болургъа жетишген эди Магомёт.

*А, жаным, шо тачи да суюди жерин,
Суюди хар терек да, тау да алай.*

Бск жашлай жазгъан эди ол бу тизгинлерин. Жюрегин кюйдюрген кеп затланы юслеринден айта эди ол статьяларында, назмуларында, сахнадан селешгенде да. Поэтни 1990-чы жыллада жазгъан бу алакат назмусу уа:

*Басхан. Жангы кырдык. Кюн жылытхан таш.
Эитта мен – эмилик ат юйретген жаш!
Элиме келсем, былай кьууанама,
Тейри эшигин манга ачханча гьарш.*

*Налэстикге кьаитсам а – дауну арты жокь:
«Таулу халкьны туугъан эсери, журту жокь», –
Дейдиле бетсизликге базынганла.
Тюзлюк хорлагъынчы, менден кырты жокь!*

Мокьа улу Магомет малкьар литератураны айныууна уллу кьыйын салгъан адамды. Сейирлик чыгьармачылыкь фахмусу бла аны бютюн бийикге кетюрген, берекетли, даражалы да этген.

Кечюрме иште да кергюзтгенди ол усталыгъын. Пьесаны автору башха миллетли болуп, аны бизни театрны сахнасында керсек, тилини шатыклыгъы бла байлыгъы ишкесиз эте эдиле аны малкьар тилге Мокьа улу кечюргенин. Сафоклну «Антигонасын», Шекспирни «Черчек кьызны жууашдырыуун», Островскийни «Хайырлы жерин» эм дагьыда бир кьауум белгили чыгьармаланы тилибизде ма ол селешдиргенди. Малкьар тилге ол Пушкинни, Лермонтовну, Саят-Нованы, Есенинни, Алий Шогенцуковну, Гамзатовну, Джалильни, дюгер эм башха кьоншу миллетлени поэтлерини чыгьармаларын да кечюргенди.

Терен билимли эди Мокьаланы Магомет – чынтты поэзияны юсюнден сез айта билген, ангылауу болгъан. Ол селешсе, адамла солууларын тыйып тынгылай эдиле. Кьызадан-кьыза, сейирден-сейир, хар сёзю жюрегинге жетерча, алай айта эди.

Отарланы Омарны Музыка театрда 80-жыллыгъын белгилегенибизде, жырчы кеси да сахнада олтура эди. Алгъышларын айтханла кеп эдиле. Сора Магомет чыкьды. Залдагъыла уа, сёз устасы не айтады дегенча, шошайдыла. Ол бошагъанда уа, гюрюлдеген кьарсла, аны сахнадан иерге унамай, кепге дери турдула. Ол бир ариу жыр айтханча не тепсегенча... Байрам ингир айтхылыкь Омаргьа угъай, Магометге аталгъан сунар эдинг.

Улбашланы Мутайны юбилейинде, Алим Кешоковну эсгериу ингиринде да Магометча айырмалы селешалгъан, тилни татыуун чыгьара билген болмагъанды. Алай кьай-

да, кимни юсюнден айтса да, ол миллетин, ана тилин да кёкге чыгырып, алагъа суймеклигин неден да багъалы эте биле эди:

*Кязимча, мен да къалыр эдим анда,
Суугъа термиле къум аулакъ къызгъанда,
Неда сын болур эдим, аууп къаргъа.
Былай келмесем, жетмесем Малкъаргъа.*

*Жол ачылды, Тюзюк берип изми,
Мен жилип къалдым, кёрюп жерибизини,
Манга къаран, сейир этдиле бирле –
Юйсюз, жерсиз къалмагъанла ёмюрде.*

1990-чы жылла. Оюмунгу айтыргъа, басмаларгъа да эркинлик берилген кезиу. Съездле, тюбешиле, тюрюлю-тюрюлю конференцияла, жыйылыула да телевидение бла толусунлай кёргюзтюле эдиле. Къутургъанла, къаугъа ачаргъа суйгенле да кёп. Соруула да кёп. Бизни республика телевиденияда уа, жыйылгъан соруулагъа жууап берир ючюн деп, бериу къурайдыла. Анга алты поэт бла жызыучу къатышхан эдиле. Аланы санында Мокъаланы Магомед да.

Бериу орус тилде бара эди. Бу ушакъда кимни ким болгъаны бек уста ачыкъланганды – не тюрюлю соруулагъа да (ала уа политиканы, литератураны, миллет аралы халланы юслеринден эдиле) Магомед чынтты жазыучу эм эр кишича жууап бере эди.

1994 жылда Мокъа улуна «Къабарты-Малкъарны халкъ поэти», 2000 жылда уа «Къарачай-Черкесни халкъ поэти» деген бийик эм сыйлы атла берилгендиле. Чынтты халкъ поэти эди ол, къайда да халкъыны сёзюн, оюмун айта билген. Миллетине уа фахмулу поэт кёп китапларын, статьяларын, ариу жырларын къойгъанды. Ол Жеттеланы Мустафир бла бирге алаамат жырланы авторуду. Энди уа ала бизни не бла къууандырлыкъ болурла деп сакълаучу эдик.

Сёзсюз, ол жыллада Жанатайланы Исмайылгъа солууун тыйып тынгылай эди халкъыбыз. Магомедни «Зульфия», «Таулагъа чакъырама», «Исламей», «Жылы жауун» деген эм кёп башха назмуларына жазылгъан жырла бизни миллет жыр искусствобузну алтын хазнасына киргендиле. Нек дегенде аланы хар ёсюп келген тёлю, жаш жырчыла да суйюп айтадыла. Эсибиздедиле аны акъыл сёзлери, назмулары, жырлары да:

*Сенден асыулу бу дунияда жер кёрмедим,
Акъ чорбатлы бийик Малкъарым.
Киши жерлеринде сүймеклигим ёлмеди,
Хир къайда да сени махтадым.
Киши жерлеринде маиға тынчлыкъ бермеди
Ажашхан жырынғы макъамы.*

*Жылы жасауунг да бетими жсууа-жсууа,
Уппа этдим къая ташынғы.
Азат тауларында, жыл сайын жсауа-жсауа,
Къарынг да агъартды башымы.
Азат тауларында, жсудузла жана-жана,
Сен азымы жырлатдынг жсашынғы!*

*Сыйлы Малкъарым, сен – ёмюрде тюгенмеген
Къууапчымы бийик уясы.
Ахыр кюшомде да умутдан тюнгулмеген
Жаным болур санга ыразы.
Ахыр кюшомде да – ёзге зат тилемейме, –
Бетими аязынг сыласын!*

Магомет Мокъаны 1960-чы жыллада малкъар поэзиягъа кийирген жангычылыгъы аны ана тилибизге уллу къайгъы-рыулугъу болгъанын чертген шарт эди. Ол замандан башлап, поэзиябызда сёзлени аффикслерин бузуп хайырланыу къалады. Назмучуларыбызгъа ол эски форманы къойгъан къыйын угъай, кюч окъуна кёрюнсе да, Магомет айтханлай этмей амал жокъ эди.

Магометни ол ишлери аны ана тилибизге, эски жырларыбызгъа, аланы зауукълукларына да жюрегинде къайнагъан чексиз сүймеклиги бла байламлы эдиле. «Эски таулу жырла» деген назмусунда былай да ол анстан айтмай эди:

*Узакъ ёмюр алып таудан, къаядан,
Ариулугъу болдугъуз жсерибизни.
Аллах бла кесимден сора бир жсан
Билмейди къалай суйгеними сизни.*

Бизни адабият тилибизни чынтты къалаууру болгъан эсе, ол Мокъаланы Магомет эди. Аны алайлыгъын бизни белгили жазыучуларыбыз, окъуучула да дайым чертгенлей турадыла. Магометни тилибизни тазалыгъына алай сакъ болуп туруучусу адабиятыбызда бюгюн ишлегенлеге, тамбла келликлеге да юлгю болгъанлай къаллыкъды.

Малкърны тарыхын ачхан

БИТТИРЛАНЫ АМИНА

МЫЗЫЛАНЫ ИСМАЙЫЛ

(1940–1997)

Айтхылыкъ кавказовед, Къабарты-Малкърны биринчи профессионал алыми-археологу, тарых илмуланы кандидаты, КъМР-ни илмусуну сыйлы къуллукъчусу, Востоковедлени битеусоюз ассоциациясыны керти члени, СССР-ни Илмула академиясыны география обществосуну да члени – къарачай-малкър халкъны ийнагъы Мызыланы Исмайыл.

Чемер таулу. Аны суйгендиле, анга ийнангандыла, аны шуёхлугъун чынтты уллу алимле, къара иш бла кюрешген эллиле, студентле, устазла да излегендиле.

Мызыланы Муссаны жашы Исмайыл 1940 жылда 8-чи декабрьде Тёбен Чегемде туугъанды. Ол юйюрге жетинчи сабий эди. Алай анга уллу, шуёх юйюрге кёп жашаргъа тюшмеди. Малкър халкъ туугъан жеринден зор бла къысталгъанында, аланы юйюрлери эки-юч къауумгъа юлешинип, Къазахстанны башха-башха жерлерине тюшедиле. Ючжыллыкъ Исмайыл а анасы-атасы, эгешчиги бла Джамбул областъда эди.

Къыйынлыкъ соруп келмейди. Жашчыкъны беш жылы толургъа, анасы ёледи, жарым жылдан а атасы да ауушады. Ма алай бла киши жеринде атадан, анадан да ёксюз къалгъан сабийле – Исмайыл бла эгечлеринден бири Сурат – детдомгъа тюшедиле. Тамата къарындашлары Ахмадия

урушдан кьайтхынчы, анда турадыла. Ахмадия Исмайылны кесине алады, Суратны уа эрде болган эгечи Шарифагъа элтеди. Ючюнчю эгечлери Ханифа уа, кьабартылы Анаголий Эрипсоевде эрде эди да, Кавказда кьалган эди.

Сюргюнде таулу сабийлени кьадарлары бирча эди: ачыкь-жаланнгачлыкь, кьыйын жашау болумла... Сабий оюнланы орунуна – иш, илляула орунуна – иш... Исмайыл тири жашчыкь болганды, хар нени билирге суюген. Иш кёллююк, кьыйынлыкьны кётюре билиу, таукеллик, кьажымай, этген муратына итиниу – ма ол затла эдиле аны жанына кьаны бла сингнген адамлыкь ышанлары...

Азияда школга бир ненча километрни жаяулай жүрюрге тюшгенди. Кесини да историягъа энчи талпыуу бар эди. Школда устазны дерслеринден билгени бла малкьар кьартланы Кавказны юсюнден эсгериулерин ол жерни бир тауушлукь эм сейирлик эте эдиле... Жюреги да ары дайым тартханлай туруучу эди.

1957 жылда, малкьар халкьгъа ата журтуна кьайтыргъа эркинлик берилгенде, Исмайыл 9-чу классны таууса гура эди. Юйюрлеринден биринчи болуп, ол туугъан эллере кьайтады эм 10-чу классны Тёбен Чегемни школунда бошайды. Ата юйлерин да тап халгъа келтирирге кюрешеди. Аз кечирег' а тамата кьарындашы да келеди.

Школдан сора Исмайыл КьМКЪУ-ну тарых бёлюмюне кирип, 1958 жылда студент болады. Устазла аны юсюнден: «Бек акьыллы студентди, аллайны бир заманда да унутмайддыла», – дегендиле.

Мызы улуну бурунгу тарыхха не заманда да энчи сейири болганды. Аны себепли ол кесин археологиягъа хазырлайды. Студент заманында окьуна археология экспедицияланы ишлерине кьатышады. Биринчи кьазыула Джулатда болгандыла, башчылары уа Г. И. Ионе эди.

Студент заманында Исмайыл университетни жамауат жашауна эм студентлени илму бла кюрешген НСО-ларыны (научное студенческое общество) ишине тири кьатышады. НСО-ну конференцияларында таулу жаш шатык селеше билгени, оюмуну айырмалылыгьы, тилини байлыгьы, айтханындан терен ангылауу болганы бла да тынгылагъанланы дайым да сейирсиндиргенди. Ма аллай жыйылыуладан биринде танышады Исмайыл оруслу кьыз Галина Шкаровская бла. Ала юйленедиле. Галя уа анга кертичи болганын жашауларында тюбеген кьыйын жыллада кёргюзтгенди.

Университетни бошاپ, 1963 жылда туугъан элине кьайтып, Исмайыл анда бир жылны школну завучу болуп ишлейди. 1964 жылда уа Москвагъа кетеди эм СССР-ни Ил-

мула академиясыны Археология институтуну аспирантура-сына киреди. Илму башчы бла да аны насыбы тутхан эди – белгили археолог, тарых илмуланы доктору, профессор Е. И. Крупнов бла ала уллу шуёхла боладыла. Алай устазны бла сохтаны жорукъларын а бузмагъандыла. Ол жыл окъуна Исмайылгъа къызчыкъ туады – Ирина. Ма ол барлыкъды артда атасыны жолу бла, тарых илмуланы доктору болургъа да жетиширикди. Алыкъа уа гитче къызчыгъыны суратын Исмайыл индуругъуну баш жанында, къабыргъагъа тагъып тура эди, тансыкълап. Стипендиясына уа анга иллаула, кийимчикле да алып ие.

1967 жылны декабрь айында уа Мызыланы Исмайыл аспирантурасында окъугъан институтну алим совети кесини жыйылыуунда аны диссертация ишине къарайды. «Средневековая материальная культура Балкарии и Карачая (XII–XVII вв.)», деп алай эди аны илму ишини аты. Оппонентлери уа тарых илмуланы доктору Л. И. Лавров бла тарых илмуланы кандидаты В. И. Марковин боладыла. Исмайыл диссертациясын жетишимли къоруулайды, белгили алимле уа таулу жашны ишини айырмалыгъын бирден чертедиле.

Тарых илмуланы кандидаты Мызыланы Исмайылны Москвада Археологияны институтуна ишлерге чакъырадыла, Е. И. Крупнов башчылыкъ этген бёлюмюне. Ишинде ёсрге ол бек алаамат онг эди – СССР-ни Илмула академиясында! Алай Исмайылны жюреги туугъан Малкъарында эди. Аны къадары халкъы бла болгъанын, суйген миллетине къуллукъ этерге, Малкъарны тарыхын ачаргъа кереклисин да ол уста ангылай эди. Кертиди, тарыхда жангы затланы ачарма деген оюму жокъ эди ол заманда, алай аллай ишледе сую эди кесини хунерин сынаргъа. Билимине, кючюне уа база эди.

Нальчикге къайтхандан сора, Исмайыл республиканы илму-излем институтунда ишлейди. 1976 жылда уа СССР-ни Министрлерини Советини Битеусоюз аттестация комиссиясы анга археология жаны бла «тамата илму къуллукъчу» деген илму атны береди. Археология секторгъа башчылыкъ эт дегенлеринде уа, унамайды. КБНИИ-ни археология секторунда Мызы улу 10 жыл ишлегенди, Кавказны археологиясы бла байламлы бир къауум магъаналы иш да жазгъанды: «Средневековые башни и склепы Балкарии и Карачая» (1970 ж.), «Туристскими тропами в глубь веков» (1976 ж.) эм башхала.

1977 жылда Мызыланы Исмайылны Тарыхны бла культураны эсгертмелерин сакълау жаны бла Битеусоюз обществону Къабарты-Малкъар бёлюмюне башчылыкъ этерге

сакъадыла. Аны бла бирге ол университетде историядан дерсе да береди.

Хар неда таи эди, алай... 1978 жылда 13-чю июньда Мыылланы Исмайыл авариягъа тюшеди. Аркъа жиги сынып, кёп операцияла этилгенликге, атлаялмай, жеринден тебалмай къалады. Ол аякъ юсюне сюелирине ийнана эди, врачла да таукеллендире эдиле. Болсада, бир-эки жылдан сора, анга бир зат да болушмазы ангылашынады. Палахдан, ачыудан къутулууну Исмайыл иште излейди. Къолунда уа алыкъа акъылбалыкъ болмагъан төрт сабийи – эки къызы бла эки жашы... 1979 жылда Мызы улу университетде кафедрасына къайтады, эсе да студентле аны юйюне келе эдиле. Диплом ишлеге да башчылыкъ этеди.

Къыйын эди аны аурууу, алай ол ишин бир кюннге да къоймагъанды. 19 жылны сакъатла коляскасында олтургъанлай, не къадар илму иш, китап, статья жазгъанды ол! Хар жашагъан кюню сынау эди анга – адамлыгъына, кишилигине да. Даражасы бла кётюре билгенди башына келген палахны ёзден Исмайыл. Энди ол къарачай-малкъар халкъны этногенези бла кюрешип башлайды. Археологияда тапхан затларын тинтип, тенгleshидирип, сейир статьяларын, китапларын да жазады. «Шаги к истокам этнической истории Центрального Кавказа» деген китабын а, кёчюрюп, Тюркде, Стамбулда да чыгъарадыла. Белгили алимибиз тарых бла байламлы бек магъаналы ишлерин жер-жерледе басмалагъанды. Москвада «Наука», «Советская археология», «Советская этнография», «Турист» журналлада, андан сора да Къазанда, Уфада, Алма-Атада, Ташкентде, Ставропольда, Черкесскде, Бакуда, Грозныйде... Аны аты айтылады, белгили болады. 1988 жылда СССР-ни Илмула Академиясы басмалагъан «История народов Северного Кавказа с древнейших времен до конца XVIII века» деген уллу китапда (Москва: «Наука», 1988) Исмайылны илму тинтиулери кенг хайырланылгъанлары уа ол бек бийик даражалы алим болгъанына шагъатлыкъ эдиле.

1988 жылда, кёпден бери бардыргъан тинтиу ишин жарашдырып, Исмайыл доктор диссертациясын къоруулар мурат этеди. Анга оппонент болургъа ыразылыкъларын кёп белгили алим билдирген эдиле: Тбилисиден А. И. Робакидзе, Къарачай-Черкесден М. А. Меретуков, Алма-Атадан Х. А. Артынбаев, Ставропольдан А. А. Кудрявцев, Махачкъаладан С. Ш. Гаджиева, Майкопдан Б. М. Джимов, Грозныйден С. Л. Дударев, Москвадан Алафаланы А. А., дагъыда башхала. Исмайылны доктор диссертациясыны аты уа «Важнейшие этногенетические аспекты истории и традиционной культуры балкарцев и карачаевцев XIII–XVIII вв.» деп алай

эди. Исмайылны диссертациясына бюсюреу оюмларын кѣп шахарладан белгили алимле жазган эдиле. Ереванда кѣорууланырыкъ эди аны илму иши. Алай аны суймегенле, фахмусуна зарланганла да аз туююл эдиле. Мызыланы Исмайылны диссертациясыны ызындан Ереваннга «къагъыт» жиберилди. Республиканы бир къауум «тарыхчылары» Мызы улугъа «пантюркистди», «миллетчиди», «илмудан кенгдеди» деп жаза эдиле. Алай диссертация советни башчылары ол «къагъытха» эс бурмадыла, насыпха, малкъарлы алим бла диссертацияны кѣоруулаугъа хазырланып башладыла. «Къара къагъытны» юсюнден билгенде уа, Исмайыл ол диссертация ишин артха къайтартды. «Мен сыйлы атла ючюн деп ишлемейме, халкъым ючюн деп кюрешеме. Миллетим а мени алайсыз да таныйды», – деп кѣойган эди. Эсин ол затха бѣлмеди андан сора, биягъы ишине берилди... Республиканы тарыхын «тазалаучула» Мызы улуну сакъат болгъанына да къарамай, кюреше эдиле аны бла. Бююнлюкде да ала окъуу учреждениялада историяны дерслеринде аны илму ишлерин сагъынмазгъа кюрешедиле. Къыйынды тюзлюкню жолу!

Алай малкъар алимни шуѣхлары умутларын юзмеген эдиле. Аланы къайгъырыулукълары бла, 1995 жылда Къазанны университети Исмайылны доктор диссертациясын алады. Алай ол кезиуге 17 жылны тѣшек болган Исмайыл аллай узакъ жолну кѣтюраллыкъ туююл эди. Болсада аны доктор диссертациясын кѣоруулатыргъа суйген нѣгерлери къолларындан келгенни аямай эдиле. Философия илмуланы доктору, профессор Эфендиланы Салих, 1997 жылда, диссертация советни Нальчикге чакъыртыр ючюн, къурау ишлени бардырып, Мызы улуну илму иши кюз артында кѣорууланырча этеди. Алай, жарсыугъа, ол жылны август айында Мызыланы Муссаны жашы Исмайыл бу дуниядан кетеди. Аны эртте хазыр болган доктор диссертациясы кѣорууланмай къалады. Алгъарагъ'а, 1994 жылны сентябрь айында, Къарачай-Черкес къырал педагогика университетни алим совети Мызыланы Исмайылгъа сыйлы докторну атын берген эди.

1997 жылны жаз башында Кембриджеги университетни Халкъла аралы биография арасы да Исмайыл Муссаевиче биография справкагъызны жазыгъыз деген запросун ийген эди – ХХ ѣмюрню айтхылыкъ адамларыны сѣзлюгюне аны тукъумун да жазарча.

Исмайылны жашауу къысха болгъанды, алай берекетли, нюрлю да эди. Халкъы аны бек суйгенди, файгъамбаргъача, аны юйюне миллетибизни кѣп белгили адамы дайым жюрюп тургъанды. Аны чынтты Устагъа, Устазгъа, Тарых-

чыгъа санагъандыла, кишилигине сейирсингендиле. Ауруу не бек кыйнаса да, санлары кымылдамай тургъанда да, Исмайыл илму бла кюрешгенди – миллетини тарыхын жазгъанды, аны битеу дунягъа баям этгенди. Андан кюрешгендиле аны бла – билимин, акъылын, кишилигин да зарпанып. Аны тюзлюгюн жокъ этерге кюрешип.

Халкъы уа ыразы эди аллай жашына. Исмайылны ауазын ишитирге, аны бла кенгеширге, саулугъун сора баргъанла бек кѳп эдиле. Сохталары да аз туююлдюле. Насыпха, алааны санында Исмайылны кызы Ирина Маремшаова да – хурметли, билимли атасыны даражалы, билимли да кызы. Атасыча, ол да халкъын бек суйген, тюзлюк жолун сайлагъан алим болгъанды. Исмайылгъа чырмадыла, кызы уа, атасыны ызы бла барып, тарых илмуланы доктору, профессор да болду. Атасыны ишине, ниетине да кертичи. Анга жоралап, ол «Исмайыл Мизиев: Путь к истокам» деген китапны да чыгъаргъанды.

Исмайыл жаланда 56 жыл жашагъанды. Аладан 30 жылын ол илмугъа жоралагъан эди. Къатылыгъы, батырлыгъы, халкъына уллу суймеклиги болуша эдиле анга, кыйын ауруп тургъанлай, суйген иши – тарых илмуда ѳз сѳзюн айтыргъа. Кавказоведениягъа бла тюрковедениягъа аны кесини тутхучлу кѳз къарамы болгъанды. Алай жашлай кетмесе, ол бизни, халкъыбызны тарыхына энттада кѳп ахшы ишле этерик эди. Алай Мызыланы Исмайылны илму школу сауду – аны сохталары Устазлары башлагъан ишни андан ары бардырадыла.

Мызыланы Исмайыл бизге бек бай хазна кѳйгъанды. Аны илму статьяларыны, рецензияларыны, докладларыны, монографияларыны саны жюзден атлапды. Аны китапларыны атларын айтсакъ окъуна, не багъасы бардыла!

1. Средневековые башни и склепы Балкарии и Карачая. Нальчик, 1970.
2. Археологические раскопки 1972 года в Кабардино-Балкарии (Соавторы: А. Х. Нагоев, Р. Ж. Бетров). Нальчик, 1973.
3. Туристскими тропами в глубь веков. Нальчик, 1976.
4. Балкарцы и карачаевцы в памятниках истории. Нальчик, 1981.
5. Шаги к истокам этнической истории Центрального Кавказа. Нальчик, 1986.
6. История рядом. Нальчик, 1990.
7. Очерки истории и культуры Балкарии и Карачая XIII–XVIII веков. Нальчик, 1991.
8. О происхождении тюркских народов (Соавтор К. Т. Лайпанов). Черкесск, 1993.

9. История и духовная культура карачаево-балкарского народа (Соавтор М. Ч. Джуртубаев). Нальчик, 1994.

10. Народы Кабарды и Балкарии в XIII–XVIII вв. Нальчик, 1995.

11. История Балкарии и Карачая с древнейших времён до походов Тимура. Нальчик, 1996.

12. Следы на Эльбрусе. Ставрополь, 2000.

...Бизни халкъыбыз дуня жаратылгъанда да бар эди. Къыяматха дери да аны жолу тауусуллукъ туююдю! Биз анга ийнаныпбыз. Ол ийнаныуубузну жюрегибизде кючле-ген халкъ ийнагъы Мызыланы Исмайылны аты да ёлюм-сюздю.

Жарыкъ умутлу композитор

ЗАНКИШИЛАНЫ Хусей

БАЙЧЕКУЛАНЫ АБИДИН

(1940–1986)

Биринчи профессионал малкъар композитор, СССР-ни Композиторларыны союзуну члени, КъМР-ни искусстволарыны сыйлы къуллукъчусу, республиканы Къырал саугъасыны лауреаты, халкъ суйген кеп алаамат музыка чыгъарма, жыр да жазгъан жаш эди Байчекуланы Абидин.

Абидин, жырларын жыйышдырып, ноталары бла эки китабын да басмалагъан эди. Сексенинчи жыллада «Къабарты-Малкъар» увертюрасы бла хоргъа, солистге эм симфония оркестрге жазылгъан «Ленинни юсюнден таулу поэма» атлы кантатасы да (сёзлери Къулийланы Къайсынны) Байчекуланы Абидинни уллу факмусу болгъаныны шагъаты эдиле.

1983 жылда уа Абидин «Баксанская баллада» балетин А. А. Двоскин бла бирге жазады. Ол жыл окъуна «Эльбрус» китап басмада малкъар, орус эм къабарты тилледе жазгъан авторланы назмуларына кёре сабий жырладан къуралгъан китабын да чыгъарады. «Музыканы юсюнден сёз» деген ынгылы илму-тинтиу китабы уа, композитор ауушхандан сора, 1988 жылда басмаланганды.

Байчекуланы Мутайны жашы Абидин 1940 жылда 1-чи январьда Кёнделенде туугъанды. Аны атасы Мутай бла апасы Чеченланы Апу беш сабий ёсдюргендиле: Ариуба, Абидин, Алим, Ануар, Алексей. Бири биринден гитче беш

сабийчиклери бла аланы да малкъар халкъ бла бирге Орта Азиягъа къыстайдыла. Мутайны юйюрю Къыргъызстаннга тюшеди. Сабийлерин ачдан-жаланнгалыкъдан сакълар ючюн, ол кече-кюн демей ишлейди. Не медет, саулугъу седиреп, Мутай замансыз ауушады... Апу беш сабий бла киши жеринде кесинлей къалады. Къазауатда эди аны жашауу, башха таулу аналача, ол да кече-кюн демей ишлейди. Ариуба бла Абидин, къолларындан келгенича, аналарына болушургъа кюрешедиле.

Абидин хар айтылгъан жумушну да бек тынгылы эте эди. Школда жырны дерсинде уа анга жетген жокъ эди. Булбулча эди ауазы. Халкъ жырлагъа да энчи эс бѐлюп тынгылагъанды. Аланы анга анасыны къарындашы Чеченланы Окъуп айтычу эди. Экинчи кюн а Абидин ана къарындашына андан эшитген жырын къайтарып айтычу эди. Окъуб' а, къууанып, жашчыкъны инбашындан къагъа: «Аперим, эгечден туугъан! Ма былай тур!» – деп махтай эди. Бир кере анга жыр айт деп тилегенлеринде уа, Окъуп, Абидинни кѐргюзте: «Мени къыйнамагъыз, къартма мен. Булбулчукъ къатымда тургъанын кѐрмеймисиз? Башла...» – деди. Ол къыргъыз жырлагъа да юйреннген эди. Анга къайда да тынгыларгъа бек сюйгендиле.

Туугъан жерибизге къайтхандан сора да, Абидин жырны къоймагъанды. Окъургъа кооператив техникумгъа киргенликге, ишге уа Къабарты-Малкъар радиону хоруна барады. Республиканы драмтеатрыны малкъар труппасы къуралгъанлай а, Абидин ары кѐчеди. Ол актѐр болуп ишлерге бек сюс эди. Москвада Щепкин атлы къырал театр училищедде малкъар студия ачылгъанда, Абидинни ары сайланган фахмулу жашланы бла къызланы араларында болгъанына да сейир этерча туююл эди.

1961 жылда, студент заманында окъуна, Абидин Сотталаны Роза бла бир юйюр къурайды. Алагъа жаш бла къыз тууадыла: Азрет бла Римма. Жарсыугъа, 2000-чи жылда Азрет ажымлы ѐледи, анасы уа аны ачыуун кѐтюралмады. Азретни къызчыгъы къалгъанды. Римма уа толу юйюрю бла Хасанияда жашайды...

Къайсынны бла Абидинни чыгъармачылыкъ шуѐхлукълары кючлю болгъанды. Байчку улу Бакуда Узейир Гаджибеков атлы консерваторияны композитор бѐлюмюнде окъугъанында, Къулийланы Къайсынны сѐзлеринс кѐре «Жюрек жырым – туугъан жерим» деген битеу халкъыбыз жаратхан чыгъармасын жазады. Аны халкъ туугъан жерибизни юсюнден этилген гимнге санайды. Кертиси бла да, бу сѐзле адамны жюрегин къозгъайдыла, макъамы да алагъа алапат тап келишеди:

*Сангырау болсам да, эшитип турурма
Чапыракъ тауушунгу кюз артында,
Сокъур болсам да, ажашмай барырма
Къызыл къаным боялган жолларында...*

Жашаууну ахырына дери Абидин Къулий улу Къайсынны назмуларына музыка жазууну тохтатмагъанды. Уллу поэтибиз да композиторну фахмусуна бюсюрегенин айтханлай туруучу эди. Абидинни Къайсынны «Ленинни юсюнден таулу поэмасына» кёре жазган биринчи малкъар кантатасы да аланы араларында болган жан байламлыкъгъа, бир бирни иги ангылагъанларына шагъатлыкъ этеди. Ол чыгъарма Абидинни чексиз фахмусун ачыкълагъан шартды. Анга дери бизде аллай уллу музыка чыгъарманы киши да жазмагъанды. Байчекуланы Абидин ол жаны бла биринчи болган эди, биринчиле уа биринчилей къаладыла.

Бир бирге болуша ишлеуге композитор энчи эс бургъанды. Аны шуёхлары кёп эдиле. Искусстводан уллу ангылаулары болган адамла Абидинни музыкасына тийишли багъа бергендиле. Аланы огъурлу сёзлери, айтханлары, болушлукълары Байчеку улуну жангы, ахшы чыгъармала жазаргъа кёллендиргендиле. Бир кере уа къыргъыз поэт Жолон Мамытов, Абидиннге айтхылыкъ, битеу дунягъа белгили жазуучу Чингиз Айтматовха аталган назмусун жибере: «Къарындашым, сени сабийлигинг Къыргъызстанда ётгенди. Бир жерде ёсгенбиз, бир жерни гыржынын ашагъанбыз, сууун ичгенбиз. Нальчикде къонакъда болганымда, жырларыгъызгъа кеси жырларыбызгъача тынгылагъанма. Артыгъыракъда сени жырларынг эсимде къалгъандыла. Заманынг болса, бу сёзлеге тийишли макъам табып, иги жыр этерсе деп ышанама. Жыр адамгъа огъурлу жол нёгерди, халкъланы шуёхлукъларын бютюнда кючлерге болушады», – деп жазган эди.

Абидинни жырлары тойлада, къууанчлада да айтыладыла. Ала адамлыкъгъа, ариулукъгъа, суюмекликге да талпындырадыла. Жырны, литератураны, культураны да магъаналары уа андады. Юлгюге, «Сен ариугъа» деген жыры халкъыбызны бек суюген жырларындан бириди. Аны биринчи кере 1957 жылда Беппайланы Сергей радио бла айтхан эди. Абидин ол жырны 14-жыллыгъында Фрунзе областны Ивановка районуну Сынташ элинде къурагъанды. Ол фахмулу жырчыбызны анасы Апугъа биринчи саугъасы эди.

Халкъ суюген композиторубузну бек иги ышанларындан бири – ата-анагъа суюмеклиги эди. Кеси да анасыны жүрегин жаланда бир кере «къыйнагъанды». Ол да былай болгъанды. Абидин, жай каникулланы кезиуонде колхозну

ындырында ишлеп, ача алады. Сора, кишиге да сормаи, тюзюнлей Фрунзе шахаргъа кетип къалады. Кесини эрттегили муратына жетеди – къобуз сатып алады. Алай ол кюн юйге къайталмайды. Жашчыкъны кече узуну излейдиле – тапмайдыла. Экинчи кюн Абидин юйге келеди. Жашыны сау-саламат кѳргенине къууанган ананы огъурлу кѳзлери жарыйдыла, тынгысыз жюреги сабырланады.

Ол кюнден башлап, Апуно юйюнден оюн, кюлкю кетмейдиле, къоншу-тийре бери терк-терк келиучю боладыла... Абидинни искусствогъа уллу жолу ма алай башланган эди.

...Байчеку улу элдеде культура-жарыкъландырыу ишлени игилендирирге да уллу къыйын салгъанды, художестволу самодеятельность коллективлеге болушканды. Ол Герпегежни Культура юйюню ишини юсюнден «Жарыкъ юй» деген аты бла китап да жазгъан эди. Миллет культурабыз бла искусствобузну алчы адамларыны, музыкантларыны юсюнден кѳп очерк, статья да басмалагъанды.

Ол Къарачай-Черкес автоном областны да сюйген къонагъы болуучу эди. Ол къарачайлы поэтлени назмуларына кѳп иги жыр жазгъанды. Ала къарачай-малкъар халкъны ѳмюрлюк нист байлыгъы болуп къалгъандыла.

Жашаууну арт жылларында Абидин Россейни Къырал саугъасыны лауреаты Зумакулланы Танзиляны сѳзлеринде да кѳп жыр жазгъан эди. Ала сюймекликни, кишиликини, адамлыкъны, журтубузну да юсюндендиле. Ол санда къарачай-малкъар миллет бек сюйген «Анам», «Унутурмамы сени?», «Кюн ахшы болсун, адамла!», «Бизге сукъланадыла», «Сени излейме», «Менсиз къалай жашайса?», «Танг жарыгъымса» деген эм башха жырланы айтыргъа боллукъду. Аны Москвада студент заманында окъуна жазгъан жырлары («Жангы умутла», «Ой, сюйгеним», «Къойчу жашны жыры») айырма жерни аладыла, бизни музыка байлыгъыбызны сыйлы хазнасына къошулгъандыла.

1973–1977 жыллада, Германия Демократия Республикада ишлей, Абидин дуня культураны кѳп келечиси бла танышады. Ол жашаууну ахырына дери ала бла шуѳхлукъ жюрютгенди. Берлинде малкъарлы жаш Совет культура арада ишлегенди. Анда немис классика музыка бла терен шагъырейленеди, Берлинни филармониясыны симфония концертлеринде, опера театрларында да болады. Алай бла композиторну музыка искусствода билими бютюн кенг эм терен болады. Мында ол В. И. Соловьѳв-Седой бла, Людмила Зыкина, Дин Рид, Эдуард Хиль, Алла Пугачѳва эм башха белгили адамла бла да танышады.

1976 жылда Байчекуланы Абидин ГДР-де бардырыл-

гъан «Совет жыр-76» деген фестивалъгъа къатышады. Шуёхлукъну, мамырлыкъны, туугъан жерини юсюнден кеси жазгъан жырланы да айтады. Зумакъулланы Танзиляны сёзлерине жазылгъан «Атсыз къабырла» деген жырын ГДР-ни радиосу бла да берген эдиле.

Абидин Москвада окъугъан заманында, музыкасын, сёзлерин да кеси жазып, иги кесек жыр этген эди. «Москвачы студентлени вальсы», «Жангы умутла», «Къойчу жашны жыры», «Бер, врач къызчыкъ, къолунгу», «Ой, суйгеним», «Ой, билемисе, къалай сюеме» деген жырларын миллетибиз бютюнда бек жаратхан эди. Ала бизни музыка байлыгъыбызны сыйлы хазнасына къошулгъандыла. Москва, Ленинград, Тбилиси шахарлада энчи пластинкала болуп да чыкъгъандыла.

Абидинни шуёхлары аны ёсююне, жангыдан-жангы атлашларына жюрекден къууангандыла. Юлгюге, СССР-ни халкъ артисти, дагъыстанлы композитор Мурад Кажлаев, РФ-ни Къырал саугъасыны лауреаты эм Россейни искусстволарыны сыйлы къуллукъчусу татарлы Фазиль Ахметов Байчеку улуну жырларында миллет энчиликни чертгендиле. Композиторну экинчи жыр китабыны ал сёзюнде уа Къулийланы Къайсын былай жазгъан эди:

«Халкъыбызны профессионал музыкасы бек жашды. Ол кесине адабиятыбыздан, театрыбыздан да къайда кеч жол сала башлагъанды. Алайды да, аны бусагъатда жангыдан чагъа, кёгере башлагъан кезиуюдю. Хар иги иш да алай башланады, кесине жол излей, жол сала, тар, къыйын жерлени ёте, жетер жерлерине алай бла жетеди. Ол адетди. Биринчи атламларын эте тургъан музыкабызгъа барыбыз да артыкъ эс буругъа борчлубуз.

Фахмулу жаш композиторларыбыз бардыла. Аладан бири Байчекуланы Абидинди. Аны аты халкъыбызгъа эрттеден белгилиди. Абидинни уллу фахмусу болгъанына шагъатлыкъ этедиле. Андан сора да Мурад Кажлаевча белгили уста композиторла Абидинни чыгъармаларына иги багъа бергендиле. Ол СССР-ни Композиторларыны союзна алыннганды. Ол а магъаналы ишди. Байчеку улу музыкабызны жолун салыуда къолундан келгенича, кючюн аямай ишлегени ючюн анга алгъыш этерге, ыразы болургъа керекбиз. Ол къыйын да, сыйлы да ишин бек суйюп, жаны-къаны бла этеди. Алайсыз ишинден къууаналлыкъ да туююдю...»

Композиторну жырларыны хар бирини юсюнден айтыр онг жокъду. Ала кёпдюле. Аланы атлары башхача, хар бирини макъамы да башхады. Алада тюрленмеген жаланда адамлыкъ, фахму шартларыдыла. Ол къыралын, халкъын,

ана тилин бек суйгенди. Миллетибизни кёлден чыгъармачылыгыны юсюнден уллу тинтиу ишле бардыргъанды. Аны ахшы муратлары алгъа учундура эдиле. Кандидат диссертациясын кьорууларгъа да хазырлана эди. Ийнана эди тамблагъы кюнюне – жангы жырла, уллу музыка чыгъармала жазарыгына. Илму-тинтиу ишин да андан ары бардырыргъа мурат эте эди ол...

Алай... аны жашауу бирда бир кысха эди: кюйсюз эди аны алып кетген ауруу. Абидинге жаланда 46 жыл толгъан эди.

Байчекуланы Абидинни чыгъармалары бизни музыка байлыгыбызны сыйлы хазнасына кьошулгъандыла, аны атын ёлюмсюз да этгендиле. Аны алаамат ариу жырлары ёмюрден ахыргъа дери халкыбызны биргесине жашап турлукъларына сёз жокъду.

Къыраллагъа айтылгъан алим

АЛИКАЛАНЫ Владимир
АБДУЛЛАЛАНЫ Марша

АБШАЛАНЫ МАГОМЕТ

(1941 жылда туугъанды)

Физика-математика илмуланы доктору, профессор, СССР-ни Къырал саугъасыны лауреаты, РАЕН-ни академиги, СССР-ни Гидрометслужбасыны отличниги, Американы биография институтуну «Человек года 1996» деген алтын майдалы бла, СССР-ни, Россейни да кеп тюрлю майдаллары эм грамоталары бла да саугъаланган, РФ-ни, КъМР-ни, КъЧР-ни да илмусуну сыйлы къуллукъчусу Абшаланы Магомет.

Арта, келир заманлада уллу алим боллукъ жашчыкъ, атасы Абшаланы Ахияны жашы Тахир Хабаз элден Уллу Ата журт урушка кетгенден сора, 1941 жылда туугъанды. Атасы ол жыл окъуна, туугъан журтну гитлерчи фашистледен къоруулай, къанлы сермешледен биринде ёлгенди. Бююнлюкде да саппа-сау хайт деген анасы – Таумырзаланы Юсюню къызы, онтогъуз жылы да толмагъан Лейля, кёчгюнчюлюкню къыйын жылларында битеу кюнчюн жангыз жашчыгъын ёсдюрюрге бергенди.

Къыргызстанны Иссык-Кёл областыны Тюп район арасында орта школну айырмалы бошап, Магомет КъМКъУ-ну физика-математика факультетине киргенди. Аны да къызыл диплом бла бошагъанды. Студент жылларындан бери да, лаборантдан башлап, илмуланы доктору болгъунчу,

анда «Антиград» илму-производство араны кѳурагъаннга дери да, Бийик тау-геофизика институтда ишлеп келеди. 1967 жылда кандидат диссертациясын кѳоруулагъанды.

1980 жылда Бийик тау-геофизика институтда буз уруудан кѳорууланыу жаны бла илму-производство ара кѳуралады. Анга башчылыкъ этерге Магомет Тахировични дурус кѳредиле. Жангы кѳуралгъан илму-производство араны баш борчлары кѳыралыбызны кѳп регионларында буз жауаргъа боллукъ жерледе ишлеген службаланы аякъландырыу, алагъа жангы техника амалла жарашдырыу, ол зат бла кюрешген алимлени ишлерин жалчытыу эди. Аллай бѳлюмле Арменияда, Азербайджанда, Грузияда, Молдавияда, Украинада, Таджикистанда, Аргентинада, Узбекистанда да бардыла. Ол бѳлюмлени барысында да малкърарлы жашны бюгюн-бюгече да суйюп сакълайдыла.

1988 жылда Ленинград шахарда (шѳндюгю Санкт-Петербург) Баш геофизика обсерваторияда Магомет кесини доктор диссертациясын жетишимли кѳоруулагъанды. Аны диссертациясы хауа болумланы радиофизика халларын тинтирге, буз булутланы жаууннга буругъа боллукъ ракета эм автоматика техника жарашдырыу эм кѳп башха жангычылыкъланы хайырланыу амалла бла байламлы эди.

Илму совет эм аны оппонентлери Магометни ишине илму жаны бла, производство жаны бла да бийик багъа бергендиле.

Абшаланы Тахирни жашы Магомст Россей Федерацияда, СНГ-ни кѳыралларында эм башха кѳп тыш кѳыраллада да хайырланылгъан, булутлада бола тургъан тюрлениулени тинтиуню, буз уруудан кѳорууланыуну шѳндюгюлю россей технологияларыны эмда бир кѳауум радиофизика амалларыны бла техника кереклерини юсюнден 400-ден артыкъ басма ишни, ол санда 7 китапны, 16 брошюраны авторуду, 89 жангычылыкъгъа патентлени иесиди.

Кесини илму жолун ол радиометеорология жаны бла терен магъаналы тинтиуледен башлагъанды. Анда кеси ызлагъан жангы илму жолланы хайырланнганды. Кесини илму коллективи бла бирге эки толкъунлу эм юч толкъунлу радиолокаторла, радиолокация-радиометрика эм доплер системала да ары кирген аппаратураны сейирлик сынау комплексин, информация алыуну эмда жарашдырыуну автоматизацияланган системалары бла жалчытылынган аппаратурасын кѳурагъанды.

Этген тинтиулерине кѳре, бузну кѳуралыууну механизмин юсюнден жангы кѳз кѳарам жарашдыргъанды, бузну ѳсююню сайланыу жоругъун тохташдыргъанды, сакъ жауунну бла буз урууну процесслерин азайтыр муратда тири

себенлик этиуню жангы физика жоругъун бла жангы амалын бергенди. Бу амал, кѣпге дери тынгылы сыналгъандан сора, Россей Федерацияда, СНГ-ни кыралларында хайырланылыргъа берилгенди, аладан сора да Аргентинагъа, Бразилиягъа бла Венгриягъа лицензияла сатылгъандыла.

Андан сорагъы кезиу промышленностьда хайырланылгъан техника кереклени къурау болгъанды. Аны ючюн а Абшаланы Магомет башчылыкъ этген коллектив техника борчланы разработкасын тамамлагъанды, СССР-ни Минрадиопромуну, Минмашыны, Миноборонасыны бла Минхимпромуну предприятиялары бла бирге табыуну (тохташдырыуну), билиуню эмда гидрометеорология процесслеге тири себенлик этиуню шѣндюгюлю техника кереклерин жарашдыргъанды, сынагъанды эмда сериялы чыгъарыуну къурагъанды.

Сѣз ючюн, Магомет жарашдыргъан метеорология МРЛ-5 радиолокатор бусагъатда хауа болумланы модификациясыны службаларында, Миноборонаны полигонларында хайырланылады, Европаны, Азияны, Север эм Юг Американы кыралларындан 35-сине, Антарктидагъа дери да экспортха жиберилгенди.

Магометни ишини юсю бла СССР-ни буз уруугъа къажу кюрешиу сетине сингдириуден тюшген жыллыкъ экономика хайыр, алагъа къатышхан организацияланы актларына кѣре, 1989 жылдагъы багъала бла 70 миллион сомдан озгъанды. МРЛ-5 радиолокаторланы, буз уруудан къоруулауну технологияларыны, ракеталаны бла ракета установкаканы экспортундан тюшген валюта АБШ-ны долларлары бла 147 миллион болгъанды. Аланы къураугъа этилген къоранчла кѣп кере артыгъы бла къайтарылгъандыла.

Озгъан жылда «Алан» ракетаны арталлыда жангы конструкциясы бла буз къураучу отлукъ халда жангы реагентни хайырланыуу бла автоматизацияланган «Алан-Элия» ракета комплексни эмда бек женгилге тюшюрюлген габарит-масса характеристикалары бла «Элия» пусковой установкаканы жангы къауумун оборонный предприятияла бла бирге жарашдырыуну эмда ведомствола аралы сынауну бардырыуу жетишимли бошалгъанды.

Буз уруугъа къажу кюрешиуню дуняда алыкъа аналоглары болмагъан, адам къатышмай ишлерик системасын къурау бошала турады. «Производство процессде аппаратураны ишлеууне бла технология операцияланы тамамлаугъа адамны къатышдырмай, компьютер башчылыкъ этген бу система компьютеризациялауну тѣртюнчю кезиууне келишеди», – дейди Магомет Тахирович.

Улуу алим болгъандан сора да, Магомет ахшы къурау-

чуду, бийик усталыкълары болгъан кадрла хазырлайды, кесини илму эм производство школун къурагъанды. Аны башчылыгы бла 22 кандидат эм 4 доктор диссертация тамамлангандыла эмда жетишимли къоруулангандыла. КъМКЪУ-да «Радиолокация метеорологияны» бла «Гидрометеорология процесслени тюрлениулерине тири себеплик этиуню» юсюнден кеси жарашдыргъан спецкурсланы окъуйду. Къыралны кёп вузларын бошагъан жюзле бла студентлени диплом ишлерине башчылыкъ этгенди эмда этеди.

Къыралыбызда, тыш къыраллада да аты айтылгъан илму къуллукъчу Абшаланы Магомет халкъла аралы кенгешлеге, симпозиумлагъа да кёп къатышады.

«Антиград» илму-производство арада энчи курслада ата журтубуздан эмда тыш къыралладан жюзле бла специалистле аттестациядан ётедиле. Мында жыл сайын 200–300 адам окъуйду эмда аттестатла алады. Бу ара кеси къыралыбызгъа, тыш къыраллагъа да кадрла хазырлауну «гюрбежиси» болгъанды.

Магомет кесини тутхан ишин чексиз сюеди, туугъан жерини патриотуду. Уллу ахчасы, къуллугъу да боллукъ ала-мат предложенияладан бирин да унамагъанды. Тюрлю-тюрлю жыллада АБШ-да, Швейцарияда, Турцияда ишлерге, Аргентинада къалып къалыргъа, Москвагъа, Ташкентге да чакъыргъандыла. «Ким биледи, кесими илму оюмларымы бир башха жерде жашауда игирек бардырыгъа да онг чыгъарыкъ болур эди, алай мсн, эштада, туугъан жериме къаты байланып болурма. Ол жаны бла кёз къарамым да эски болур. Кёпле жыл сайын алтышар айны Аргентинада ишлейдиле, бир къауумла уа Англиягъа, АБШ-гъа, Канадагъа, Германиягъа, Израильге кетгендиле. Акъыл ишге бизде хакъ былай аз тёленнгени къадарда, ала артха хазна къайтсынла», – дейди академик Абша улу, жарсып.

Ол кёп тюрлю халкъла аралы эм битеусоюз конференциялада, симпозиумлада, кенгешледе, правительствода аралы комиссиялада бла сёлешиледе ата журтубузну илмусуну намысын къоруулагъанды. 1977 жылдан бери ООН-ну Битеудуния Метеорология организациясыны экспертиди – булутланы физикасы, химиясы эмда хауа болумланы модификациясы жаны бла экспертлени ишчи къауумуну, 1991 жылдан бери СНГ-ни къыралларыны гидрометеорология жаны бла Къыралла аралы Советини РГ-11 ишчи къауумуну, бир къауум илму советлени члениди, 1988 жылдан бери Битеуроссей жаш тёлю аэрокосмос «Союз» обществону Къабарты-Малкъар бёлюмюню президентиди.

Булутлагъа, жауунлагъа бла хауа болумланы кьоркъуулу затларына радиометеорология къараулары бийик ха-

йырлы амалларын бла техника кереклерин къурагъаны эмда сингдиргени ючюн Абшаланы Тахирни жашы Магометге 1986 жылда СССР-ни Къырал саугъасы берилгенди, ол СССР-ни Госкомгидрометини Сыйлы грамоталары, «СССР-ни Гидрометслужбасыны отличниги» деген белги бла саугъаланганды. Аны аты Росгидрометни Сыйлы китабына жазылганды, саугъаларыны арасында СССР-ни ВДНХ-сыны алтын, кююш эм доммакъ майдалларындан бла дипломларындан тогъузусу барды. Айтханыбызча, 1996 жылда «Человек года» деген алтын майдалгъа тийишли болганды.

Магомет юй бийчеси – Чочайланы Шамшудинни кызы Роза бла бирге юч кызы бла бир жаш ёсдюргендиле. Роза – устазды. Аминат физика-математика илмуланы кандидатыды, ВГИ-де лабораторияны таматасыды. Алий да ол жаны бла кандидат диссертациясын къоруулагъанды. Зухра уа врач-педиатрды. Бек гитчелери Марина КъМКЪУ-ну юристле хазырлагъан факультетинде окъуйду.

«Абшаланы Магомет чынтты уллу алимди, алапат къураучуду. Ишни не кыйын, не кыстау заманында да аны бла ишлеген тынчды. Буюрулгъан жумушуна кеси къалай кёл сала эсе да, къалгъанладан да аны излейди. Жаланда мен айтхан тюздю, ол болургъа керекди дегенледен туююдю. Кенгешге кёплени кшошады, ушакъ нёгерлерини оюмларына тынгылай, не кыстау иши болса да, аланы оюмларын да багъалай биледи», – дейдиле илму-производство арада.

Уллу алимни, Аллах айтса, алыкъа кыралгъа, битеу дуниягъа да хайыр келтирлик проектлери кёпдюле.

туйюлдю», – деп, тюнгултген эди. Андан кетип бара тургъанымлай а, Рахайланы Исмайылгъа тубеп къалама. Жумушуму билип, жырыма къарайды, ноталарын, сёзлерин да алады. Бир ыйыкъдан художество советни жыяды. Анда жырны согъуп, жырлагъан да этген эдиле. Аладыла жырымы! Ол жыйылыуда Рахай улу: «Таулу композитор жокъду, бу жашны да жолун тыймайыкъ, фахмусу, талпыныуу да барды!» – деп, ма алай сёлешген эди. Ма ол бек кёллендирген эди мени».

Не тюрлю усталыкъгъа юйренген да тынч туйюлдю. Алай музыкагъа, аны жашырынлыкъларына элтген жол а бютюнда къыйынды. Адамны анга энчи фахмусу, жюрек талпыныуу болургъа керекди. Мустафир а бизни миллетни аллай жашларындан эди.

Айхайда, музыка жазууну жорукъларын билмеген жашха училищеден окъугъан алай тынч болмагъанды. Аны бла бирге кирген жашланы бла къызланы уа, хазна къалмай, барысыны да музыка билимлери бар эди. Мустафир, аланы музыка инструментледен уста сокъгъанларына къарап, сукъланганды. Дерследен сора, библиотекагъа барып, музыкантланы, композиторланы жашауларыны юслеринден, музыканы теориясына жораланган китапланы да алып окъугъанды. «Кече уа, музыка классха кирип, фортепианону тоеклерин бир къолум бла азмы басханма... Манга уа эки къолум да бирча ишлерча, алай юйренирге керек эди», – деп, жарыкъ ышарыучу эди ол.

Музыка училищени устазлары таулу жашны акъылын, музыка жазуугъа тырмашханын эслемей, сансыз этип къоймагъандыла, болушхандыла. Бютюнда аллайланы санында Къабарты-Малкъардан тышында да аты айтылгъан композитор, РСФСР-ни искусстволарыны сыйлы къуллукъчусу Трувор Карлович Шейблерни энчи белгилерчады. Республиканы халкъларыны искусстволарын айнытуугъа, пропагандалаугъа уллу къыйын салгъан адам Мустафирге табийгъат кеси берген фахмусун айнытыргъа болушханды. Кёнделенчи жашха башхаладан эсе артыкъ эс бургъанды.

Трувор Карлович таулу жашны жаланда училищени программасы бла окъутуп къоймай, энчи дерслеринде консерваторияны программасын да хайырланганды. Жашны дайым да алгъа итиндиргенди. Насыпха, ол дерсле анга бек жарагъан эдиле. Училищени бошаргъа, Мустафир фортепианода уста согъа эди. Ол усталыгъын а музыканы тюрлю-тюрлю жанрларында сынай эди – пьесалада, сюиталада, симфониялада...

Алай Жетте улу Мустафир жыр жанрны бегирек сюй-

генди. Аны биринчи жыры окъуна республиканы жамауаты тойлада-оюнлада, кырал байрамлада айтыргъа суйген чыгъармагъа айланып кългъан эди. Жырны татыуу аны макъамындады. Сёзлери не иги, не терен магъаналы болсала да, музыкасы жюрекни бийлемей эсе, ол хазна жырланмай, жамауатха жайылмай кълалады. Мустафир аны бир заманда да унутмагъанды.

Музыка училищени бошагъандан сора, билимин андан ары ёсдюрюр мурат бла, Мустафир Тбилисини консерваториясына кирирге хазырланады. «Алай, республикагъа жалаанда бир бронь берилгени себепли, окъургъа Джабраил Хаупаны иедиле. Бронь болмаса, жолунг жабылгъанын бил да кьой.

Манга бронь бла болушургъа кьолундан келген таулу кьуллукъчу уа, кеси да кенделенчи, сансыз этип кьойгъан эди мени. Артда уа, бек жашлай юйюрлю болгъаным себепли, окъургъа бютюнда амал табылмады да кълалды», – деп жарсыучу эди Мустафир.

Онсегизжыллыкълый окъуна, Мустафир Адигеядан келген Курашинова Зояны алады. Андан туугъан жашы Жантемир бла кызы Лариса Нальчикде жашайдыла. Хар адамны ёз кьадары: Мустафир Зоя бла айырылады да, талай жылдан а яникойчу кьыз Газаланы Светлана бла юйюр кьурайды. Ариу ауазы болгъаны себепли, тюрлю-тюрлю концертлеге кьатыша, «Салам алейкумда» да жырлай, Светлана белгили жырчылары санына киреди. Юй бийчеси бла Мустафир сейирлик концертле берип тургъанды. Кеси мамыр адам болгъаны себепли, насыпха, эки юйдегисинден да туугъан сабийлери бир бирни ариу жюрютедиле. Светлана бла да Мустафирни эки сабийи барды – Лейля бла Заур.

...Жеттеланы Мустафир, музыка училищени бошагъандан сора, 1962 жылда, «Къабмалкътелерадио» ГТРК-да звукооператор болуп ишлеп башлайды, артда уа бийик категориялы звукорежиссёр болуп, ахыр кюнюне дери анда уруннанды. Музыка школладан биринде неда Композиторланы союзуну штатында ишлерге бек сие эди Жетте улу. Алай консерваторияда окъумагъанса, тийишли билиминг жокъду деп, аны ол жерлеге жанлатмагъандыла. Неге керек эди ол анга? Миллет кадрла хазырларгъа сие эди Мустафир, анда заманы эркинирек, онгу да кёбюрек боллукъ эди. Эл-эллеге жюрюп, Мустафир жырларгъа суйгенлеге дайым да болушханды. Къалай кьууана эди ол Яникойну «Эрирейине», Кенделенни «Тауларына», Хасанияны «Алмостусуна», Огъары Жемталаны «Шауданына»! «Эрирей» халкъ ансамбль миллетни кесини жырлары бла кьууандыргъан эсе – анда Мустафирни да уллу кьыйыны барды.

Мустафир кѣзбау эте билмегенди, сабий тазалыгы бар эди анда. Аны себепли бу айтхылыкъ поэтди, аны сѣзлери не жазайым жырны, бу жаш поэтден а кимге не магъана дегенди. Алай закийлс Къайсынны бла Танзиляны назму китаплары уа, композитор кеси айтханына кѣре, дайым столунда тургандыла. Аладан сора, Мокъаланы Магометни, Сарбашланы Зуфарны, Макытланы Сафарны, Созайланы Ахматны эм башха поэтлени назмуларына кѣре жазгъан жырларыны саны 200-ден атлайдыла. «Къаячыла» деген жырны (сѣзлери Къайсынныдыла) жазгъанда уа, ол Узакъ Востокда, Москвада, Петербургда, Киевде алгъыннгы СССР-ни альпинистлерини бла туристлерини суйген жырлары болуп къалгъан эди.

Музыка – ол сау дуняды, кѣп тюрюлю сезимле туудургъан, юрегинги тазалагъан. Аты айтылгъан, миллети бек суйген композитору бузну музыкасы – аны юрек жырыды, жылыууду, табийгъатха, битеу дунягъа ыспасы, кѣз къарамы.

Мустафирни жырларына тийишли багъа да бичгендиле. Белгили композитор, РСФСР-ни Композиторларыны союзуну секретары, СССР-ни халкъ артисти Мурад Кажлаев, Шимал Кавказны музыкасына аталгъан тюбешинден сора «Фахмудан излем, сурам да башха тюрюлю болады» деген статьясында: «Мен акъыл этгеннге кѣре, жыр жазгъан композиторла жетишимли ишлейдиле. Пленумну концертлеринде А. Шахбулатовну, М. Жеттесвини, Х. Плиевни чыгъармалары жырлангандыла. Ала тынгылагъанланы эслерин кеслерине жангылыкълары, башхалагъа ушамагъан ариу макъамлары бла бурадыла», – деп жазгъанды.

Композиторну чыгъармаларыны юслеринден статьяла, рецензияла алгъыннгы СССР-ни музыка журналларында терк-терк басмаланыучу эдиле. Сѣз ючюн, «Советская музыка» журналда малкъарлы композиторну юсюнден бир ненча кере жазылгъанды. Аты дунягъа айтылгъан композитор Ян Френкель 1984 жылда ноябрь айда аны юсюнден былай жазгъанды: «Жеттеланы Мустафирни жырларында ахшы, бек багъалы затха аланы халкъ жырлагъа жууукълукъларын, къуралыуларында миллет мелосу тап, ариу хайырланылгъанын энчи белгилеп, ыразылыкъ бла айтырчады. Ол илишанла аны жырларында башха композиторладан эсе энчи эсленедиле».

Мустафир ѳз халкъыны ниет байлыгъын, адет-тѳресин, сынай келген къыйынлыкъларын жыргъа салып, алай теренден ачыкъламаса, аны этген иши кѣзге кѳрюнмез эди. 1998 жылда Кѳнделенде кѳп адам жыйылгъан бир къууанчда ол кѳчгюнчюлюкге аталгъан жангы жырын айтханын-

да, кёз жашларын тыялмагъанла аз тюйюл эдиле. Чынтты миллет искусствону магъанасы бек алгъа ма аллай затда кёрюнеди.

Сёзсюз, чыгъармачылыкъ иш бла кюрешген адам, культурагъа, искусствогъа миллет хал алдырыр ючюн, миллетини ол затларын, кёлден чыгъармачылыгъын да иги билирге керек болады. Мустафир хар жыры халкъны жүрегине жетерин, аны биргесине кёп жылланы жашарын да сүйген композитор эди. Алада лирика да, эстетика да, назму жазгъан поэтни ауазы да барды. Аны жырлары миллет илишанладан байдыла, музыкасы уллуну-гитчени, эллинишчини да жүрегин кёзгъай, кёууанч береди, сагъыш этдиреди. Бек игиси уа – Мустафир жазгъан жырла кеслерине тартханлай турадыла. Алада кыйынлыкъны, сүймекликни, зарауатлыкъны, кишиликни, халаллыкъны, азатлыкъны юслеринден да бирча терен айтылады. Мустафирге Нальчикде, республиканы эллеринде, Москвада Колонный залда бла «Россия» атлы Концерт залда, Ленинградда, Тбилисиде, Винницада, Махачкъалада эм башха шахарлада кызыу къарсла бла тубегендиле. Хар къайда да аны жырлары адамланы жүреклерине жол тапхандыла. Белгили жырчыбыз Жанатайланы Исмайыл эм кесини юй бийчеси Газаланы Светлана бла кёурагъан концертлерине уа халкъ бютюнда сүйюп барыучу эди. Мустафирни хар жангы жыры да уллу байрам эди: «Анала», «Нальчик кечеле», «Жашлыкъ», «Зульфия», «Таулагъа чакъырама», «Насып тангла»...

Мустафир миллет искусствобузгъа бек къайгъыргъан адам эди. Республиканы Жаш тёлү чыгъармачылыгъыны юйюнде да ахыр кюнүне дери таулу сабийлени жырларгъа юйретип тургъанды. Алагъа деп ол кёп жыр да жазгъанды.

Биринчи малкъар балетге уллу эс буруп, аны юсюнден ара газетле, журналла да жазгъан заманда, барыбызны да башыбыз кёкге жетгенча болгъанын унутмагъанбыз. «Чегем чучхурланы тауруху» деп эди ол балетни аты. Музыка театрыбызны артистлери ол кыйын борчну кеси боюнларына алып, аны намыслы толтургъанлары бюгюн-бюгече да эсибиздеди. Аны балетмейстер Арсен Абидов салгъан эди. Дирижёр уа Бурят Республиканы сыйлы артисти Алий Супер болгъанды.

«Бу жолгъу оюнубузну кёууанчы алгъыннгыланы бирине да ушамайды – халкъгъа биринчи малкъар балетни кёргюзтгенбиз. Оюнну музыкасына бирибиз да чурум тапмагъанбыз. Ол угъай эсенг, хар артистни музыка алгъа кёллендирип, сахнада тынгылы сыфат кёууаргъа болушуп тургъанды. Бу уллу иште муратыма жетгениме чексиз кёууанама», – деген эди Абидов премьерадан сора.

Мустафирни жаланда ол иши окъуна тамам эди миллет культурабызны тарыхында кесини атын ёмюрлюк этерге.

«Бир шарт мени эсимден кетмейди. 1974 жылда бир къауум къабартылы композитор бла Москвагъа баргъан эдим. Мени Композиторланы союзуна алыргъа керек эдиле. Таулу болуп жаланда кесим эдим. Мени ол Союзну членине алгъанларына бек къууаннган эдим. Алай мени жаланда Хажбскир Хавпачев алгъышлагъан эди. Адам адамлыгъын аллай жерде кергюзтеди. Москвагъа дери да кёллендирип, болушуп тургъанды. Сау болсун! Бирсилеча болмай, таза нистли адамлай къалгъанды», – деп эсгере эди Мустафир.

Хажбекир Хабалович Хавпачев КЪМР-ни Композиторларыны союзуна отуз жылгъа жууукъ заманны башчылыкъ этгенди. Ма былай жазгъан эди ол Жетте улуну чыгъармачылыгъы юсюнден: «Бизни фахмулу жашыбыз Жеттеланы Мустафир Къулийланы Къайсыны поэзиясын битеу композитор сезими бла иги ангылай билгенди. Ол поэтни назмуларына жыйырмадан артыкъ жыр жазгъанды. Ол санда «Жаз башыны жыры», «Къаячыла», «Къызы жыры», «Эжиу» эм башхала республиканы музыка культурасында бек белгили жерни аладыла. Мустафир кеси халкъыны чынтты жырчысыды. Аллайланы уа хар ким да сюеди».

Кёп затха жүреги къыйналыучу эди Жеттеланы Мустафирни. 1994 жылда ол, малкъар халкъ кёчюрюлгенли 50 жыл толгъанына атап, «Къарачай-Малкъар таула» деген жырын жазгъан эди. Сёзлери да Семенланы Сымайылны. «Алгъадан окъуна хазыр эдим мен 8-чи мартны кюнюнде ол жырымы айтыргъа. Алай ол кюн Профсоюзланы культура дворечине келгенимде, мени ары иерге унамадыла. Нек болмай къалды мени ары кирирге эркинлигим? Неге ушагъан зат эди ол?» – деп жарсый эди Мустафир. Ким этген эди аллай оноуну? Белгисиз. Аны жүрегин къыйнаргъа, аны адамлыкъ ёхтемлигин сындырыргъа кюрешгенле бар эдиле.

Культура министерство эллерибиздеги жыр-инструмент ансамбльлеге арталлыда эс бурмайды, борчун толтурмайды деп да дайым жарсыучу эди. «Насыпха, Нальчикни администрациясыны культура бёлюмюню таматасы Жабелланы Лида Хасанияны «Алмосту» жыр-инструмент ансамблине бла Сотталаны Къаншауну тепсеу коллективине, дагъыда бир къауум ансамбльге эс тапдырады, уллу болушлукъ этеди», – деп, Жабелланы Локъманны къызы Лидагъа ыразылыгъын билдире эди Мустафир.

«Жангырыу керекди музыка искусствобузгъа. Къуруда мени жырларыма тынгылап турса, ким да эригирикди. Дагъыда бир эки-юч композиторуруз болса эди, къалай

баныкъланырыкъ эди ол заманда бизни музыка искусство-буз! Шендю Габаланы Тенгизни окъугъаны мени бек къу-уандырады. Аллай фахмулу жаш адамлагъа уллу кёллююк тимей, кёз-къулакъ болургъа керекди. Жырынг жокъ эсе, миллетинг да жокъ», – деучю эди ол.

Чыгъармачылыгъында бек магъаналы ишлерине композитор кеси эжиу бла айтылгъан жырларын, театрыбызда салыннган спектакльлеге жазгъан музыкасын санагъанды. Алагъа малкъар халкъны кёчюрген заманнга аталгъан «Кериуан» деген симфониялы музыканы, ата-бабаларыбызны жерине къайтханыбызгъа жораланнган: «Элде жарыкъ той барады» деген увертюраны да къошаргъа керекди. Дагъыда, Ытгыуланы Максимни либреттосуна кёре, «Чегем чучхур-ланы таурухун» – Москвадан келген композитор Владимир Дружинини бла бирге жазгъан балетин да.

Мустафир Малкъар театры сахнасында салыннган бир талай спектакльге музыка жазгъанды: Жантууланы Иссаны «Сын таш» бла «Осуят», Маммеланы Ибрагимни да эки пьесасына, Гокумаланы Жагъафарны «Элиясына», дагъыда банхалагъа...

Миллетине ёлюмсюз, бай жыр хазна кёйгъан Мустафирни юйюрю да ахшы юйюрдю. Къызы Лейля экономистди, жашы Зауур а ариу ауазы бла бюгюн бизни барыбызны да къууандырады. Мустафирни юй бийчеси Газаланы Светлана Нальчик шахарда школда ишлейди. «Не усталыкъны сайласа да, чырмарыкъ туююлме. Жюреги тартхан иште адам хунерин да кёргюзтеди, жетишимли да болады. Зауурну жыргъа хунери хорласа, бек суююп окъутурукъма. Бек башы уа адам болсун. Алай айтыучу эди атасы да», – дейди Светлана, жашыны юсюнден айта.

Жеттеланы Мустафирни аты миллетини тарыхында алтын харфла бла жазылгъанлай къаллыкъды – ёлюмсюздю аны бай жыр хазнасы. Ариу макъамлы жырлары, жашауу-бузну жарыта, биргебизге турлукъдула.

жюрскде, буйрскде да боладыла. Ол затланы тинтиу бла байламлы болганды Алийни иши.

1984 жылда, апрельде, СССР-ни Илмула академиясыны Президиумуну оноуу бла Чубокланы Алийге, «адамны эм жаныуарланы физиологиясы» деген усталыкыгъа кёре, тамата илму кьуллукъчу деген алим ат бериледи.

1970 жылда Чубок улу «Меноаминерическая регуляция развития мозга в постнатальном онтогенезе (чархда бирча ишлеген, бир бири бла байламлы, бир тукъумлу клеткаланы морфобиология тинтиу)» темагъа кёре доктор диссертация ишин хазырлап башлайды.

1989 жылда уа таулу жашха СССР-ни Министрлерини Советини Бийик аттестация комиссиясыны оноуу бла медицина илмуланы доктору деген ат берилгенди. Ол жыл окъуна аны СССР-ни Илмула академиясыны биофизика институтуну нейромедиатор системасыны лабораториясыны таматасыны кьуллугъуна саладыла.

Алий кёп жылланы ичинде СССР-ни Илмула академиясыны Биофизика илму советини «Нейрон in vitro» илму сессиясыны ишине тири кьатышханды, 1989–1992 жыллада уа аны председатели болуп турганды.

Алий СССР-де бла тыш кьыраллада 100-ден артык илму ишин басмалаганды.

1992 жылда Москвада «Наука» басмада Чубокланы Алийни «Биоген аминле эм мыйыны ёсюю» деген тамашалык монографиясы чыгъады. Ол аны кёп жылланы ичинде бардыргъан морфология эм нефизиология тинтиулеридиле.

Чубокланы Алийни башчылыгында кандидат ишле да жазылып, кьорууланып тургандыла.

Кёп жылланы ичинде Чубокланы Алий халкыла аралы симпозиумлагъа, конференциялагъа тири кьатыша келгенден сора да, Италияны, Германияны, Великобританияны, Францияны, Канаданы, АБШ-ны эм башха кьыралланы атлары айтылгъан уллу алимлери бла да байламлыкъ жюрютюп турганды.

Алийни юй бийчеси Барамтадан (Вольный Ауулдан) Гуппойланы Абдулланы кызы Захыйдады. Аланы юч сабийлери барды: бир кызы бла эки жаш. Таматалары – Фатиматды. Пушинода орта школну бошагъандан сора, Нальчикге келип, Къабарты-Малкъар кьырал университетни медицина факультетине окъуугъа киреди. Аны айырмалы бошап, шёндю Нальчик шахарны роддомуну рсанимация бёлюмюнде врач-неонатолог болуп ишлейди. Тамата жашы Алим, КъМКъУ-ну юристле хазырлагъан бёлюмюн бошап, бюгюнлюкде КъМР-ни Парламентинде законодательство

жаны бла консультант болуп ишлейди. Бек гитчелери Тимур анасы бла Пушино шахарда жашайды. Анда экспериментальный школда 9-чу классда окуйду.

Медицина илмуланы доктору Чубокланы Рамазанны жашы Алий 1992 жылда сентябрьде ажымлы ёлгенди. Аны эгечи Ксаналаны Арзият къарындашына кюй этген эди:

Ингилиз тилде илму ишле жазып,
Сау дуниялагъа атынг айтылып,
Къууандыра келип, къалай жокъ болдунг,
Ичимде отла, ёртенле жандырып?

Акъылманым, ырахатлыкъ терегим,
Ой, жараулум, жангыз чырагъым,
Жараулу эдинг, жараулу кюйдюрдюнг.
Эгечинги уа сен саудан ёлтюрдюнг.

Алий, трибунагъа ариу ушайса,
Сёзлеринг ауузунга бир тап жарашып,
Дунияны белгили алимлери
Сени кёзюнге аралып, къарашып.

Бир кёп билимли, акъыллы адамла,
Менден аямай хапарла соралла.
Илму китапла, кызыл да дипломла
Халкъынгдан жашлагъа юлгю болалла.

Алийим жатханда энчи палатада,
Мында бизге бир кюнчюк да жарымай.
Кёслеге да дарман минчакъ Алийим,
Ксеинге, жаным, бир дарман жарамай.

Орусха такъдырдынг сен къара байракъ.
Къаллай бир билимни жерге батдырдынг!
Элчигинге айтдырдынг къуугъун хапар,
Жемталаны дууачылагъа алдырдынг.*

Алий ауушхандан сора, ол башлагъан илму тинтиулени андан ары бардыра, дуния алимлери Нобельни саугъасына окъуна тийишли болгъандыла. Алай бу иште биринчи атлам этген а бизни таулу жашыбыз Чубокланы Алий эди. Аны илмугъа салгъан кыйынын эсге ала, Россейни Пушино шахарда орналгъан Медицина илмуланы академиясыны

---

*Кюй кысхартылып бериледи.

Арасында ишлегенле 1990-чы жылланы башында Къабарты-Малкъарны оноучуларына къагъыт да ийген эдиле, академикле, докторла да къол салып. Ала Чубокланы Алий дуня илмусуну адамы эди, къыйыны уллуду, аны атын халкъ эсинде къалырча Нальчик шахарны орамларындан, майданларындан бирине атаргъа керекди дегенни айтып тилей эдиле. Алай ол иш бюгюн-бюгече да этилмей къалып турады.

Чубокланы Алийни халкъыбыз жүрек ыразылыгъы бла эсгере эсе, аны сылтауу бу айтхылыкъ алимни, алапат да адамны жаланда илмуда болдургъан уллу жетишимлери бла чекленип къалмайды. Алий, чынтты таулу киши къадамында, туугъан жеринден узакъда – Россейни ортасында – сибийлерине ана тилибизни да билдирип, тѳре-адетлерибизге да юйретип, аталыкъ, таулулукъ борчун да юлгюге айтырча толтуруп кетгенди. Ол а адам саны алай кѳп болмагъан миллетибизге керти да уллу ахшылыкъды.

Жашаууну жашырынлыкълары – суратларында

БАЙСЫЛЛАНЫ Марзият

АКЪКЪЫЗЛАНЫ ЯКУБ

(1942–1994)

Акъкъызланы Алийни жашы Якуб КъМР-ни сыйлы суратчысыды. 1942 жылда Чегем районну Тёбен Чегем элинде туугъанды. Кёчгюнчюлюкден къайтхандан сора, Тёбен Чегемни орта школунда жетинчи классны бошап, 1960 жылда Махачкъалада художество училищеге киргенди. 1965 жылда, бешинчи курсда, кеси бла бирге окъугъан лезгинли къыз Сияра Меджидова бла юйюр къурагъанды.

1965 жылда Якуб бла Сияраны РСФСР-ни Худфондуну Къабарты-Малкъарда бёлюмюне ишлерге жиберген эдиле. Экиси да бирге нарт эпосха, Къулийланы Къайсынны назмуларына литографияла этгендиле, кёп китаплагъа суратла жарашдыргъандыла.

Акъкъызланы Якуб битеу да Совет Союзда аты айтылган графикледен бири болгъанды. Сенежде Совет Союздан эм тыш къыраладан келген суратчыланы юйретип тургъанды. Атлары айтылган суратчыла бла бирге кёп кёрмючлеге да къатышханды.

Аны энчи кёрмючлери Москвада, Киевде, Орджоникидзеде, Дондагъы-Ростовда, Нальчикде, Майкопда, Махачкъалада, Грозныйде, Тбилисиде, Сенежде баргъандыла.

Якуб жашаудан замансыз кетгенди. Аны юй бийчеси Сияра, онла бла жылланы биргесине суратчы болуп ишле-

ген, кимден да иги биле эди Якубну жашау эм чыгъармачылыкъ жолун. Ма былай эсгереді ол баш иесин:

«Биз Махачкъалада художестволу училищеді окъу-
гъаныбызда танышхан эдик. Тёртюнчю курсда юйюр къу-
райбыз, бешинчиде уа Ахмат тууады. Училищени бошап,
1965 жылда Нальчикге келгенибизде, мында не фатарыбыз,
не мастерскоюбуз жокъ эди. 1970 жылда мастерской ала-
быз. Ол кезиуде къызыбыз Имара тууады.

Мастерской берилгинчи, ишлерге онгубуз болмагъаны
себебли, жаланда китаплагъа суратла эте эдик. 1967 жылда
нарт эпосха кёре этилген ишлерибиз халкъла аралы кёрмюч-
ге тюшедиле. Ол бизге бек уллу жетишим эди.

Хар жайдан солургъа мени ата юйюме бара эдик. Атам,
Кияс Меджидов, Дагъыстанны халкъ жазуучусуду, аны кёп
китапларына да суратла этгенбиз...

Якуб Къулийланы Къайсынны поэзиясына аталгъан
литография серияларын бек сюйюп этген эди. Биринчиден,
ала таныш, экинчиден а, жууукъ бола эдиле. Серияла бла
тамамланган ишле толу магъаналы боладыла эм сурат-
чыны сезимлерин кёргюзтюрге кёп амалла бередице.

Якуб, ишге жетгенде, хар затны да унута эди. Башлагъан
затын бошагъынчы, тынчлыкъ тапмагъанды. Аллай зама-
нында ашны кесим келтирмесем, сормаучу эди.

Жаланда тюрсюн тамгъала бла адамны кёлюндегин, ич
дуниясын кёргюзтген бек къыйынды. Якуб а кёргюзте бил-
генди.

Чыгъармачылыкъ ишде тохтап къалырча жетишимле
болмайдыла. Аны ангылап, ол тохтамай ишлей эди.

Хар кюнюм сурат эте, алгъын ишлерибизге къарай, оза-
ды. Мен кетсем да, Якубну суратларына мени кёзлерим бла
къарарыкъла боллугъуна ийнанам».

Къайдан чыкъгъанды Якубха сурат салыу фахму? Аны
анасы Кесам къолдан уста адам эди. Кийиз ургъан, аякъ,
юс кийим да тикген. Кёчгюнчюлюкде аны усталыгъыны
хайырындан битеу юйюрлери сау къалгъандыла.

Атасы Алий а! Суратда велосипедни кёрюп, агъач вело-
сипед ишлеп, ёлгюнчю, анда айланганды. Айтхылыкъ Зо-
щенкону битеу хапарларын кёлден биле эди, элледі само-
деятельный концертлеге къатышып, аланы окъуп тургъанды.
Аллай сейирлик жылыу, жууукълыкъ бар эди Якубну юй-
юнде.

Якубну атасы Алий закий назмучу Мёчюланы Кязим
хажи бла бир жерде талай жыл жашагъанды, Кязимни наз-
муларын кёлден биле эди, Къуранны да арап тилде эркин
окъугъанды.

Чыгъармачылыкъ ишге сюймеклик Якубха атасындан-

анасындан көчген эди. Ол малкъар халкъны историясын, поэзиясын, фольклорун суратларгъа итине эди. Жарсыугъа, ёллом жолун юздю.

Аккъъызланы Якубну суратларында кюн жарыкълыгъы барды. Ол жарыкълыкъ кёкден келеди. Бийикди. «Якубну битеу чыгъармачылыгъы да кюн таякълагъа ушайды», – дегенди искусствовед Неонила Сундукова. Ол кертиди. Жашауну, табийгъатны бош угъай, тылпыуу тохтагъанча суратлайды. Бирлеринде ол жюрегинден жияйды, бирлеринде уа чексиз къууанады.

Ариулукъну кёре билген – насыпды. Якубну хар суратында да ариулукъ барды.

Кертини айтханда, бизге хар зат да хар заманда да бирча ариу кёрюнмейди. Табийгъатда, адамлада да бизни ич дунябызгъа келишмеген затла кёзге урунуп, магъаналы затлагъа эс буралмайбыз. Кёрюрге, эслерге юйретирге керекди. Якуб – алаамат устазды. Суратларында ауазы жумушакъды, сабырды. Ашыкъмай, билгенин айтады. Сюйсе да, ашыгъаллыкъ болмаз эди: аны хар сураты музыка ритмге кёре къуралгъанды. Акъ къарда къара ат ёле турады – ол такъыйкъаны тебиую сезиледи. Бёрюле улуйдула, ана уа бешик тебиретеди – ёмюрледен келген ритмле. Якуб суратлагъан дуняда игилик да, аманлыкъ да этиледи. Ана жашыны сын ташыны къатында сын къатып жияйды; жаныуарланы ёлтюрөдиле – музыка, бийик трагедияны музыкасы суратладан тёгюледи.

Къулийланы Къайсынны поэзиясына кёре этилген литография ишледе таулу халкъны къадары кюзюдеча кёрюнеди. Эшик ачыла, этиле, ачы желле ура, терезелени ачылгъан халлары окъуна къайгъыдан толу, чашыракъла терекледен юзюле, аланы уа жел сюйгенича бура... Желле, желле... Юйсюзлюк, жерсизлик, къоркъуусузлукъ... Желле, желле... Бек сюйгенлерибиз бизден кетедиле, эшикле ачыладыла, этиледиле, аланы иелери жокъду, желди иелери. Таулу халкъны къадары. Тау бетле. Таулу ана. Таула, таула, таула.

Якуб гауланы бек сюе эди. «Таулада кесинглей къалсанг, жашауну юсюнден терен сагъыш этесе. Кесинги жютюрөк сезесе. Адамны туугъан жерине сюймеклиги жашауну тутуругъуду», – деп да ол андан айта эди.

Суратларыны солуулары – туугъан жерини солуууду. Якуб жерини ариулугъун кёре билгенди, аны ауазын эшиталгъанды. Акъкъыз улуну суратларына къарай, кёплени кёз жашлары чыкъгъанды. Ала жюрөкле тазалагъан жиямукъла эдиле.

«Эсимдеди» деген мудах макъам Якубну кёп чыгъармаларында эсленеди. Озгъан заман озмайды. Ол аламдады,

биз жашагъан аламда. Ёлгенле кетмейдиле, эсибизде турадыла. Эсибизден сора да, ала бизден узакъда туююлдюле, биз кёрмейбиз ансы. Дунияда жашырын зат жокъду. Хар оюмубуз, хар атламыбыз – ачыкъды. Акъкъыз улу бир чыгъармада адамны эм аны умутларын, адамны эм аны эсинде болгъанны, адамны эм аны тюшон суратлайды. Тюшле, тюшле, тюшле... «Якубну чыгъармачылыкъында импрессионистлени ызларын кёрюрге боллукъду, – деучю эди КъМР-ни халкъ художниги Виктор Абасв. – Алай ич дунясы бай болгъаны, миллет культураны билгени себепли, ол кеси бир дуня къурагъанды. Тюш тюшдю, алай таулу тюш.

Мени Якуб бла Кърымшаухалланы Бахсанукъну жашы Хамзат танышдыргъан эди. «Виктор, бу жашчыкъ Махачкъалада училищеде окъуй турады, суратларына къарасанг эди», – дейди да, къарайма, бюсюрейме. Ала импрессионизм халда этилген пейзажла эдиле.

Якуб художество училищени бошап келгенден сора, мында аны чыгъармаларына къарс ургъан жокъ эди. Мен да, Тбилисиде Академияны бошап келгенимде, хар ишими сёге эдиле. Биринчи атламла бек кыйындыла. Китап графика бла кюрешген жылларында «Эльбрус» китап басма ишлерин кыйналып алычу эди. Ма ол заманда – республиканы искусствосунда кеслерини жерлерин алыргъа кюрешген жылларында – Якуб бла Сияра низамгъа юйренедиле. Аны хайырындан экиси да графикада бек бийик тёппелеге жетгендиле. Артда графикада юйренгенлерин живописьге кёчюрген эдиле.

Якуб бла Сияраны чыгъармачылыкъларында Кавказны темасы бек толу кёргюзтюлгенди. Суратчыла тауланы эм таулаланы унутулмазлыкъ сыфатларын къурагъандыла.

Битеудуния суратлау искусство бла шагъырей болгъан адам аны суратларында анга дери ишлеген усталаны сынаулары бла хайырланнганын эслерикди. Ол аман угъай, бютюн игиди. Керти профессионал суратчы, анга дери этилгенни къанына сингдирип, андан сора кеси бир зат этеди. Якуб башхаланы къайтармагъанды, аны энчи бети барды. Энчилиги недеди? Ол кёргенча, Чегемни, Кавказны бир адам да кёрмей эди, ол сюйгенча, бир адам да сюймей эди. Художник бизге ич дунясын, жүрегин ачып кёргюзтгенди. Элли эки жыл. Ол азды. Алай аз жашагъанлыкъгъа, ол бек кёп зат этгенди.

Эсимдеди, манга Ивановодан къонакъла келедиле да, мен, аланы да, юйюрюю да алып, Башилге барама. Анда уа – Якуб. Биз Къулийланы Къайсынны тёппесине бирге чыкъгъан эдик. Ингир сайын а отда къой эт бише, Якуб

гитара согъа, мен а жырлай, заманыбызны зауукълу ётдюре эдик. Башилден къайтханыбызда, Якуб папка толу набросокла келтирген эди. Аны сейирсиндирген бутакъны бюгюлгени, ташла, сууну ызчыгъы... ала артда суратларына кире эдиле.

Якубну фахмусу бек уллу эди. Анга заман тюз багъа бичеригине ишексизме».

Аны игиликге ийнанганы, ол игиликге къуллукъ да этгени баямды. Анга шагъатлыкъ – суратларыны кюн жарыгъыды.

Якубну чыгъармаларында бизни сагъышларыбыз, умутларыбыз, тюшлерибиз кёрюнмегенликге, – бардыла. Бардыла. «Мёлекле бла жаныуарла» деген живопись чыгъармасында Якуб жаныуарны да, мёлекни да суратлайды. Мёлекле дей эсек, ала бизни фантазияларыбызда жашай эселе, – ала бардыла. «Амазонкала бла чабакъла» деген суратда да кёргенибиз бла кёрмегенибиз, билгенибиз бла билмегенибиз – тенгдиле. Бу суратлагъа къарай, кесинге: «Да биз не зат билебиз?» – деп сораса. Биз билген, сезген, кёрген – билимни, дуняны бир гитче кесекчигиди. Якуб, ишни хайырындан, адамны, дуняны юслеринден кёп зат ачханды. Излеуню, тинтиуню жолу, жашырын дунягъа кириу къыйындыла, алай суратчы ол жолну кеси сайлагъанды.

Кесин, халкъын билмеген дуняны да биллик туююлдо. Акъкъызыланы Якуб миллет культураны бек уста билгенди. Республиканы суратчыларыны акъылларына кёре, алай болмаса эди, бюгюнлюкде Якубну энчилиги боллукъ туююл эди. КъМР-ни сыйлы суратчысы Герман Паштовну айтханына кёре, Акъкъызыланы Якубну чыгъармачылыгъы битеудуния суратлау искусствону байыкъландыргъанды. «Къайсын жаланда таулу халкъны угъай, битеу дуняны назмучусу болгъанлай, Якуб да битеу дуняны художнигиди. Таулу халкъ аны бла ёхтемленирге керекди. Аны суратлары республикада къалыргъа керекдиле. Чегемде, туугъан элинде, туугъан юйюнде музей къурап башларгъа заман болгъанды, – дейди Г. Паштов. – Чегем ауузу малкъар халкъгъа эм битеу дунягъа назмучу Къайсынны эм суратчы Якубну бергенди. Ол Къабарты-Малкъаргъа угъай да, Россейге да сыйынмагъан битеу дуняны закий суратчысыды. Жарсыугъа, бизни республикада профессионал искусствогъа сый, намыс бере билмейдиле, сурат этерге суюгенлени даражалары профессионалладан эсе бийикди. Алай, эрте-кеч болса да, хар зат жерине тюшеди. Якубну аты бюгюнден эсе башха тюрлю эшитиллигине мен ахырысы бла да ишекли туююлме».

Тар жюрекли адам аныча суратла эталлыкъ туююл эди.

Ала Якубну жерине таза сүймеклигини, миллет эм битеу-дуния культураны билгенини, суратчыны иш кёллюлюгүнө хайырларындан жаратылгъандыла.

Акккызыланы Якубну чыгъармалары битеу дуниягъа жайылгъандыла: ала тыш кырал музейледе да, энчи иели коллекциялада да бардыла.

Якубну литографиясына битеудуния искусствону юлгюлю жетишиминеча кыараргъа керскди. Кыайсынны назмуларына кёре этилген литографияларын кеслерин альбом этип неда поэтни назмулары бла бирге басмаларгъа болдукъ эди.

Алыкъа Якубну аты битеу дунияда айтылгъанын да кёрюрбюз. Ол бек уллу фахмусу болгъан адам эди.

«Алтын кьолу» бла «Балкарияны» тепсетген

ТЁППЕЛАНЫ АЛИН

КЪАЙТАЛАНЫ ИСМАЙЫЛ

(1942 жылда тууганды)

Кёп халкъланы кьуралыу, ёсюу жолларында, аланы маданиятларына эс бёлген, фахмулу адамларына ырысхы жаны бла тутхучлукъ этген ахшы хатерчиле (меценатла) бола келгендиле. Сёз ючюн, орус маданиятны тарыхында бизге жууукъ заманны алсакъ, белгили бай Савва Морозов орус театрны ёсдюрюрге бек уллу ырысхы кьоратханды. Ол антлы шуёху М. Горькийни чыгъармаларын басмаларгъа да кёп кере болушханды. Аллай адамла дайым халкьны таянчагъы боладыла, атлары тарыхда кьаладыла.

Къайталаны Исмайыл бизни халкьыбызда аллай адамды.

«Балкария» ансамбльни мурдор ташын ёз ахчасына салдырып, аны кьуралырын, жараулу халкь ансамбль болурун жалчытханды.

Къзахстан тюзлеринде Кязим хажини къабырын табаргъа, сыйлы этерге, ахырында аны ата ташына кёчюрюрге да себеп болгъанды.

СССР оюлуп, халкъланы миллет сезимлери ёсюп, ала кеслерини азатлыкъларын, кьыраллыкъларын излей башлагъанлы уа, халкьыбызны сейирлерин кьоруулагъан таукел адамларыбыздан бири болуп келеди.

Ахырында – хаж кьылгъан, ислам динни сыйлы хукму-сун тутхан, ариу ууазла берген дин ахлусу адамыбызды.

• • •

Къайталаны Исмайыл 1942 жылда Нальчик шахарда туугъанды. Кёчюрюлгенде, Мерке элине тюшюп, орта школну анда тауусханды. Самаркандда кооператив институтха кирип, аны илмусун алгъанды. Ата журтха къайтхандан сора, Нальчикде сатыу-алыу жаны бла ишлегенди, мебель чыгъаргъан фабрикада дирскторну экинчиси болуп тургъанды.

Ырысхы жюрютюуден хапарлары болгъан, неден не чыгъаргъа боллугъун иги билген адамланы барыча, Исмайылны ёргелеу жолу 90-чы жыллада, совет низамла тозурай тургъанда башланганды. Ол 1987 жылда, баям, саулай Къабарты-Малкъарда окъуна биринчиге, эшиу эшген таулу тиширыулары бирикдирип, «Алтын къол» деген фирманы къурагъанды. Къысха заманны ичинде тиширыула, къыйналмай, къууулмай, къол къыйындарына толу хакъ алып башлагандыла. Исмайыл кеси да таулу къол усталыкъны ёсдюрюрге, къыралны чеклеринден тышына чыгъарыргъа онг боллугъун кёргенди. Аны муратлары бек уллу эдиле: къурманлыкъгъа, шишликке кесилген малланы терилеринден башлап, мермер ташларына дери башларына жаратырча, жолла бар эдиле! Бек алгъа ол тиширыу тонла, эр кишилеге чубур тонла тигерча фабриказы ачардан болгъанды – «Исмайыл тонла» деп айтдырыргъа сюе эдим дейди, «Къайталаны тонла» деп. «Бери бир къара, – деп жарсыйды энди Исмайыл хажи, – ол жыллада аягъы юсюне иги да бола келген халкъыбызда не къадар мал союла эди. Аланы терилерин неге жарата эдиле – къайда атылып къаладыла, къайда капекке сатадыла. Тонла уа? Ол заманда къызына, жашына не уа кесине тон алгъан тынчмы эди? Жангыз бир жылгъа мен халкъны кесин да тонлу этип, тыш жерледе сатыугъа да чыгъарлыкъ эдим... Ишлегенле уа? Не къадар адам иш бла жылчытыллыкъ эди, усталыкъ да алып. Не медет...»

Иш ма андады – биз, таулула, не заманда да, иги иш кёзюне жете тургъанлай, бир бирге шагъырей жаулукъ этип (огъесе зарлыкъмы?), ёрге сюеле баргъанны аудургъунчу тохтамайбыз да... Артда уа ачыу этебиз да турабыз...

Исмайыл бошуна мурат этип турмай, жашауну къара бугъасыны мюйюзюнден тутханды. Ол Австрияда «Дельта-техника» деген фирманы келчилери бла байлашып, алагъа таулу тиширыулары къол усталыкъларындан 12 тюрлюсюн кёргюзтеди. Австриячыла аладан 8-ин сайлайдыла. Тергеуден, таулу тиширыула эшген затлары ючюн багъаны эки къаты кёп аллыкъ эдиле. Алай Исмайыл Австриягъа жиберилген таулу опракъ (товар) ючюн ахча угъай, станокла, оборудование сурайды. Артда ишлеген адамла хакъны эки къаты угъай, тёрт, он къаты алып ючюн, жерибизде зат чы-

гъарыуну ёсдююрча, халкъ кесини хунерин, онгун кёргюз-
тюрча жол салыргъа керекди. Сатыу-алыу иш баш-башы-
ча угъай, бирикген, биригирге кюч берген иш болурча.

Не сёз, австриячыла хазырдыла. Къаллай фабрикагъа,
заводха керекле десе да, ала аны берликдиле. Ол кереклени
жарашдырырча устала да, бояула да... Ишни билген адамла.
Малкъар таулада не болгъанын, алада къаллай иш ахлусу
адамла жашагъанларын билгенле. Мюлк бюрютюню илму-
сун билгенле. Дагъыда: аллай иш ахлусу, тюз адамла бла къа-
занлашып ишлегенде, не хайыр тюшеригин ангылагъанла.

Бу келишим Москва шахарда этиле эди. Исмайыл се-
гиз тюрлю эшме кийимден Австриягъа биринчи опракъ
жюкню иерге таукел болуп къайтады. Тиширыуларыбыз-
гъа иги умутла туудурады. Ала, эшиулерине бютюнда жан-
ларын салып, ариу да, тап да этип хазырлайдыла...

Алай... Не медет...

«Алтын къол» фирманы къурагъан, бу кезиуге таулу
ансамбльни да къуралырына ахча салып башлагъан Ис-
майылны ызындан болуу башланады. Бек алгъа Чегем ра-
йонну ол замандагъы башчылары, таулула (ёзге уа!), муну
атлагъан ызларын ёнчелеп, айтхан сёзлерин осмакълап, бер-
ген ахчасына чурум табып башлайдыла. Кесим кёзюм бла
кёрген зат! Къулагъым бла эшитген хыйсапсыз эришлик!
Хар халкъ, хар эл, хар адам кеси къайгъылы болуп, тамбла
барлыкъ жолларын оюмлап башлагъан заманда, бир зат
этерге кюрешген таулуну не амал бла да ёсдююрге, жолгъа
чыгъарыргъа кюрешир орунуна, таулу къуллукъчула (бир-
силе уа – ташада!) аны тайдырырдан, иги ишин аман бетли
этерден аямадыла. Эсимдеди, Исмайыл кеси да тургъанлай,
КЪМАССР-ни Баш Советини Президиумуну Председатели
бла къызыу сёлешгеним. Алай бола тургъан ишлени ажим-
лыгъы аны къулагъына да ётмеди. «Алтын къолну» юсюн-
ден анга келген билдириуле аллай бир къоркъуулуму эдиле,
огъесе партия къуллукъчулагъа жукъ эталмазлыгъынмы
ангылай эди – бизни дауубузну башындан атхан болмаса,
мадар этерге айтмады. Исмайылны, Исмайылны угъай, тау-
лу хунерни Австриягъа, андан ары уа – дунягъа жолу алай
кесилген эди. Ахырында завод, фабрика да жокъ, тон да жокъ,
бир таулу тиширыугъа не юйге капек тюшген да жокъ...

* * *

Насыпха, Исмайыл бу кезиулеге алыкъа аты да, тепсер
жери да болмагъан таулу ансамбльни къурагъа ал буруп,
анга жол ачхан эди. Алыкъа не боллугъун иги билмеген
къыраллыкъ бла таулуланы арасында ансамбль ючюн кю-
реш бара эди. Ол кюреш тынч туюл эди, ол заманда мил-

летлик деген бла тенг эди. Жыйылыулары биринде республиканы башчыларындан бири ачыкъдан «До сегоднешне-го дня я и не думал, что балкарцы – это народ» деген заман. Не медет, айтдыра эдик да, айта эди.

Исмайыл тойчулары тутхандан тышында, алагъа тепсер жер ючюн да телерге тюше эди, кийимлеге, къобузлагъа, директоргъа, хореографха, башха кереклеге... Алай сууну башы кесилгенде, аны шорхалары кенге шууудамазла. Бакы бай боллукъ эсе да, болдурмагъан эдиле, не амал. Дагъыда болушханын а тохтатмагъан эди.

Исмайыл ёзден киши болгъанына дагъыда бир шагъатлыкъ кёрген эдим. Кязимни бизни барыбызгъа да бирча эшитилген осуяты бар эди – «Аллах! Мени таш окъуна эт, /Алай туугъан от жагъама / Къайтармагъанлай къойма!» – дегени. Исмайыл, кёп хапар этмей, ол осуятны эсде тутхан адамладан бириди. Хажини къабырын излей, Къазахстаннга таулу жазуучула кёп кере жыйын къурагъанлары белгилиди. Кезиулю жыйынны ашыра, алагъа жол ахча бере, Исмайылны айтханы: «Къазахстаннга жетгенлей, жолда да жарлы кёрюмгиз. Къонакъ юйлени игисинде тохтагъыз, ашаргъа сыйлы жерлеге барыгъыз. Къонакъ алсагъыз да, къонакъбай бола билигиз. Халкъны атындан барасыз!» Тафсир керек туююлдо.

* * *

Бюгюнлюкде Къайталаны Исмайыл дин ахлусу адамларыбыздан бириди, хажиди.

Аллахха шукур, биз телю, бизден таматаракъла, жаш телюню уа айтхан да этмейме, – шёндюго заманда суйген динибизни тутаргъа уллу онгла болгъанын кёргенбиз. Анга кёре, жылдан-жылгъа хаж къылыргъа баргъанлары саны ёседи, бир-бир насыплыла уа эки, юч къайтып да хаж къыладыла. Аны бла бирге, дин тутууну жорукълары тюзелдиде: адет бла динни къатышдыргъан жахилликле кетедиле, болмачы фатыуалагъа тюз багъа бичалгъан, Къуран-келам буйрукъланы тюз ангылатхан жаш ёфендиле элдеде жамауатлагъа башчылыкъ этедиле. Кёп элдеде болургъа тийишлисича, алай ишленген минаралы, михраблы межгитлени эшиклери кенг ачылгъандыла.

«Ол формалы къуралыу ишле, керти муслиманлыкъгъа ал буруу, Инша-Аллах, абаданлары жюрсклерин хош этер, жаш телюню уа ниетин тюзге бурургъа болушур, – дейди Исмайыл хажы. – Дин тутуу адет не борч телю туююлдо. Адамда ниет тазалыкъ, ийнаныу болса, ол бир заманда аман ишге бармайды. Гудучулукъ, ичгичилик, ётюрюк, эки бетлилик, бир бирге харамлыкъ этиу дегенча затла адамлыкъдан, динден да керидиле».

2006 жылда, Аллахны ахшылыгындан, Къайталаны Исмайыл хажини, «Дууала» деген китабы чыкыгъанды. Керти муслиманнга тийишли нюр тюрсюнлю жашилдим тышы болгъан, зарфы, кириллица эсе да, жазууу Къуранны къарасына келишген, хамайылча, аллай китап дин ахлуланы бек къууандыргъанды.

Дунияны төрт да сыйлы дин китабыны юсюнден айтханда, эсе да, Шериат аланы барына багъа бичгенде, дунягъа бек артда келген Къуран барыны да хукмусун бузгъанын, Къуранны хукмусун а, Инша-Аллах, бир китап да бузалмазын хажи шарт этип айтады. Кертиси да, 114 сурада адамгъа игилик, тюзлюк тежеуню, аны ниет саулугъун, чарх газалыгъын сакълауну сейирлик дерслери бериледиле. Къайталаны Исмайыл хажини, аны барын бизни ана тилибизде сюзюп, ангылатып, къайсы сура жашауну къайсы тигинде, жан саулукъну къайсы кезиуонде керегин айтады. Хар затны сабыр халда, таржымалы ангылатады. Алхам дулиллах деп, Исмайыл хажини, сыйлы Къуранны сураларын, бизни ана тилибизде угъай эсенг, бары тюрк тилдеде да толу, терен ангыларча, аллай ууазла къурагъанды. Къуран аятла, сурала, бир Аллахны аллында борч тамамлагъан иш болуп къалмай, адамны жашаууна, жанына, саулугъуна жарарча, аллай дууала, зикирле болгъанларын кёргюзтгенди. Къуранны туугъанланы, жууукъланы, тап, халкъланы окъуна араларында бир бирге татыулукъ берген, бир бирни ангылап жашаргъа юйретген хукмусун ана тилде алай азбар ангылагмакълыкъ да закийлик белгисиди. Къуранны саулай билмеген, билирге уа бек сюйген адамла намаз керекленини билирча, сураланы дин зияратлыкъларындан тышында да, жашау мааналарын толу ангыларча, аллай ууазла береди. Шо барыбыз да иги билген, бары ёлгенлерибизни гюняхлары кечер ючюп окъулгъан «Ясин» сураны юсюнден окъуна не къадар жангы затны айтады хажини! Аллах сюйген адамгъа эс берир кирик не къадар ууаз барды. «Аллах ыразы болсун, Исмайыл хажини, дин къарындашым, – деп жазыган эдим мен да Исмайыл хажини дин китабыны юсюнден сезюмде. Мени кирик, кёп гюняхы болгъан адамгъа сени ууазларынг бюгюнда керекдиле. Ийнанам, аны кёпне да жан китап кирик жюрютюрле, менича кёпле да, табу этип окъуй, аланы ёз ниетлерине алырла».

Исмайыл хажини бюгюнюкде бек ариу жашагъан, келген жолуна къарап, кесини Аллах берген жашаууна ыразы болурча кёп иш этгенин кёре, энтта да этерге сюе жашагъан адамларыбыздан бириди. Аллай адамланы хатерлеринден халкъ бола келсбиз.

Халкъны эсин уятхан алим

ТӨППЕЛЭНИ АЛИМ

ЖУРТУБАЙЛАНЫ МАХТИ

(1949 жылыда туугъанды)

Бюгюнлюкде Къарачай-Черкесни илмусуну сыйлы къул-
лукъчусу Журтубайланы Махти къарачай-малкъар халкъ-
ны закий жашларындан бириди. Халкъны тамыры къачан,
къалайда, къалай тамырланып, ёмюр къатларында бегий,
ниет дунияны къарачай-малкъар атлы деменгили терегин
къалай ёсдюре келгенин кеси кёрюрге, ызы бла бюгюнню,
келечекки тёлюлеге да кёргюзтюрге къаст этген, къастына
да Аллах ёт, хунер берген ас адамды.

Мен аны Москвада Адабият институтда окъугъан за-
манында таныгъанма. Ол анда таржымачыгъа окъуй эди.
Алай а окъумуш-илму сейири бурунгу ийнаныуланы (дин-
лени) тарыхлары эди. Мени да рухий къулталыкъны ол
жанына талпыуум бар эди да, ол менден кёп да гитче бол-
гъанлыкъгъа, биз тенг адамлача болуп, ушакъ сагъатлары-
быз узакъгъа созула тургъандыла. Андан бери мени кичи
жерлешим Журтубайланы Махтини къуралыу, ёсюу, таны-
лыу жоллары мени кёз туурамда баргъандыла. Ала уа,
Журтубай улуну жоллары, ёр эселе да, аны ётмек юлюшюн
элпек этерден туююл эселе да, ол да – не, асламысында адам
хазна жюрюмеген, къалыубала букъуларында къалып, ыз-
лары кёзге туура эсленмеген, тунакы-тунукъ эселе да, мени
жаш шуёхум, эуюл шуёхум, артха туракъламагъанды. Тау

элден жегип чыккыган арбасын сюргенлей, жюгю да ауурдан-ауур бола, барады, барады...

Махти 1949 жылда Къзахстанда тууганды. Орта школну Кичибалык элде тауусханды. Бир кере Нальчикде Къабарты-Малкъар къырал университетге кирип, аны тауусхунчу, Москвага, М. Горький атлы Адабият институтха барырга жол чыккыганда, ол, университетни къоюп, ары кетгенди. Адабият институтну бошاپ, Нальчикге къайтхандан сора, адабият ишлеге къатыша, суратлау чыгъармаланы кечюре турганды. Андан сора Къабарты-Малкъар илмуизлем институтха кирип, анда асламысына халк чыгъармачылыкны тинтиу ишни къолга алганды. Махти къарачай-малкъар нартланы Москвада Адабиятны дуняа институтуна юсю бла чыгъарырга, мында, Нальчикде басмаларга да уллу къыйын салганды.

Махти бек алга уланлык, инсанлык борчун этеди. Мен алай сунама: аны эсинде, тин теренлигинде къалай эсе да бир бурунгулу таууш, чакъырыу, тилек шыбырдап тургъанча; ол алай кеп да, терен да андан тынгылагъанча. Заман гузабасы Махтини къулагына кирмейди – анга сёз къоратхандан эсе, иш этген асыуду.

Журтубай улу къарачай-малкъар халкны къалыубаладан бери тиринмеклик этип келген рухий жолун тинтеди. Таулула «къарачайлыла», «малкъарлыла» деген атлагъа жетишгенли да, ары дери да, аланы табийгъат, дин къарамлары, ийнаныулары къалай болуучусун тинтеди. Жер юсюнде жашагъан бирси халкъла бла байламлыклары къалай болганына къарайды. Ала, этнос болуп жашагъанлы, кесиликлерин неде кёргюзтгендиле? Энци энлерин табыуда, кеслерин таныуда неге жетишгендиле? Ол бары сейир окъууду. Бу жыллада Махтини инсан акъылын толусунлай алгъан тасхадыла ала! Инсанлыкны къурагъан тагыла! Ол арада къуралгъан, жүрюген, ёсген къулталык – Журтубай улуну китапдан – китапха сейири, иши, тангсынуу болгъанлай къалады. 1988 жылда чыккыган «Древние верования балкарцев и карачаевцев» – аны биринчи уллу китабы, – бек аздан айтханда, миллет сезимликге юрениуно жолун ачхан китапды. Ол совет окъуулу, эсе да хар иги затха да бу эки халк совет властыны жылларында жетишгендиле дей ёсген бурунгу къарачайлыланы бла малкъарлыланы кезлерин кеп затха ачханды; аланы жашау тиричиликлерини кеп жанына жангы, тюз къарам болдурганды.

Андан бери Махтини «Духовная культура карачаево-балкарского народа», «Душа Балкарии», «Карачаево-балкарский нартский эпос», «Другая повесть о походе Игора» дегенча, маза тамаллы китаплары орус тилде чыккыгандыла.

Аланы хар бирини юсюнден энчи айтыргъа, ала бла байламлы бизни миллет сезимибиз къалай ёсгенини сартындан асыулу ушакъла этерге боллукъду. Аллах айтса, келир заманда Журтубай улуну юсюнден жазарыкъла аны ол формалы миллет масихлигин (миссиясын) жик жиги бла жетишдирип айтырла. Былайда уа, къысха чертгенде, биз миллет сезимликни юсюнден айта эсек, миллетибизни махтаргъа да аман туююл эсек, бизге кесибизни алай жюрютюрге къарыу берген затла – тюзюнлсей Журтубай улу Махти чыгъаргъан илму ишледиле. Миллетни сезим тагысы, кючу, уллу маданият тенгизлеге жетерге боллукъ белгиси – сёзюдю, жырыды, таурухларыды, ийнаныу төрелериди. Тёлюлени турмуш усталыкъларына, бирси халкъланы арасында кеслерин жюрютюу адетлерине къаллай ёлчемле, ниет жолла салалгъанындады. Махти, аны кирик, илму-инсан ётлери болгъан жашла, къызла тапхан, халкъгъа къайтаргъан, халкъны атындан саулай да илму-рухий дунягъа кёргюзтген ниет къулталыкъны магъанасы андады.

Журтубай улуну китапларыны, аны башха этнография, этнология, эпос излемлерини юслеринден даулашыргъа, аланы терс, тюз кёрюрге да боллукъду. Тапланмагъан, игида танылмагъан жолда баргъан адамны соруулары асламысында бютюнда уллу соруула туудурадыла. Журтубайланы Махтини энчилиги, аны сансыз этерге болмазлыгъы да аны излем жолуну кесилиги, энчилиги бла байламлыды. Ол кёк бла жерни арасында адам, аягъы юсюне бола, болдура келген тин, рух ырысхы толусунлай ангылашынганды, ахырауал белгилиди деген оюмдан узакъды. Кёп кере жазылгъан, тарых-этнография илмулада кёп къайтарылып сюзюлген дин, төре адетлеге Махтини жангы кёз къарамы болады. Хар зат белгилиди, бир адам да бир зат да къошар, къоратыр кереги жокъду деген даулашысыз тарых кесаматлагъа таянып, аланы ичлеринден къозгъай, кесини **башха** оюмларын ачыкълайды. Сёз ючюн, «Другая повесть о походе Игоря» деген китабы алайды. Кесини энчи къарамларына шагъатлыкъны белгили оюмланы ичлеринде излей, сейир жоллагъа чыгъады. Анга кёре, Махтини излемлеринде кёп ёмюрледен бери тинтилип, айтылып, белгиленип келген затлагъа жангы **тюрк, таулу къарам** чыгъады. Журтубай улу ал жабыуун ачып, бизге кёргюзтген дуня сахнаны сейирлиги, даража магъанасы да андады – бизни да, кесича, кёп затха, кёп тюрлю тарых келишлеге жаппа-жангы не уа ахырда башха кёз бла къараргъа юйретгенинде!

Махти маза тамаллы «Ёзден Адетге» келген жолунда, «Другая повесть о походе Игоря» деген китабын жазгъанда, чыгъаргъанда, эсибизде да жокъ эди ёзден адетлени къу-

рагъан тау халкъланы нист агъымлары аллай, дунягъа белгили китаплагъа да жетген болурла деп. Аны бла тенг, бирси таулу жаш, Будаиланы Назир, «Кто автор «Слова о полку Игореве?»» деген китабын басмалап, таулуну тарых сезимин бютюнда теренлеге элтеди. Эсе да, Журтубай улу-ну ёзден адетни тагыларына алай терен къарагъаны бош-дан болмагъанын кёргюзтеди. Аладан алгъаракълада наз-мучу Байзуллаланы Алий «Слово о полку Игореве» деген адабият эсгертмени бурунгу орус тилден бюгюнню орус тилге кёчюргени да, аны юсюнден кёп жангы оюмланы айт-ханы да байлашады артда таулу миллетни бурунгулулугъун ачыкълагъан оюмла бла. Ол да деменгили орус (орус эсе?) поэманы юсюнден кесини энчи сёзюн айтханды. Ол бурун-гулу поэманы сартындан илму ишле жазгъан башха тюрк авторланы сагъынмасакъ да, юч таулу жаш, бир ёмюрню бир кезиуюнде аллай, дунягъа белгили чыгъарманы жап-па-жангыдан тинтип, жангы къарам бла жарытып, жангы сёзю айттыргъа жетишгенлери – бек алгъа халкъыбызны ниет жетишимлерин кёргюзтеди.

Бирле алай сунаргъа да болурла – ол Журтубайланы Махтини, Будаиланы Назирни не уа Байзуллаланы Алий-ни энчи сейирлериди, энчи аперимликлериди деп. Угъай, бек алгъа аллай ишле миллетни жетишимлеридиле! Таулу жаш Махтини, таулу жаш Назирни не уа назмучу Алийни дуня кеминде, дунягъа белгили алимлени кеминде, оюм эте, айта, жаза билмекликлери – ахырында таулу халкъны оюм эте, айта, жаза билмеклигин кёргюзтген шарт болуп къалады. Аллай дин, тин, ниет тамалы болмай, миллетме деп кесини кёкюрегин къакъгъан – къаягъа тары сепгенлей бир ишди. Таулу алимле, халкъларыны келиш жолларын билгенле, аны тюненесин, бюгюнюн чынтты да улан сезим бла суйгенле, мен деп, кёкюреклерин къакъмай, кеслерине махтау, даража излеп, жингирик уруш этмей, кеслерин да, халкъларын да дунягъа алай танытадыла. Махти да, На-зир да, айтылмай, ангылатылмай бир сёзю да къалгъан бол-маз деген чыгъарманы жангыдан сюзгендиле. Орус миллет кибик, илмусу, адабият бийиклиги болгъан деменгили халкъ-ны менме деген алимлери бла даулашхандыла. Ала эки жюз жылдан бери тинтип, суратлап, кёчюрюп, ахыр магъана-сын ангылатып бошадыкъ деген ишге ол алыкъа тийишли-сича тинтилмей окъуна тургъанын ачыкълагъандыла. Кёп тёлюле орус халкъны миллет бетин тутхан адабият эпосха, арtdан келгенлени ёхтем этерик аскер эсгертмеге санап кел-ген «Слово о полку Игореве» деген чыгъарманы **кеслери-ча** окъуп, сюзюп, анда тюрк атауулланы юлюшлерин бел-гили этгендиле. Унаймыдыла аны, унамаймыдыла орус

алимле – дуняны ниет агъымында ол формалы кесимчилик неда гынтты жаланда менсиниулюк болгъаны энди къайда да туура кёрюнюрюкдю.

Унагъанны, унамагъанны сартындан а Олжас Сулейменовну «Аз и Я» китабы белгилиди. Ол чыкъгъанда, поэмагъа орус иеликни жанындан къаллай къаугъа болгъаны эсибиздеди. Тап, орус маданиятны бетине саналгъан, адабият илмуда уллу даражасы жюрюген Д. Лихачев окъуна тёзалмагъанды Олжасха чамланып чапмагъанлай! Ол – не эди, къыралны хукму къудурети окъуна – басмасы, саясаты, сарыуу, – бары да къуюлгъан эдиле къазахлы закийни юсюне. Тарыхны андан да алгъаракъ заманларына къарасакъ, ёз миллетини ниет къулталыгъына – жырларына, эпосларына, адеп-къылыкъ институтларына жол излерге, аланы **болгъанларын** окъуна айтыргъа базынган «батырла» олсагъатдан «буржуй националист» болуп, тюрп этиле эдиле. Бюгюнлюкде... тынгылап къоядыла. Махтини да, Назирни да китаплары чыкъгъанлы иги кесек заман озгъан эсе да, сёзсюз, ол заманны ичинде ала кёп «академикни» къолуна тийген эселе да, ауузларында къууутлары болгъан кибик: «О-хахай, чалманыбызны буздула, хастаныбызгъа кирдиле, бу тузем къарамедрала аман озуп башлагъандыла!» – деп чапханлары кёрюнмейди. Чабарыкъ да тюрпюлдюле. Нек дегенде таулу (тюрк) алимле келтирген юлгюле, ачыкълагъан, тешген тюрпюмчекле асыры кертидиле, асыры хакъдыла – орус череклени башларына къыпчакъ (тюрк) асыраула къалкъып чыкъгъанлай!

Дуня аймагъында Къарачай бла Малкъар кибик «гитче этносчукъ», бурундан бери да уллу маданият төрелени сала, ёздюре, жюрюте келгенлерине ийнанган, бютюнда къабыл кёрген, бойсунган къайсы къоншугъа да тынч тюрпюлдю. Совет власть чачылгъанлы, жангы къыраллыкъ да ол байлыкъны жол нёгерге алыргъа жан атардан тюрпюлдю. Ол шарт бизни, миллет къадарында, бютюнда сагъайыргъа, этегибизни-женгибизни игирек жыяргъа юйретирге керек болур деп, мен алай къарайма.

Ол затладан оюм эте келсек, Ёзден Адетни, къарачай-малкъар мифологияны тагылары алай теренде нек болгъанларына, Журтубай улу аланы туугъанларын, келишлерин алай узакъдан нек сюрсенине сейир этмейбиз. Халкъны жашау-турмуш, адеп-къылыкъ институтлары аллай бир эртегили эселе, сора халкъ эртегилиди. Халкъ кесини тёлюлерин жашау жоллагъа тюзетиуде, адамла арасында жашай билирге юйретиуде, кесиликни, азатлыкъны, кертиликни юлгюлерин жарашдырыуда аллай хунерге жетишгенди – аны жолунда шёндюгюлю таулула кёп ёмюрлени арытхан-

лары хакъды. Махти, аланы жыйышдыра, тинте, басмагъа хазырлай, кеси да ёсгени, инсанлыгъына, алимлигине ёзден даража кире баргъаны эсленеди. Халкъ да алай ёседи, алай танылады. «Ёзден Адет» деп ол адеп-къылыкъ ёлчемлени биринчи кере китап этип чыгъаргъаны бла «Ёзден Адет» деген деменгили тинтиу ишни жашаугъа келген арасында къысха – беш жыл жетмеген – заман озгъан эсе да, ол заманнга биз, таулула, ары дери бла андан артха заманны арасында бир кесек башха болгъан болурбуз деп айтырыгъым келеди. Адет, адеп тёрелери болмагъан бла неда ала кишиге белгили болмай тургъанлары бла хуна тешикден чыкъгъан деген ангыламны арасында башхалыкъ жокъду. Аны себепли къайтарама махтау сёзюю.

«Ёзден Адетде» къарачай-малкъар халкъны бары дин, тин, жол, жор, жорукъ, жолдаш тёрелери жыйылып къалмай, аланы хар бирини тагысы, тамалы да сюзюлгенди. Къайсы ёмюрде къайсы жорукъ къаллай жор бла жашаугъа келгени айтылады, къалай жюрюгени, къалай айтылгъаны, жашау болумлагъа кёре, къайсы къалай тюрленнгени ачыкъланады.

Адетле, тёреле халкъны къылыгъы, жери, дин къарамлары бла байламлыдыла; кеси кезиулерине ала да – халкъны къылыгъын, жерине иелигин, дин, иш, ишлениу амалларын къурайдыла. Тиричиликни ол формалы юзюлмез агъымлары, халкъны тюрлю-тюрлю ёмюрледе тюрлю-тюрлю сынаулары бла байыгъа, насыят юлгюлюкге жетишеди-ле; къысха, шатык айтылгъан адеп ёлчем болуп къаладыла.

Ёзден адетни Журтубай улу алай ангылатханына бир юлгю келтирирге суюме. Юлгюлени барын айтырдан болсакъ, ала 350-ге жетедиле. Хар бири адамны жашаууну бир хыйсабын, ёлчемин, даражасын тутады. Адетни дин, къылыкъ жаны бла теренлигине кирирге суюген аны философиясын окъургъа боллукъду. Бу мен юлгюге келтирирге суюген бёлюм от бла байламлыды. Таулуланы отха кёз къарамларын кёргюзтген, от аланы жашауларында къаллай тиричилик, дин магъананы тута келгенин айтады. Журтубай улуну отну юсюнден бизге берген илмусун толуракъ ачыкълар ючюн, бу къысха бёлюмде ёзден адетлени саулай келтиреме:

*Отну, сууну кёзю бар,
Сага айтыр сёзю бар.*

*Жер тойдурса – тойдюрюп,
От тойдурса – кюйдюрюп.*

*Жылытхан да – от,
Улутхан да от.*

От «ашамай» жашамаз.

Суу семизди, от арыкды.

От отха ушамайды.

*От дегенинг – ит кибик,
Бирде жсалар, бирде талар.*

От бла суу – тилсиз жсаула.

Ма бу нарт сёзле болуп айтылгъан жашау къарамла къарачайлыланы бла малкъарлыланы дуния ангыламларын ачыкълайдыла. Дунияны къурулушун билмей, аны жолунда тюз барыргъа амал жокъду. Махти аны былай ачыкълайды. «Представление о разделении природы на четыре великие, но несвободные стихии (плюс три высшие) – огонь, воду, землю и воздух (ветер) – является в воззрениях древних карачаево-балкарцев одним из главнейших и пронизывает всю их мифологию и нартский эпос. Есть в мифологии и Великая Госпожа природы – Ажам бийче, чье тело мыслится многосоставным: ноги из глины, поясница из воды, волосы из огня, ее голос – свист ветра...» Бурунгу таулуланы отха, суугъа, табийгъатны башха кюйлерине (стихия) къарамларыны юсюнден Махтини ангылатыулары юзмей къайтарлыгъынг келеди. Ала ёзден адетлени белгилеген къысха айтыула бла келеди. Бир-бирде сёз тутушла, рифма бла айтылгъан шатык, гыллыулу экитизгин, тёрттизгин лакъапла къураладыла. Не къысха айтылгъан сёз тутуш да ёзден жорукъланы кенгликлерин, магъана чексизликлерин ачады. Сёз ючюн: «Отну, сууну кёзю бар, / Санга айтыр сёзю бар» дегенде, бурунгу таулу аны тейри къадарында, жашау таянчагъы къадарында кесине тенг этип, тенг этгенни къой, сыйлы этип, аны да, кесинича, жаны болгъанын чертгенди. Жаны бар эсе уа, сёзю да барды дегенни айтады. Бош алай анстан угъай, «санга айтыр сёзю»! Санга деген – хар жаны болгъан адамны, бегирекда ёсюп келген тёлюню отха нёгер этип, энчи жууаплылыкъны салгъанды. Жаны болгъан от, жаны болгъан адам кибик, жылытхан да этеди, улутхан да этеди. Дунияны зауукълугъу, къыйынлыгъы айтылады. Аны кибик, «от отха ушамайды». От жалагъаны кибик, талагъан да этеди. Тенгleshдир: жашау къууандыргъаны кибик, жиятхан да этеди. От – жашау.

Китапда аллай 350 бёлюм, хар бири кеси аллына жашау

тиричиликни бир жанын, ёмюр сюрюуню бир философиясын тутады. Адамла арасында жашай билмекликни бир ала-мат юлгюсюн береди. Ол бёлюмледе Журтубай улуну ангылатыулары не къарангы адамны да уятыргъа боллукъдула.

«Ёзден Адетни» баш бёлюмю, аны ал сёзю къадарында жазылгъан илму-философия иш – метафизика тинтиу, – бир жанындан, Журтубай улуну ким да сукъланырча билими, ангылауу болгъанын кёргюзтеди. Философия-илму тамалы алай жараулу болуп, Журтубай улу кюнчыгъыш, кюнбатыш маданиятланы мажюсю тейриленин ангыларгъа жетишеди. Къарачай бла Малкъарны, алай эсе уа, саулай да тюрк дуняны закийлери – халкъ акъылманлары къадарындамы, жазгъан адамла болупму, – башха туююлду, хау, саулай да тюрк дуняны закийлери айтып, жазып жетишдирмеген, бирси кюнбатыш философа, тарыхчыла уа тап тюшсе, кем этерге угъай демеген кълталыккыны жерине келтирирге жараулу тамал салады. Дуня кълталыккъда Къарачайны бла Малкъарны да энчи юлюшю, салымы болгъанын айтыргъа, кёргюзтюрге ашыккыгъанча алайды. Бусагъатда ол, жылы кълдан, барыны жерин тапдырып, ёз халккына, бирси халкклагъа да белгили этип къоймаса, артда, тарыхны аяусуз агымында, минг жылладача, бир жангыз ёмюр окъуна мындан алгъадача, бурунгулу жума халккыны ниет байлыгъы жокъ болуп къллыккыча. Мени сартын, Махти ол ашыгъыуунда халккыбыз хурмет этер киби келтишимле болдургъанды. «Ёзден Адет», аны ызындан «Къарачай-малкъар мифле» хар таулуну – къарачайлыны, малкъарлыны, алагъа хурмет этген ким болса да – барыны столунда турургъа тийишли китапла болуп чыккыгъандыла.

Журтубай улу бу китабы бла бизге берген дерследен дагъыда бир асылуусу тилди, тилибизди. Бирлени чамландырыргъа, бузаргъа, бирлени уа къууандырыргъа боллукъ оюмланы, илму фикирлени асламысын ол тилни кючю бла айтады; орус не башха илмулада ангылашынмай неда терс ангылашынып, анга кёре, терс ангылатылгъан тарых шартланы бюгюннюгю къарачай-малкъар тилни ич кълдуретин, кёп магъаналы жыясына салып, алай ангылатады. Тилибизни аллай ажайып кючюн, биз эндиге дери билмей, эслемей келген кёп кълтлы магъанасын туурагъа салгъан юлгюле кёпдюле. Аланы кёре уа, зауккы этмей, ана тилинги узаккы ёмюрлени тутхан байлыгъына ёхтемленмей кълмайса.

Алим жашыбызны энчи жашауу да тап кълуралгъанды. Озарукъланы Рахима бла ариу юйюр ёсдюргенди: Азнауур университетни тауусханды, Лейля бизнесни институтуну студенткасыды, Искандер а алыккы школда окъуйду. Закий жашыбызны ниет, юйюр байлыгъы да керелене барсын!

Кеси заманыны, халкыны да жигити

САРАККУЛАНЫ Асият

**ЗОКАЛАНЫ
ВАЛЕРИЙ**
(1951–1995)

Зокаланы Валерий 1951 жылда 12-чи августда Къыргыз ССР-ни Кант районуну Ново-Покровка элинде тууганды.

1969 жылда Нальчикни 8-чи номерли школун бошагъанды.

1969 жылда «Росспартакны» боксдан чемпионатыны призёру.

1969–1972 жыллада СССР-ни МВД-сини С. М. Киров атлы Орджоникидзедеги аскер училищесинде окъугъанды.

1972 жылда Волгоград областьда взводну командири.

1973 жылда Пятигорскде ротаны командири.

1977 жылда «За боевые заслуги» деген майдалны алады.

1979–1982 жыллада Москвада М. В. Фрунзе атлы Аскер академияда окъугъанды.

1982 жылда Коми Республикада батальонну командири.

1993 жылда генерал-майор чын бериледи.

1994 жылны июнь айындан башлап, 1995 жылны март айына дери – Россейни МВД-сини ич аскерини Приволжский округда аскерини командуючисини заместители.

1995 жылны март айындан 5-чи октябрьге дери – Россей-

ни МВД-сини ич аскерини Приволжский округда аскерини командующисини биринчи заместители.

1995 жылда 5-чи октябрьде ажымлы ёлгенди.

Озгъан ёмюрню 60-чы, 70-чи жылларында жашла аскерге барып къуллукъ этгенни неда, аскер училищеде окъуп, офицер чыны алып, андан ары жашауун, чынтты эр кишича, Туугъан жерин къоруулагъан бла байлагъанны кеслерине уллу сыйгъа, намысха санагъандыла.

Зокаланы Валерийни да, баям, аскерге ол бийик сезим келтиргенди. 1969 жылда боксдан республиканы, «Росспартакны» да чемпиону болгъан жаш андан ары да республикагъа, къыралгъа да хорламла келтирир деп ышанганды аны тренери. Ол а документлерин Орджоникидзедеги Киров атлы аскер училищеге элтип береди. Валерийни биргесине атасы Къонакъбий да баргъанды, Уллу Ата журт урушда орденлеге бла майдаллагъа да тийишли болгъан киши. Къонакъбийни да урушдан сора мураты аскер академияда окъургъа эди. Алай, жаралары аурутуп, андан ары аскерде къуллукъ эталмазына тюшоннгенинде, кесини жерин мамыр жашауда табаргъа кюрешгенди.

Атасы жашына жигитликни, огъурлулукъну, шуёхлукъгъа кертичиликни юлгюсюнлей къалгъанды. Сарбашланы Бахауатдин эсгергеннге кёре, артда Валерий былай айтырыкъды: «Мен кеси кесими таныгъанлы, атамдан артда къалмазгъа кюрешип келеме».

Халкъда уа быллай сёз барды: «Атасына кёре жашы». Зокаланы Къонакъбий тукъумуна, халкъына тийишли жаш ёсдюргенди, кеси заманыны жигити этип.

Былайда заманны бошдан сагъынмайбыз. Кимни да эси, акъылы юйюрде, школда, тенгле арасында, кеси заманына кёре къатады. Валерийни жаш жыллары романтиклени, патриотланы заманына тюшгенди. Атасындан, школда, спорт секцияда алгъан дерслерине заман да этгенди къошумчулукъ. Валерийни къарт атасы Хаджимурзаны: «Адам ата-бабаларындан эсе, кесини заманына бек ушайды», – деген сёзлери туудугъуна бек келишедиле. Совет офицерлени эм иги къылыкъларын кесине жашау жорукъгъа алгъан генерал-майор Зокаланы Валерийге 1990-чы жылда, заман гюрленгенде, «демократияны» жорукъларына бойсунуп къуллукъ этген, баям, тынч болмагъанды. Аны юй бийчеси Таужан айтханнга кёре, 1995 жылда аскерден кетерге рапорт берирге дей эди. Алай къадар а башха жазыу жазгъанды Зокаланы Валерийге...

Училищеден сора Валерий офицерлеге хурмет эте билгени бла, аны къолунда къуллукъ этгенлеге уа жууаплы къарагъаны бла айырмалы эди. Зока улуну аскер жашауу

ич аскерле бла байламлы болгъаны себепли, тутмакъла бла бетден-бетге тюбеширге да тюшгенди, аланы болумларын игилендирирге да ол къолундан келгенни бир заманда аямагъанды. Кесинден гитче офицерлеге бла аскерчилиге ата кибик къарагъанды.

Валерийни ол къылыгъыны юсюнден «Наш друг и брат Валерий Зокаев» деген китапда аны шуёху Мухамет Газов былай эсгереди. Коми Республикагъа ол жумушу болуп барады да, Валерийге билдиреди. Ала тюбешедиле. Сора шуёхла Валерийни юйюне тебирейдиле. Аланы сакълап тургъан машинаны водителине ол: «Ашханагъа барып, гыржын ал», – дейди. Экинчи кюн ала биягъы машина бла жумушларына чыгъадыла. Тюкенни къатында тохтатып, Зока улу водителге ахча береди да, юч гыржын алдырады. Штабха жетгенде уа, аланы ашханагъа элтирге буюрады. Мухамет: «Ол этгенинг а неди?» – деп соргъанында, шуёху, анга ышарып къарап: «Ол аскерчини гыржыныды», – дегенди.

Аскерде солдатны сыйын кётюрген, аны ашына-суууна да Зока улуча къайгъыргъан офицерле кёбюрек болсала эди, бюгюнню ата-анала жашларын андан къутултургъа кюрешмез эдиле. Жашла кеслери уа, Валерийни заманындача, аскерде къуллукъ этип къайтханны кишилике санарыкъ эдиле.

Академиягъа дери окъуна Валерий адамлыкъ, офицер ышанлары бла ёсе баргъанды, таматаладан, аскерчиледен да ыразылыкъ таба. Училищде биргесине окъугъанла анга: «Сен генерал боллукъса!» – дегендиле, билген этгенча. Академиядан сора аны жолу бютюн жууаплы эди, бютюн къыйын. Алай ол къыркъ жылында генерал чыннга, депутатлыкъгъа элтген жол эди. Сёзсюз, узакъ Коми Республикада билингендиле толусунлай аны, адамланы ызындан тизип, ишни къурай билгени да.

Аны юсюнден генерал-майор Георгий Кантемиров былай айтады: «...къаты альтернатив айырыулада ол республиканы Баш Советини депутаты болады, алай бла, аны командир жууаплылыгъына депутатлыкъ да къошулады. Аланы да ол кесини ишинча толтургъанды: тюзлюкню сайлап, къарыуун аямай».

Кантемиров дагъыда Зока улуну офицерлик жаны бла уллу хунерини юсюнден айтады. Архангельский дивизия не жаны бла да артда къалыучу эди. Ол кезиуде училищде осал окъугъанланы ары иерикбиз деп къоркъутхандыла. Кантемиров а аны штабыны таматасына Зока улуну салады. Къысха заманны ичинде ол уллу бригада, алчы болуп, аты айтылып башлайды, ич ишлени аскеринде дивизия биринчи жерге чыкыгъан эди.

Баям, кимге да бек улуу махтау аны коллегалары, кълунда ишлеген адамланы ариу сълзлериди. Бу жаны бла Зокаланы Валерий насыплы эди. Аны юсюнден андан гитче офицерле статьяла, назмула жазгъандыла. Полковник Александр Розенталь, «Зокаевцы» деген статьяны автору, 1994 жылда, Узбекистандан келип, Зока улу бла биринчи кере ишни юсюнде тюбешгенлерини юсюнден айтады. Ол, жаш офицер, Россей Аскерни жорукъларына тюшюналмай, ишин тынгылы эталмагъанды. Башха офицер а: «Генерал Зокаевни айтханына бир тынгыла, бусагъат ол сени керегинги берир», – дегенди. Генерал а, анга сабыр тынгылап, ишни тыйгъан чырмауладан къалай, не заманга кълутулургъа боллугъун соруп, эркин этгенди Розентальны. Генерал, башха бийик офицерлеча, кълаты сълзлени да аямай, урушурукъ сунган эди Александр. Аны орунуна Зока улу уа аны къл этдирип ашыргъан эди.

Хар зат да жерине келип, аны билдирирге киргенинде, генерал анга жарыкъл тюбеп, сабырлыгъын тас этмегенди. Ол кюнден сора Зока улу Розентальгъа «аскерчини эталонуча» кълрюннгенди, андан кълп затха юйренирге боллугъуна тюшюннгенди. Аллай офицерлеге Александр Розенталь «зокаевчыла» дегенди.

Совет, Россей Аскерде да чынтты генералла аз болмагъандыла. Алай Зока улуну кълунда кълулукъл этген Петр Приходько анга атагъан «Моему комдиву» деген назмусунда жазгъаныча, кълплени юсюнден айтылгъан болмаз:

И Бог тебя, как лучшего, забрал...

Ты – в памяти, ты – в сердце, генерал.

Кълрал иште, аскерде кълулукъл этгенни, офицерни жашау нълери, аны бла иги, аман кюнюнде да, тынч, кълыйын заманында да болуп, сабийле ёсдюрюп, от жагъласын сакъласа, ол эр кишини насыбы, баям, эки кълаты да тутады.

Таужан бла Валерий юч кълыз ёсдюргендиле. Таматалары – Жанна – атасыны биргесине болуп, аварияда замансыз ёлгенди. Лейля бла Раузат Хасанияда аналары бла биргедиле. Ала онбеш кере кълчгендиле. Онбеш кере да Таужан эрини кълатында болгъанды, юч кълзын да тёлерегине жылып.

«Валерий кълаллай ата эди?» – деген сорууубузгъа, Таужан былай айтхан эди: «Сабийлеге менден эсе, аталары жумушакъл эди. Ала бла юйде аз тургъланлыкългъа, окълургъа да кълзыланы кеси юйретгенди. Кълызла жукълап турсала да, аталары ишден келгенлей, олсагълат аягълы юслерине болуп кълала эдиле.

Тюкеннге хазна бармагъланма. Ишден чыгъла туруп, Валерий, сёлешип, юйде не болгъланын бла кълалгъланын сор-

гъанды, айтсам, битеу алып келгенди. Базаргъа да сабийле бла бирге баргъанды. Алагъа, манга да кийимлени алгъан ол эди.

Къызла туусала, бек къууаннганды. Мен жаш сие болур деп жарсысам, Валерий а: «Ангыламайса сен, ненча болушлукъчунг барды! Алагъа буйрукъ бер да, кесинг а ох эт да тур», – деучю эди.

Зока улу чамчы, оюнчу болгъанын да айтадыла. Алайын Таужан да белгилейди. Экинчи къызлары Лейля туугъандан сора, ол семиреди да, Валерий анга не кийим алса да, жаратмай эди. Ол а, ойнап: «Кечгинлик, 46-чы размер энди тикмейдиле», – дер эди.

Юйлери къонакъдан толу болуп турса, Зока улу бек жаратханды. Кеси уа суймегенди къонакъгъа барыргъа.

Хар жылдан ала юйюрлери бла Хасаниягъа келип солугъандыла.

«Сау жылны солургъа Нальчикге барлыкъбыз деген акъыл бла жашагъанбыз, таулары асыры суйгенден, – деп эгереди Таужан. – Мен а, къайда болсам да, къуру тегерегиме къарагъанма, таулары излеп. Валерий а, ангылап: «Изле, изле», – деп кюлюучю эди».

Жангыз бир кере Железноводскге аладыла путёвка, анда дарман суу ичер мурат бла. Эки ыйыкъдан кеп туралмагъан эдиле.

Аллай адамла бардыла – кюнча жарытхан, хар тутхан ишлери огъурлулукъгъа, жашауну тапландырыугъа бурулгъан. Валерий аллайладан эди десек, ётюрюк болмаз. Зока улун Комиге жибергенлеринде, ал кезиуде ала тайгада тургъандыла. Ары жалаңда вертолёт баргъанды. Ол къышда – бузгъа, жайда – суугъа къоннганды. Ала тургъан элде ичер суу окъуна жокъ эди. Жангыз бир котельня болгъанды да, зонаны, юйлени да ол жылытханды. Валерий а, эки кюнню ичинде бригада жыйып, къуру кесини юйюне угъай, битеу элге да суу тартхан эди. Ваннала салыргъа суйгенлеге уа, кереклерин келтирирге болушуп, аланы да орнатхан эдиле. Газ печьлени бла баллонлары да Зока улу элтдиртген эди ары.

Аны юй бийчеси Таужан къылыкъ этерге боллукъ эди, мен сахарда ёсгенме, быллай болумлагъа юйренмегенме деп. Ол а, прапорщиклени юй бийчелери анга кюлгенлерине да къарамай, кеси отун жарып, юйюнде от этгенди.

Бу бурундан келген адетди: юйде от ёчюлмей эсе, хата жокъду дегендиле, от жагъа юйде эм сыйлы жерге саналгъанды, отну тегерегине жыйылып, ауузланнгандыла, оноу этгендиле, чалбаш къартла жашлагъа, сабийлеге жомакъ, жыр, таурух да айтхандыла...

Зокаланы жылы от жагъаларына, къонакъ суйген юйлерине барыргъа андан излегендиле. Валерийни чамына, оюнуна тынгыларгъа, аны бла ушакъ этерге, жумуш бла да. Таужан а, сыйлы къонакъныча сыйламай, бирин да жибермегенди.

Валерий кѣп белгили адамла бла шуѣхлукъ жюрютгени себепли, аладан аны юйюнде болмагъаны хазна жокъду. Коми Республиканы Президенти Ю. А. Спиридонов бла генерал Зока улу бир бирге уллу хурмет этгенлерин да билебиз. Таужан аны юсюндегъ былай айтады:

«Спиридонов бизни хычинлени бек суйгенди, аладан да бегъ а – тузлукъну. «Тортну окъуна ашаргъа боллукъду бу тузлукъ бла», – деучю эди. Айраным болмаса, сют башдан тузлукъ этип, ийип да тургъанма.

Валерийге генерал чынны бергенде, телефон бла сѣлешип, биринчи Спиридонов алгъышлагъан эди. Кеч болгъанына да къарамай: «Таня, тамбла Валерий келсе-келмесе да, мен алгъышларгъа барлыкъма. Столда хычинле бла тузлукъ болсунла», – деген эди. Биз, къайда болсакъ да, танышларыбызны, тенглерибизни да таулу хычинлеге юйретиپ къоюучу эдик».

Таужан уллу суймеклик, мудахлыкъ бла да эсгередиде ол адамланы, ол жылланы да. Къаллай бир насып, ачыу да бар эди аны бу сѣзлеринде: «Ол заманларым мени, баям, асыры насыплы эдиле...»

Генерал-майор Зокаланы Валерийни жашаууну аскер борчу Чеченнге элтгени бла андан сора къыйналгъаныдыла бек белгисиз бетлери.

Бусагъатдагъы политикле бла СМИ-ле Чеченде урушну кеслерине тап буруп айтханлыкъгъа, биз унутмагъанбыз ол къалай башланганын. Ол терсликге, къужур ишге бойсунургъа унамай, кѣп чынтты офицер кетген эдиле аскерден. Журналистле да бирча туююдюле. Чеченнге этилген артыкълыкъны ангылагъанла ол урушну юсюнден керти хапар айтыр онг тапмай къыйнала эдиле. Аланы къадарлары да ачы болгъанды.

Ол кезиуню юсюнден Таужан былай айтады: «Ары жибергенде, асыры къыйналгъандан, не этгенин билмегенча эди. Гитче къызчыкъгъа – Раузатха – эки жыл бола эди ол заманда. Сермеп, аны къоюнуна алып, уппа этер эди, ызындан Жаннаны къучакълай эди. Кесине жер тапмай эди. Сылтауу – Чеченде ол бетине кѣре этеригин билгенде эди».

Алайды да, Валерий Чечен урушну граждан урушха, геноцидге санагъанын ангылайбыз. Ол андан къайтхандан сора, аскер башчы Романов бла Россейни ич ишлерини министри Куликов, телефон бла сѣлешип: «Графикден ал-

гъа дагъыда Чеченнге бар», – дейдиле. «Къалай ангыламай-сыз, ары барып, уруш этген бир тюрлю адеп-къылыкъгъа келишмегенин?!» – деген эди Зока улу уа.

Чеченден къайтхандан сора, Валерийни танымай эдиле. Ойнагъанны-кюлгенни къой, сёлешмей эди, къуру тынгылагъанлай. Кёп турады кесине келалмай. Госпитальгъа окъуна тюшеди. Андан чыкъгъанлай, аскерден кетер умуту бар эди. Бир жыл алгъа уа Ухтада нёгери ёлюп, Валерий а командировкада болуп, ары баралмай къалгъан эди. Аны жыллыгъына барып къайтханлай, рапорт жазар мураты болгъанды.

Атасыны Ухтагъа тебирегенин эшитгенлей, Зокаланы тамата къызлары Жанна да жолгъа хазырланып башлайды. Ол 7-чи классны Ухтада окъугъан эди да, нёгерлерин бек сюе эди. Класс таматаларына сёлешип, жашланы, къызланы жыярын тилейди. Анасы уа ыразы тюйюл эди Жаннаны ары барырына. Атасы да аны биргесине элтмез деп, ышанганды. «Жанна, сен бармайса!» – деп кюрешгенди. Тынгыламагъанды. Атасы да, аны жанлы болуп, экиси да жол кёллю эдиле. Кийимлерине итиу уруп, къайсысын аллыкъбыз, не киерикбиз деп, бир бирден соруп, отоудан отоугъа кирип, бек къууанчлы эдиле.

Экиси да кетип бара, балконнга чыгъып: «Жанна, артха къайт!» – деп къычырлыгъы келе эди Таужанны. Къайтмазын билип, къыйнамазгъа дейди. Кетгенлеринден сора уа, бир санын юзюп атханча эди халы. Гитче къызчыкълары Раузат да, асыры тынгысыздан, тынчаймай эди. Ингирде, сегизде уа, Жанна: «Мама!» – деп къычыргъанча болады. Ол авариягъа тюшген заманлары эди...

Валерий ауругъанында, Таужанны кёзюне былай кёрюнгенди: юйлери къара кийген адамладан тыгъым-тыкъма болуп, аралары бла ётер амал окъуна жокъ...

Жанна гороскопланы бек суйгенди. Тёшегинде аладан бири къалгъан эди. Анда «5-ое октября – роковой день» деп окъугъан эди анасы...

Зокаланы Валерийни шуёхлары, сабийлигинден башлап, къуллукъ этген жылларындан сора да, кёпден-кёп бола баргъандыла. Ол кеси шуёхлукъгъа, эр киши сёзюне кертичи болмаса, артда да аны туугъан, ёлген кюнюнде да жыйылып, эсгерип турмаз эдиле.

Валерийни сабий кюнюнден бери таныгъан, шуёхлукъ жюрютген тенглери «Наш друг и брат Валерий Зокаев» деген китапны чыгъаргъандыла (аны Киштикланы Нажмудин жарашдыргъанды). Аланы кючлери бла, Нальчикде Валерий окъугъан школгъа бла Минги тауну тийресинде тёпелени бирине да генералны аты аталгъанды, фонд къу-

ралгъанды. Ол жашла тенглерини юсюнден сау адамны юсюнден айтханча, хар не да тюнене болгъанча хапарлайдыла.

Зокаланы Валерийни юсюнден киталны къолгъа алсанг, аны аскер шуёхларыны ичинде генерал-майор чындан гитчеси жокъду: Михаил Львов, генерал-лейтенант, РФ-ни МВД-сини Баш управлениясыны начальниги, Юрий Бондарчук, дивизияны командири, РФ-ни МВД-сини генерал-майору, Леонид Кузин, запасадагы генерал-майор, В. Насыров, генерал-майор, д. б. Валерийни академияда курсу, аны юй бийчеси айтханга кёре, бек фахмулу, жигит жашладан, бийик профессионаладан къуралгъан эди. Экисинден къалгъанлары барысы да генерал чынны алгъандыла. Артда да Зока улу аланы бары бла шуёхлукъ жюрютгенди. Бюгюн да ала Валерийни туугъан, ёлген кюнюнде да эсгередиле, солугъан кезиулеринде келип, аны юйюрюн жокълайдыла. Таужан а былай айтады: «Мен а жаланда аны шуёхлары бизде къонакъда тургъан кезиуде жашагъан сунама кесими. Хар зат алгъын болгъанча кёрюнеди».

Адам тышында ишлеп, ол жашаудан кетгенден сора да, анда аны атын айтып тургъан жашла, къызла, баям, кёп болмазла. Зока улу аладанды. Коми Республиканы Президенти Юрий Алексеевич Спиридонов юч жыйырма адамдан къуралгъан делегация бла келген эди аны асырагъа. Ала Валерийге, аскер башчыгъа, жамауат иш бла кюрешген адамгъа, Комини Баш Советини депутатына этген хурметлери эди. Спиридонов Зокаланы Валерийни къабырыны башында айтхан сёзлери уа бюгюн да магъаналарын тас этмегендиле, аланы ачы кертиликлерине бютюн тюшюнебиз: «Малкъарлы къарындашларым, уллу бушуугъа тюбедигиз. Сиз эм иги жашыгъызны, таянчагъыгъызны эм ышангылы адамыгъызны асырайсыз. Мен ийнанама: Зокаланы Къонакъбийни жашы Валерийни аты халкъны тарыхында эм игилерини санында айтыллыкъды...»

Алан халкыны чынтты уланы

МАМАЙЛАНЫ АЛЫЙ

АТАБИЙЛАНЫ АСЛАН

(1961 жылда тууганды)

Атабийланы Хакимни жашы Асланны танымагъан, аны огъурлу ишлерини, билимлигини, халкына къайгъыр-гъаныны юсюнден эшитмеген таулу болмаз. РФ-ни Эсеплеучю палатасыны департаментини директоруну заместители, Россей Федерацияны керти кырал советниги, РАЕН-ни член-корреспонденти, экономика илмуланы доктору, каратэ-до сито-рюдан Евразия федерацияны толтуруучу комитетини председатели эмда ол федерацияны биринчи вице-президенти, «къара бел бауну» бешинчи даныны иеси, беш аламан сабийни да атасыды Атабий улу Аслан.

Ёзден адетге кёре жашагъан, тынгылы юйюр да ёсдюрген таулу жашны Москвада бир сёлешип тапхан кыйынды. Аны башламчылыгъы бла кыуралгъан «Беш Тау Эл» деген жаш тёлю биригиу уллу Москвада, ана тилинден, культурасындан да айырылмай, туугъан жеринден узакъда жангызлыккыны да сынамай, ким да сукъланырча жашайды.

– «Эльбрусоид» бола тургъанлай, дагъыда бир жаш тёлю биригиу кыуралгъаныны магъанасы недеди? – деген соруугъа Атабий улу, ашыкъмай, тынгылы жууап береди:

– Къарачай, Малкъар деп бёлюннгенибиз терсди. Бизни айыргъанла игилик этмегенлерин ангылай эдиле. Ол бек аман иш болгъанды. Биз бир миллетбиз, сора хар жумушу-

буз, кыуанчыбыз-жарсыуубуз да бирге болургъа керекди. Нени да биригип тамамларгъа керекбиз. Алай халкъны хар бѣлюмю да энчи жумушун кеси ойларгъа эмда тындырыргъа керекди.

«Эльбрусоидге» таматалыкъ этген Тоторкъулланы Алийча жашларыбыз бар къадарда, миллетибиз атын иги бла айтдырып, бютюн онглу болуп, кыралыбызгъа да хайырлары жетерикди. Анычаладан бир кыауум жаш болсакъ, кѣп зат этерге къолубуздан келликди. Этер ишибиз а аз туююлдо. Ол себепден быллай биригиуле не кѣп болсала да, хар бирине да иш табыллыкъды.

Москваны бийик окъуу юйлерине кирген жашланы бла кызыланы алгъышлау, байрамларыбызны белгилеу «эльбрусоидчилени» ахшы тѣрелеринден бириди. Ол ишни, Аллаха айтса, мындан ары да бардырыр муратлыбыз. «Беш Тау Эл» быллай «Эльбрусоидни» бир бѣлюмюдю десек, тюз болур. Таулу халкъыбызны жумушуна къарагъанда, жаш тѣлю биригиу кеси аллына ишлейди, «Эльбрусоид» а болушлукъ этер деп ышанабыз. Къарачай-малкъар миллетибизни жумушунда уа, бютюнда культура, окъуу, жаш тѣлю деген затлада «Эльбрусоидге» биз билеклик этерикбиз.

Ол биригиуно энчи борчу, энчи жумушлары да барды. Беш да Тау Эли, Дюгер, Къарачай да, бирге къошулуп, орус патчахны аскерлери бла да сермешген эдиле, 1828 жылда уа Хасаукадагъы урушдан сора Россейге къошулдукъ: Беш да Тау Эли (эсе да Малкъар) бла Дюгер 1827 жылда, Къарачай а 1828 жылда. Ол кюнден башлап, бу кыралны санында жашай, анга кертичи бола келебиз.

Атабыз, харип, жаннетли болсун: «Адамлыкъгъа, ёзденликге жетген жокъду», – деп айтыргъа суююучю эди. Дуния кѣп тюрлюдю, мен не кыйын кезиуде да ол затла сакълансала сюеме. Биз элибиз, жерибиз, кыралыбыз, миллетибиз ючюн къайгъыра билирге керекбиз.

Атабий улу жаш тѣлюню тѣгерегине жыйгъаны бла чекленип къалмагъанды. 2003 жылда «Русская песня» эм япон дауурбасчыланы «Тайко» ансамбльлерин да чакъырып, аланы «Балкария» фольклор-этнография кырал ансамбль бла бирге концертлерин къурагъанды.

Бу концертге дери да ара шахарда таулула, эки-юч кере да жыйылып, жаш тѣлюню жарсытхан затлагъа эс бѣлгендиле. Сора спорт эришиуле да бардыргъандыла. Жаш адам тынгылы билим алса, бир усталыкъгъа юйренсе, тыш кыраллы тиллени билсе, аны кесине, кыралына да хайыры боллукъду. Бютюнда жаш адам чыдамлы болургъа юйренирге керекди. Ма алай оюмлайды Аслан.

2007 жылны май айында, Малкъар кеси ыразылыгъы бла

Россейге кѳошулгъанлы 180 жыл болгъанына жоралап, Москвада, П. И. Чайковский атлы Концерт залда «Балкария» тепсеу ансамбль бла бир кѳауум белгили жырчыларыбыз алаамат байрам концерт кѳргюзтгендиле. Аны бардыргъанла, кѳараргъа келгенле да асламында жаш адамла эдиле. Алай ансамбльни Москвагъа бармазча этерге кюрешгенле да табылдыла – культурада жууаплы кѳуллукълада олтургъан кѳауумдан. Миллетини культурасына кѳайгыргъан, аны айныууна кѳолундан келгенича себеплик этерге кюрешген Атабийланы Аслан республикада аллай чырмаула этерге кюрешгенлени юсюнден да концертден сора ачыкъ айтхан эди. Анга уа батырлыкъ, кишилик да керек болгъаны баймды.

Аслан, аны сабийлери да спортну бек сюедиле. Аны юсюнден Атабий улу былай айтды:

– 70-чи жыллада, боксну жорукъларына Жаболаны Серго юйретген кезиуде, спортну бу тюрлюсюнден тынгылы команда болгъанды. Юч жылны республиканы жыйымдыкъ командасыны капитаны болуп тургъанма. Юч кере республиканы чемпиону, жаш тѳлюню арасында Россейни призѳру болгъанма, спортну устасына кандидатма. Жарау этерге ол кезиуде, Жаболаны Мусса, Мусукланы Алим, Сарбашланы Илияс, Холамханланы Солтан, Геляланы Малик, Гуртуланы Славик, Мамайланы Хызыр бла Илияс бирге жюрюгенбиз. Болмагъанча иги жашла.

Москвагъа окѳургъа кетгенден сора, каратѳ бла кюрешип башлайма. Ол бир сейирлик кючлю затды. Анда бизни адет-намысыбызгъа келишген кѳп амал эсегенме. Магъаналары, айтылыулары бла япон, малкѳар тилледе келишген сѳзле бардыла. Будаиланы Назир 600-ден артыкъ сѳз жыйгъанды. Тиллерин билген андан да кѳп жыяллыкъды. Мен ол тилни бир кесек билгеним себепли, 200-ге жууукъ сѳз жыйгъанма. Сѳз ючюн, кылыч бла катананы белде жюрюютюу бир кибикди. Неда *кийим* бла *кимонону*, *ата* бла *отону* эки тилде айтханлыкъгъа, бир затны магъанасын тутханын кѳпле билген да эте болмазла. Айтымланы кѳуралыулары да бирчады. «Балкария» тепсегенде эсегенме, ала аякъларын, кѳолларын да тюз каратѳдеча ойнатханларын.

Аллахны ахшылыгъындан, Шри-Ланкадан, Таджикистандан, Къзахстандан, Россейни кѳп жерлеринден да келип, спортну бу тюрлюсюу бла бизни секциябызда кюрешгенле бардыла. Бизде юйреннгенледен кѳп тюрлю эришиуледе жетишимле болдургъан жаш адамла да кѳууандырадыла. Дунияны, Японияны, кѳыралны чемпионатларына кѳатышхан спортчула бизни республикада да бардыла. Жарау этер-

ге кесим юйретеме, иш бла ары-бери кетерге тюшсе, «къара бел баулары» болган бир ненча адам барды да, ишни ала къолгъа алычудула.

Асланны ариу юйюрю да барды. Юй бийчеси Ёзденланы Ануарны кызы Жулдуз социология илмуланы кандидатды. Ала беш сабий ёсдюредиле. Тамата кызлары Жамиля И. М. Сеченов атлы медицина академияны 6-чы курсунда окъуйду, каратэден ючюнчю даны барды. Аны жыл санында спортну бу тюрлюсюнде 3-чю даны болуп, Японияда, бизни кыралда да кёп адам жокъду. Дунияны чемпионатында экинчи жерге чыкъганды, мындан төрт жыл алгъа Москвада дунияны кубогу ючюн эришиуледе, Россейни чемпионатларында да кёп кере хорлаганды.

Назиля Россейни Правительствосуну Финансла академиясыны 4-чю курсун бошаганды, Фариза уа МГИМО-ну Халкъла аралы право факультетини 3-чю курсундады. Экинсини да экинчи данлары бардыла. Ала жаш тёлюню арасында дунияны кубогу ючюн эришиуледе хорлагандыла, Россейни чемпионларыдыла. Японияда бардырылган чемпионатлагъа да къатышхандыла, Россейде эм Евразияда бардырылган кёп эришиулени призёрлары да болгандыла. Кызыла дагъыда япон тилге юйренедиле.

Эгечле бары да, малкъар, орус тилледеча, ингилизча да эркин сёлешедиле, музыка школну бошагандыла, эше, тиге да биледиле.

Сюлеменнге 12 жыл болады, мор бел бауну иесиди. Атасына ушаргъа излеп, боксха жюрюп башлаганды. Бек гитчелери Амырханнга уа юч жыл толганды. Эгечлеринден, къарындашларындан кёргенни этип, ала бла бирге жарау этерге кюрешеди. Бу жарашыулу, юлгюлю да юйюрге ана тилни, кесибизни адет-тёрелерибизни билирге да энчи эс бёледиле.

Аслан кеси да уллу юйюрге ёсгенди. Атасы Хаким бла аналары Азаматланы Мустафаны кызы Жаннет он сабийни аякъ юсюне салгандыла: Аминат, Алий, Халимат, Сакинат, Аслан, Бияслан, Хасан, Фатимат, Ибрагим, Жансурат. Быланы араларында врач, археолог, юрист, художник, филолог, башха усталыкъла сайлагъанла да бардыла. Нальчикде, Москвада, башха жерледе да бек жетишимли окъугандыла, бийик билимлиледиле. Аслан Москвада, Жанна, Сакинат эм Фатимат а Италияда жашайдыла. Сурат салыуну сайлагъан Халимат да юйюрю бла кёп жылланы тыш кыралда жашап турганды.

Тийишлисича окъургъа, ишлерге да ала гитчеликлеринден юйренгендиле. Бек баш жорукълары уа – бир бирге болушууду. Биригип жашаганнга уа Аллах да жол бере-

ди. Алий – СГУ-ну ректоруду, Халимат республикада, андан тышында да бардырылган кёрмючлеге кыатышады, белгили художникди. Аминат врачды, саусузлагыа багыады... Алайды да, аланы хар бири жашауда жерлерин тапхандыла.

Бюгонлюкде Атабийланы Аслан кыралда бек кючлю инспекторладан бирине саналады. Россейни Эсеплеучю палатасы онеки департаментден кыуралады. Аладан биринде – тыш кыраллы жумушлагыа бёлюннген ахча кыалай кыоратылгыанына кыарагыан департаментни директоруну заместителиди. Жангы законнга кёре, хар сомну кыайры, кыалай кыоратылгыанын тинтеди.

– Арт эки-юч жылны ичинде экономикада иги жанына тюрлениуле бардыла. Аягы юсюбюзге туруу бир жылгыа болуп кыалмайды. Тап, иги жанына тюрлениуле бола барыла деп ышанабыз. Алай кырал кючлю болуп, халкы да кыолайлы жашар ючюн, хар бирибиз да ол затха себеплик этерге керекбиз, – дейди Аслан. – Юлгыге бизни миллетни алайыкы. Орта Азиядан кыайтхандан сора, кырал, терслигин ангылап, халкыбызгыа юч кере да ахча берип кюрешгенди. Алай таулулагыа аны ондан бири да жетмегенди. Хар зат ёзенде ишленип барады, таулада уа бир ишчи жер окыуна ачылмайды. Жерибизни кишиге бермей сакыларгыа, заманнга кёре баш кечиндирирге юйренсек, хатасы болмаз. Нух файгыамбарны заманындан бери жашайбыз Кавказда. Мажюсю замандан кыалгыан кыабырларыбызны аякы тюп этдирип кыойсакы, жарамаз. Жерибизни сыйыртсакы, тилибизни, динибизни сакылаялмасакы, кыаллай миллет болаллыкыбыз? Ата журтну, ана тилни, адет-намысны сакылаялмасакы, ол кыралгыа, миллетге да аманды. Шёндогы кезиу биягы жарлыла бла байла чыгыа башлагыан кыыйын заманды. Сыйсек-сыймесек да, ол жашаугыа келип тохтагыанбыз. Бир бирибизге сакы болайыкы. Жаш кыауумну окыургыа, ишлерге да юйретирге керекди. Кырал иш тынч жумуш туююлдо. Бютюнда бизни ёхтем адамлагыа. Чынтты таулулача, намысха талашып, сора ишинде да уста болгыан бек кыыйынды. Жаш тёлю, юйдегили болуп, сабийле ёсдюрюрге керекди. Кыралны президенти жаш юйюрге кыалай болушургыа айтхан эсе да, ол жашауда бардырылыкы затды. Ол а кимден да бизни миллетге керекди. Ол себепден жаш адамла кыоркымай келин келтирсинле, кыызла эрге барсынла. Аллах кётюралмазлыкы жюк бермейди. Хар бирибиз да адамлагыа жараргыа, кыатыбызда кыартлагыа, кыарыусузлагыа бла сабийлеге болуша, алгыа барыргыа керекбиз.

2006 жылны аягында Асланнга генерал-лейтенант чын

берилгенди. 2007 жылда уа Апполаны Альбертни, аны кырындашы Артурну, Гуртуланы Лейляны эм Мырзаланы Алимни Япониягъа элтип, таулула кыалай той эте билгенлерин кёргозтгенди. Энди ол кыралгъа «Балкария» ансамбльни элтирге дейди. Асланны хайырындан ансамбль Кызахстанга гастрольлагъа барып кыайтханды. 2007 жылда 4–6 июльда ансамбль Астанада «Шашу» деген тепсеуню экинчи Халкъла аралы фестивалында фахмусун кёргозтгенди. Ары Гюржюден, Азербайджандан, Бразилиядан, Хорватиядан, Кубадан, дагъыда башха кыралладан ансамбльле келген эдиле. Аланы ичинде «Балкария» бек айырмалы болгъанды.

2007 жылны 3-чю ноябрь кюнюнде уа, Атабийланы Асланны башчылыгъы бла, халкъыбызны закий уланы Кыулийланы Кыайсынны 90-жыллыгъына аталып, Москвада Кремльни съездле залында уллу байрам болгъанды. Кыралыбызны алты минг адам сыйынган эм сыйлы залында малкъар жырланы, назмуланы айтылгъаны, «Балкария» ансамблибизни тепсегени да бизни халкълыгъыбызны, миллет болгъаныбызны бир белгисичады. Аны ючюн да биз Асланга бек ыразыбыз. Мындан ары да Атабийланы Хакимни жашы Аслан, миллетине, кыралына да жарагъан чынтты алан адамыча, кёп ахшылыкъ этер деп умутлубуз.

Жырыбыз ийманы болгъан

ШАУАЛАНЫ Хасан
БИТТИРЛАНЫ Аминат

ЭТЧЕЛАНЫ МУЗАФАР

(1962 жылда туугъанды)

Музыка жаны бла биринчи малкъар продюсер болгъан Этчеланы Музафар Огъары Жемталада туугъанды. Уллу юйюрге ёсгенди.

Нальчикде 1-чи номерли музыка школда, ызы бла уа музыка училищеде окъугъанды.

1983 жылда Краснодардагъы культура институтха кирип, аны жетишимли тауусханды.

1987 жылдан бери республика радиода суратлау-музыка редакциягъа башчылыкъ этеди.

1990 жылда «Салам алейкум!» деген автор программа-сын къурагъанды. Иги кесек жыр да жазгъанды.

1998 жылда Россейни Артиадасыны лауреаты болгъанды.

2001 эм 2002 жыллада «Салам алейкум!» программада айтылгъан бек иги жырланы, энчи китап этип, «Эльбрус» басмада чыгъаргъанды.

Нальчикде жашайды. Юйдегиси Гайыланы Нюржан бла эки сабий ёсдюреди.

Огъары Жемталадан Этчеланы Шарафуддинни эсинде да болмаз эди, аны жашы Музафар битеу миллетине айтылгъан адам болур деп. Аны Россейде да танырла деп.

Этчеланы Музафарны жетишимлери уа аны иш кёллюлюгю, фахмусу бла байламлыдыла. «Аперим!» деп да ан-

дан кычырадыла анга залдан. Этче улу, бир тюрлю болуш-лукъсуз, чырмаргъа суйгенле да бола тургъанлай, арымай-талмай кюреше, не къадар фахмулу жаш адамны чыгъаргъанды сахнагъа, не къадарына болушханды жашау жолларын табаргъа! Не къадары кёлленгенди, ийнанганды кеси кючюне, фахмусуна да Музафарны хайырындан! Къалгъан ахшы ишлерин къойсакъ да, жаланда «Салам алейкум!» программаны кюрагъаны ючюн окъуна ол не махтаугъа да тийишлиди. Эл-эллерибизден автобуслар бла адамлары Нальчикде Жашил театрда толкъун-толкъун келиучюлер барыбызны да эсибиздеди.

1970–80-чи жыллада, миллет жыр искусствобузгъа къайгъыра, Отарланы Омар, Жанатайланы Исмайыл, Таукенланы Галина, Бепайланы Сергей, Алтууланы Зоя, Гергъокъланы Тамара, Текуланы Махмут, Кюлбайланы Людмила, Тетууланы Шарафутдин сахнадан кетселе, ким жырлар аладан сора деп жарсыучу эдик. Хар затны да заманы болады – бири кете, башхасы келе. Ма ол жарсыуубузну унутдуруп, Музафар малкъар эстраданы чырагъын жарыкъ жандырып, миллет сезимибизни кюзгъап, ёхтемленирча эталгъанды. Тюрк тилли миллетлени халкъла аралы фестивалы окъуна болгъан эди «Салам алейкум!». Аны онжыллыкъ юбилейи Жашил театрда уллу байрам халда белгиленгенди, ары кёп тыш кыраллы артистле келгенлерини да не багъасы бар эди!

Хар фахмулу адам, фахмулу жазылгъан чыгъарма, ариу жырланган жыр саулай халкъны кюуанчы, ёхтемлилиги болуп къалады. Музафарны жетишимлери да, сёзсюз, барыбызны да кюуандырадыла. Бюгюнню музыка искусствобузда, насыпха, Этчеланы Музафар бла Асанланы Кулина бардыла: бири радиону музыка редакциясына башчылыкъ этеди, экинчиси уа – телевиденияда.

Не заманда да таулула жырны, сёзню сыйлай билгендиле. Бек кыйын кюнледе да жыр, музыка халкъгъа тенглик-нёгерлик этгендиле. Этчеланы Музафарны бу затха билими, хунери, адамлыгъы да келишедиле. Аныча адепли адамны уа жыр да, музыка да кётюрген этедиле, адамлыгъына кюшхан этедиле. Жыр а жүрекдени жылытхан бир затды. Музафар жырны кесине илму этгенди, ахырында аны халкъгъа жайыуну, билдириуну устасы болуп къалгъанды. Билдиргенде да, аз кючюн, аз онгун кёп этип билдиреди. Ол къаллай болумда да музыканы, жырны юсюнден уста, иги сёз айта биледи. Жыр дегенинг – къанаты, жаны да болгъан, дайым биргебизге жашап тургъан затды.

Къайсы бирибиз да бусагъатда миллетибизде Этчеланы Музафарча фахмулу жашыбыз болгъанына кюуанабыз.

Аны адамлыгы да уллуду: ниети – таза, кюлгени, айтхан сёзю да – хычыуун. Къысхасы, хар ышаны, этген ишича, ариуду.

Бу хапарланы айта келгенде, Музафар жыр, музыка искусствону жолуна къалай бла тюшгенди деген соруу тууады. Сёзсюз, бек алгъа ол анга Аллах берген факмуду. Экинчиден а, анасы – Таукенланы Халимат – уста къобузчу болгъанды, тойлагъа жан салгъан адам. Гитче заманчыгъындан окъуна ол затны кёре тургъан Музафарны жюрегинде музыкагъа къалай эсе да, кеси да ангыламагъан сезим къозгъалады. Къобуз тартыула бири бирлерине хазна ушамагъанларына окъуна эс бура башлайды ол. Кеси да къобуз согъаргъа итинеди. Огъары Жемталаны школунда ючюнчю классда окъуй тургъан заманында уа, Нальчикден бир къауум адам келип, устазланы айтыулары бла, жыргъа, музыкагъа хунерлери болгъан жашчыкъланы бла къызчыкъланы бирге жыйып, конкурс бардырадыла. Ол 1973 жылда эди. Алайда къонакъла эришиуде хорлагъаннга Этчеланы Музафарны санайдыла.

Ол адамла бизни Культура министерстводан келгенлерин Музафар артда билгенди. Иш а былай болгъанды: республиканы оноучулары музыкадан, жырдан миллет кадрла жетишмейдиле, ол себепден, битеу школагъа айланып, хунерли сабийлени сайлап, Нальчикге келтирип, интернатда тутуп, тынгылы музыка билим алыуларын жалчытыргъа деп, сёзню къаты саладыла. Ол борч къысха заманны ичинде тамамланады: 28 малкъарлы, 54 къабартылы сабийни келтирип, Нальчикде алагъа энчи интернат къурап, анда тохташдырадыла. Сабийле тюшге дери 6-чы номерли орта школгъа жюрюйдюле, тюшден сора уа 1-чи номерли музыка школгъа.

Ким биледи, элли жашчыкъгъа шахарда окъумакълыкъ ал кезиуде къыйыныракъ да кёрюннген болур эди, алай аны музыкагъа суймеклиги кюн сайын да таукеллик бергенлей турады. Музафарны къобуз согъаргъа юйретген Владимир Жуков бла музыканы теориясындан окъутхан Г. Гетигежев (интернатны директору да ол эди) кибик устазланы бек суйген сохталарындан бирлери болуучусун ол заманда аны биргесине окъугъан жашла, къызла да эсгередиле. Ала да, башха устазла да сабийлени солуу кюнледе окъуна жибермегендиле юйлерине. «Солугъан каникуллада этерсиз, бусагъатда уа музыкадан билимигизни ёсдюрююз», – деп, къаты болгъанлай тургъандыла. Устазла кеслери да арталыда эринмегендиле – билимлерин, заманларын да аямагъандыла сабийледен.

Музыка школну жетишимли бошагъан жашчыкъланы

бла кызычыкъланы кёбюсю, ол санда Этчеланы Музафар бла Асанланы Кулина да, окъургъа музыка училищеге киредиле. Анда Музафар ол окъуу юйню халкъ музыка инструментле бёлюмюне тюшеди. Анга уа В. Харитонов башчылыкъ эте эди. Анда Музафарны, Кулинаны окъутхан устазланы санында Нихат Османов, Нгуен Ван-Нам кибик фахмулу композиторла бар эдиле. Оркестрге деп, «Гапалау» симфония поэманы да Нгуен Ван-Нам жазгъанды.

Училищени бошагъанлай, Музафар бир тюрлю арсарсыз Краснодарны Культура институтуна киреди.

Этчеланы Музафар, институтда да окъуй тургъанлай, «Юность Кубани» деген ансамбльдe юч жыл ишлегенди. Таулу жаш ол ансамбль бла бирге алгъыннгы СССР-ни кёп республикаларында, крайларында, областларында болгъанды. Музафар хар жерде да фахмулу къобузчу, концерт программаны бардыругъа уллу хунери болгъан адам болгъанын танытады. Музыканы терен ангылагъан белгили адамла аны оркестрге деп малкъар макъамладан жарашдыргъан фантазиясын къабыл кёргенлеринден сора, институтда студентлени, устазланы араларында Музафарны намысы бютюнда бийикге кётюрюледи. Краснодар крайда музыка къарауладан биринде Этче улуну ол фантазиясы биринчи жерге тийишли болгъаны уа Музафаргъа бютюнда къанат къакъдырады.

Таулу жаш, институтну бошай туруп, ол чыгъармасын жангыдан къолгъа алып, анга къошхан, къоратхан да этип, кесине диплом иш этеди.

Ол чыгъарма Краснодарны культура институтуну окъуу программасына къошулгъанды. Анда къырал экзаменлени кезиуонде бу фантазияны бюгюн да терк-терк эшитирге боллукъду.

КъМР-ни Культура министерствосу, Этчеланы Музафар институтну бошагъандан сора, Совет (Черек) районнга барып ишлерин тийишли кёреди. Радиону малкъар тилде бериулерини ол замандагъы баш редактору Созайланы Ахмат а, Музафарны чакъырып, суратлау-музыка редакциягъа башчылыкъ этерин тилейди. Сёзсюз, Этче улу районнга барса да, миллетни аллында кесини борчун айыпсыз толтурлугъу баям эди. Ол, Нальчикде музыка училищеге окъуй тургъанлай окъуна, Огъары Жемталада «Аязчыкъ» деген ансамбльни къурап, аны аты республикагъа айтылырча чекге жетишдирген эди.

«1987 жылда радиода тохташханынгдан сора, ишинги не затдан башлагъан эдинг?» – деген соруубузгъа Музафар былай жууап этген эди:

– Ал кюнледен окъуна радиода музыка-жыр фондубуз

не халда болгъанын тинтеме. Тюзюн айтайым, жарлы эди ол фондубуз. Битеу да жети-сегиз жырчы, фондда да минг бла төрт жүзден аз артыгыракъ жырыбыз. Ол бирлеге кеп да керюнюр. Алай сөз сау миллетни жыр, музыка искусствосуну юсюнден баргъанда, ол артыкъ къууанырча шарт туююлдо. Не этерге керекбиз деген соруу мени тынчлыгъымы алады. Белек замандан, киши айтханнга да къарамай, элlege, шахарлагъа жайылып, халкъ фахмуланы излеую къолгъа алама. Жаратханларымы радиогъа чакъырып жырлатама, къобуз сокъдурама. Артдан-артха бизни бериулерибиз жыр, музыка искусствону халкъгъа жайыуну чынтты школу болуп башлайдыла; элде, шахарлада ансамбль-лерибизни саны тохтаусуз ёседи. Артдан-артха аланы игилерине, къарыусузларына да багъаны халкъ кеси бере башлайды. Ол а шахарлада, район аралада, сора телевидения бла бардыргъан фестивальларыбызда, конкурсларыбызда ачыкъланады. Фахмулары бизни ол тюрлю ишлерибизде ачыкъланган жашладан бла къызладан къыралыбызны музыка эм жыр искусство жаны бла билим берген окъуу юилерине киргенле да бардыла...

1990 жылда Музафар, «Салам алейкум!» деген автор программасын къурап, уллу ишле эте башлайды. Алай фахмулу адамланы ишлерине чырмагъанла не заманда да болгъандыла, «чимдирге» сюйгенле. Битеумиллет, битеуреспублика байрам къурап, аны Россейни башха регионларына жетдирирге къолундан келген, Татарстан, Башкъортостан, Къыргъызстан, Къазахстан эм башха республикала бла культура байламлыкъла тохташдыргъан Музафаргъа сахнада фахмусузланы да жырлатаса деп дау айтханла да чыгъадыла. Алай, сахнада бир кюннге атын ким айтдыралады? Битеудуния культураны тарыхында да бек аз тюбейдиле аллай закийле. Заман хар затны кесини сюзгючюнден иеди – фахмусузла кетедиле, «жулдузла» уа – къаладыла. Аны юсюнден ма былай айтады Музафар:

– Бусагъатда да бардыла аллайла. Болсада, биз шендю бек алгъа ол жаны бла иш тамыры бла тюрленнгенин эслерге керекбиз. Мен алгъаракъда да чертгенме, ким фахмулу, ким фахмусуз болгъанына халкъ кеси багъа бичгенди. Фахмулулагъа уа къолубуздан келгенича болушабыз. Кесим къобуз согъуп да, кеплени жырлатама. Эсигизде болур, Текуланы Амырбий, Бечелланы Зарема кибик жырчыларыбыз, «Алмосту» халкъ ансамбль (Хасания), «Таулан» (Кенделен) халкъла аралы конкурсну лауреатлары болур чекге жетишгендиле. Аланы атлары халкъгъа бизни радио бериулерибизни юсю бла белгили болгъандыла. Не уа бусагъатда

Газаланы тукъумдан менме деген беш фахмулу жырчы барды, ол санда халкъ ийнагы Алим да.

Музафарны «Салам алейкум!» деген халкъ бек жаратхан бериюне эм ол ат бла бардырылган республика конкурслагъа къатышыргъа суйгенле кепден-кеп бола баргъанлары себепли, сабийлени конкурсларын энчи бардырыргъа тюшген эди, аны атына да «Салам алейкумну» жулдузчуклары» деп. «Салам алейкумну!» конкурсларына башха миллетлени келечилери да къатышхандыла. Радио, телевидение бла бардырылган эришиулеге кеслерини жырчыларын гагаузла, дагъыстанлыла да жибергендиле.

Хау, республикада музыка шошдан-шош согъула бара эди, аны жашауна Музафар киргинчи – шошлукъну «атылтанча», болгъанны тирилтип, къурап, сокъдуруп, жырлатып башлагъынчы... Къабарты-Малкъарны «уятыуу» бла чекленмей, фахмусу саулай Шимал Кавказны да аулады, узакъ Татарстаннга, башха жерлеге да жетди.

Алай «Салам алейкум!», халкъла аралы фестиваль даражасына дери ёсюп, сора шошаяды. Аны 10-жыллыкъ, 15-жыллыкъ юбилейлери да бек кенг халда ётген эдиле, Россияни кеп регионларындан жырчыла да келип, Къыргъыздан окъуна... Халкъына чынты байрам къурай эди Музафар.

«Салам алейкум!». Радиога сыйынмай, телевиденияга ётюп, андан а Къарачайгъа жетген. Фестивальларыны лауреатлары Татарстанны, Башкъортостанны уллу жыр саугъаларына тийишли болуп, халкъыбызны намысын кётюрген «Салам алейкум!». Аллах санга мындан ары да онг берсин!» – деп, Этче улуна саулай миллетни ыразылыгъын алдыргъан «Салам алейкум!».

Алай, халкъла аралы даражагъа дери ёсген, аты кенг айтылган «Салам алейкум!» фестивальны, айныта барырыны орунуна, бир тюрлю жаны бла да болушмадыла. Фестивальны къурау бла уллу организацияла кюрешиучюдуле. Музафар а – кеси. Аллай магъаналы ишни сансыз этиу – ол да чырмауду. Иши бла, фахмусу бла да республиканы культура-сын айнытыугъа айырмалы, энчи юлюш къошхан, 1987 жылдан бери алай тири, жюреги-къаны бла берилип ишлеген Этчеланы Музафаргъа алыкъа сыйлы ат да бермегендиле. Нек эсе да бизни бек фахмулу адамларыбызны кёллерин кётюрюрге къуллукъчула ашыкъмайдыла... Аны бла байламлы бир жыйылыу дайым эсибизге тюшеди.

1999 жылда, 28-чи августда, бизни республикада биринчи кере бардырылган халкъла аралы «Салам алейкум!» фестиваль къалай ётгенини юсюнден хапар айтыргъа КъМР-ни Правительствосуну Председатели Чеченланы Хусейинни «Салам алейкумну!» хазырлагъан къурау комитетни член-

лери эм басманы келечилери бла тубешиую болгъан эди. Хар ким фестивалны юсюнден оюмларын айта, аны къурагъан эм бардыргъан Этчеланы Музафаргъа уллу ыспас эте эдиле. Музафар кеси да ол жыйылыуда эди. «Салам алейкум!» фестиваль халкъ байрамча ётгенини, анга кёп халкъ къатышханыны, бу бек огъурлу эм магъаналы иш болгъаныны юсюнден да айтылгъан эди анда.

Созайланы Ахмат а, «Эльбрус» китап басманы директору, фестивалны уллу магъанасын черте, аны къураугъа эм бардыругъа бек уллу къыйын салгъан Этчеланы Музафаргъа, он жылы ичинде ол быллай алакат байрамланы къурай келгенин эсге ала, республиканы культурасын айнытыугъа къошхан юлюшон да тергеп, сыйлы ат берирге тийишлилигин черте, ол предложениясын премьер-министрге айтханды. Къурау комитетни членлери ол предложенияны къабыл кёредиле. Чеченланы Хусейн ол иш бююнтамбла деп угъай, алай быйыл этилирге боллугъун айтады. Андан бери 8 жыл да озду!

Быйыл 20 жыл болады Музафар бу иште кюрешгенли. Сыйлы ат берилсе-берилмесе да, ол сыйсыз боллукъ туююлдо. Алай дагъыда тюзлюк дегенлигибизди ансы. Анга кёре, чырмаула да чыкъгъан болурла. «Тюрк тилли миллетлени халкъла аралы «Салам алейкум!» деген фестивалы» деп жазыла эди алгъа афишалада, артда уа андан «тюрк тилли» деген сёзлени кстертдиле... Ызы бла уа «Салам алейкум!» да тунчукъду... Тюрк тилли халкъланы угъай, битеу халкъланы фестивалын къура деп бир къуллукъчу, башхасы уа репертуарына дери оноу этерге кюрешип, чырмай эдиле Музафарны ишине. Болсада, Музафар халкъыны сыйлы адамыды. Андан уллу махтау къайда!

Ненча адамны жырлатды, ненча фахмуну жарытды Этче улу! Газаланы Алим, Асанланы Кулина, Тескуланы Амур, Тёппеланы Алим, Трамланы Татьяна, Хасайтланы Руслан, «Ийман», «ААА» эм башха жыр къауумла. Бечелланы Зарема, Газаланы Светлана, Габаланы Тенгиз, Туменланы Жаннет, Макытланы Арсен, Жангоразланы Мажит бла Мамайланы Фатимат а? Санап башласакъ, бу тизме бек узун боллукъду. Аланы барын да Музафарны «Салам алейкуму!» бирикдиргенди, жол да ачханды.

«Насыпха, фахмулуларыбыз кёпдюле. Бизни программаларыбызгъа жюзден аз адам къатышмайды. Алай, бирэки жыр айтханлай, кеслерин уста жырчылагъа санап тохтайдыла. Хар неде да, хар усталыкъда да билим керекди. Жарсыугъа, окъургъа суюмейдиле жаш адамларыбыз. Аны бла кеслерини жолларын кеседиле. Усталыкълары, ангылаулары да ёсмейди, анга кёре. Окъургъа керекди, окъур-

гъа. Ата-анала да сабийлерин анга гитчеликден юйретирге керекдиле», – дейди Музафар.

Жыр искусствогъа, халкъына кёлю бла къуллукъ этгенине, ишин тынгылы этерге жетишгенине да Этче улуна барыбыз да къууанабыз. Ол къурагъан радио бериуле, жыр эришиуле, конкурсла, фестивальла халкъны жашауна терен синггендиле, аны атын кенг белгили да этгендиле.

«Салам алейкум, Музафар! Кюнюнг, жашаунг да нюрлю, жарыкъ болсун, саулугъунг да бек болсун! Жаша, аперимли жашыбыз!» – дейди анга халкъы. Жаланда алгъышды Музафаргъа айтханлары. Олду бек уллу сый-ыспас, олду ёлюмсюзлюк.

ГАЗАЛАНЫ АЛИМ

(1972 жылда тууганды)

Къабарты-Малкъарны, Ингушну да сыйлы, Къарачай-Черкесни уа халкъ артисти Газаланы Алимни бюгюнлюкде Кавказда жырны суйгенледе танымагъан жокъду. Халкъ жыргъа жангы ауаз, жангы кюч, сезим да бералгъан, аны бютюнда бек суйдюралгъан Алим «Балкария» къырал фольклор-этнография ансамбльни солистиди.

Хар заманны да, хар тѣлюню да кесини ийнагъы бола болур. Сахнагъа биринчи кере чыкыгъанлы да, Газаланы Алим бизни миллетни, республиканы угъай, Къарачай-Черкесни, Москвада, Къзахта, Къыргъызда, Тюркде да диаспораларыбызны ийнагъы болуп келеди. Аны дайым Москвагъа чакырадыла – «Эльбрусоид» къурагъан концертлеге. Ара шахарыбызда жашагъан таулула мингле бла жыйылып келедиле, Газаланы Алимни тамашалыкъ ѳнюн эшитир ючюн. Алай битеухалкъ суймекликни кѳтюрген да тынч болмаз. Алай билмей жазмагъанды анга жоралагъан назмусунда Зумакъулланы Танзиля уллу бюсюреулюк бла: «Фахмусун да тап жарата билалгъан! Фахмусундан эсирмейин къалалгъан!» – деп.

Ўзден кылыгы да сейир тап къошулупду Алимни фахмусуна. Белгили фольклорчу, КъЧР-ни илмусуну сыйлы къуллукъчусу Журтубайланы Махти уллу кѳллениулюкде

жазады жырчы жашыбызны юсюнден: «Хар бир ишти тут хан, анга кёл салган адамны аты халкъда сакъланыр ючюн, ол кеси устазлыкъ да этерге керекди. Аны жолу бла барган жашла болмасала, иши, жолу да юзюлюп, аты да унутулуп къалады. Аллахха шукур, Омарны жол ызын тутхан жаш жырчыбыз барды, аны ауазы халкъ жырларыбызгъа ала-мат жарашады – Газаланы Алим. Жырчы болса уа, жыр да жашар. Къарачай-малкъар миллет а жырны жашауда ма-гъанасын къачан да билгенди, аны эм сыйлы затха тенг эт-генди. «Ёзден Адетде» аны ючюн айтылады: «Аталадан жер къалыр, аны юсюнде жыр къалыр», – деп». Алимни фахму-сун бийикге кётюрюп, Отарланы Омарны тийишли сохта-сына санап!

Газаланы Алим жырласа... Аны ариу ёнлю кючлю ауазы, къанат битдирген ауазы – халкъыны ауазыча, аны даража-сыча, аны ёхтемлигича эшитиледи. Олсагъат бийлейди жюрегинги бир ышангылы, берекетли, базынгылы этген кючлю сезим. Аны атын эшитгенлей окъуна, зал къарсла-дан атылады дерча, алай болады хар заманда. Бир заманда да тохтамазлыкъча гюрюлдей... Алимге хар къайда да алай тюбейдиле – Къабарты-Малкъарда, Къарачай-Черкесде, Москвада, Къазахстанда... Халкъ жырчысына уллу суй-меклигин ма алай билдиреди. Аллай фахму миллет бай-лыгъы болгъаны хакъды.

Газаланы Алим Хасанияда туугъанды. Аны атасы Мах-мутну бу уллу элде танымагъан жокъ эди. Адепли, огъурлу адам, той-оюнлада, къууанчлада, халкъны сагъайтып, аз жырламагъанды. Кючлю, ариу ауазы бар эди аны, кёплени къууандыргъанды жыр айтып. Юйдегиси Рахайланы Зуху-ра бла төрт сабий ёсдюргендиле: Рита, Мадина, Зауур эм Алим.

Алай бу огъурлу юйюрге, сунмай тургъанлай, уллу бу-шуу сынаргъа тюшеди – 1985 жылда Махмут ауушады. Алимге ол заманда 13 жыл бола эди. Зухураны насыбына, сабийлери иш кёллюле, бир бирлерин ангылагъанла болуп, не жаны бла да кёлюн алыргъа, болушлукъ этерге кюреше-диле.

Тамата класслада Алим Хасанияда къуралгъан «Алмо-сту» ансамбльге жюрюп башлайды. 1989 жылда уа, школ-ну бошап, аскерге къуллукъ этерге кетеди. Андан къайтхан-дан сора да, биягъы «Алмостугъа» келеди. Дуголаны Каз-бек башчылыкъ эте эди ансамбльге. Мусукаланы Руслан, Киштикланы Расул, Шауаланы Ибрахим, Бёзюланы Рафик «Алмостуну» репертуарын къурай эдиле. Газаланы Алим а, келе-келгенлей, аны солисти, жырчысы болады...

Жер-жерлеге барып, фахмуланы излеп айланган Этче-

ланы Музафар, миллет культурасына кыйгыргъан адам, «Алмостуну», аны санында уа Газаланы Алимни да, «Салам алейкум!» фестивалыгъа чакъырады.

Жыр искусствобуз чакъгъан, айныгъан кезиу эди 1990-чы жылла. Саулай Малкъар жырлагъанча, жүреклеге жарыкълыкъ киргенча. «Балкария» фольклор-этнография ансамбль къуралып, Къулийланы Къайсын атлы Малкъар кырал драма театр да кеси энчи театр болуп ишлеп башлагъан кезиу. «Салам алейкум!» туугъан заман – миллетибизни бирикдирген, кёллендирген, малкъар эстраданы атын айтдыргъан, хар таулуну сахнагъа чакъыргъан аламан фестивалъ. Сора, бир ауукъдан, чамны «О-ха-хай» деген ингирлери бла жырны «Орайда!» деген концертлери да халкъны жыя башлайдыла. Газаланы Алим, Текуланы Амырбий, Бечелланы Зарема, Тёппеланы Алим, Хасаитланы Руслан, Габаланы Тенгиз, Мақытланы Арсен, Жаппуланы Ахмат, Къудайланы Артур, Туменланы Жаннет эм башкала ариу жырлагъанлары бла бизни къалай къууандырып турдула! Алгъа халкъ ансамбльле «Эрирей» бла «Таулан», ызларындан а жангы къуралгъан «Бабугент», «Шаудан», «Минги тау», «Ийман», «Жашлыкъ» эм башха ансамбльле да жыр байрамла къурай эдиле...

1995 жылда «Алмосту» бла бирге Алим, Уфада бардырылгъан «Урал-Моно» деген халкъла аралы фестивалыгъа къатышып, Гран-при саугъагъа тийишли болады. Бир жылдан а Этчеланы Музафар Алимни республика хоргъа ишлерге чакъырады. Мында ол, айтхылыкъ жырчыбыз Отарланы Омар бла ишлей, андан кёп затха юйренеди. Бюгюнде да Алим Отар улуу кесини устазына санайды: «Мен жырларгъа Омардан юйренгенме. Бир ауукъну хорда бирге ишлегенбиз. Ол бизни барыбызны да устазыбызды. Къарачай-Малкъарны жыр байлыгыды ол. Жыры, тепсеую, тауруху, тили, дини болгъан халкъ ёлмюсюзю. Халкъыбызны кёчгюнчюлюкде ёчюле тургъан отун жаппа-жангыдан жандырып, жыр хазнабызны, не айтдыраса, кертиси бла да бир деменгили тауну бийиклигине чыгъаргъанча, аллай бир сыйын тутуп, аллай бир ишлеп тургъан адам ёмюрлюк болургъа керекди. Кёп ёмюрледе аты айтылып турлукъ адамладан бириди Отар улу.

Омар жаланда жырчы туююлду. Тарыхдан, фольклордан, тилден да кёп ангылауу, билими болгъан уллу адам эди. Саулай Шимал Кавказда да халкъ жырланы аллай устасы жокъ эди, ауазы да айырмалы болуп».

Отарланы Омарны фахмулу сохтасы Алим халкъ жырланы айтхан сагъатда кючлюрек, жигитирек, ёхтемлирек боласа. Аны хар жыры, хар сёзю жүрегини терениден чыгъа-

ды. Андан жазганды РФ-ни Къырал саугъасыны лауреаты, КъМР-ни, КъЧР-ни да халкъ поэти Зумакъулланы Танзиля Отарланы Омар жыйышдыргъан «Къарачай-малкъар халкъ жырла» деген китапны (Нальчик: «Эльбрус», 2001) ал сёзюнде: «Халкъ жырланы, ёлмезлик сёзлеринден сора да, кёбюсюню макъамлары уллу махтаугъа тийишлидиле. Ол жырланы бирини юсюнден айтырыгъым келеди, ол а «Гапалау» деген жырды. Эм алгъа мен ол жырны Беппайланы Сергей жырлап эшитген эдим, анга къууаныуум бла сейир-синиуум бюгюн да кетмейди. Экинчи кере уа кёп жылла озгъандан сора эшитдим. Бир кюн биз Тюркге учарыкъ самолётну сакълай эдик. Бизни арабызда тойчула, жырчыла, суратчыла, жазычула, кёп башха адамла да бар эдиле. Кюн бирда мутхуз болуп, самолётла учмай, адамла да сууукъсурап, мудахланып тура эдиле. Ол шургу тынгылауну, мудахлыкъны бир ариу, шатык, сейир ауаз бузады. Ол а Газаланы Алимни ауазы эди, Алим «Гапалауну» жырын айта эди. Битеу адамла аууз ачып тынгылай эдиле. Мени къулакъларымы ол ауаз алай ийнакълай эди, жүрегиме аллай насып бере эди, битеу да дуня насыпха бата тургъанча кёрюне эди», – деп.

Республиканы айтхылыкъ хору бла Алим жаланда юч жыл ишлегенди – 1998 жылда, хорну тутаргъа ахча жокъду деген сылтау бла, аны жабадыла.

Газаланы Алимни уа, хорну жабардан аз алгъаракъ, «Балкария» фольклор-этнография къырал ансамбльге ишлерге чакъырадыла. Андан бери ол аны солистиди.

Фахмулу жаш, Къулийланы Къайсынны 80-жыллыгъын Тюркде белгилегенлеринде, Къабарты-Малкъарны делегациясыны санында эди. Дагъыда «Балкария» бла ол кёп къыраллада болгъанды. Къайда да анга гюрюлдеген къарсла бла тубейдиле, «Аперим! Жаша!» – деген сёзлени дайым да эшитеди.

2004 жылны жаз башында малкъар эстраданы «жулдузлары» Газаланы Алим бла Жангоразланы Мажит Къазахстандагъы «Минги тау» деген малкъар культура араны чакъырыуу бла Алма-Атагъа да баргъан эдиле.

«Ассамблея народов Казахстана» деген организация бек иги жырладан къуралгъан диск чыгъаргъанды – хар миллетни бир жырын къошуп. Газаланы Алимни жыры да киргенди ары. Энди ол дискни саулай дуняда жырлатадыла.

Аты дунягъа айтылгъан Зумакъулланы Танзиля кимге болса назму жораламазлыгъы белгиледи. Алимни фахмусуна хурметинден сора да, Танзиляны анга къайгъырыуу да уллуду.

Концертледен биринде Танзиля:

– Алимге затмы болгъанды? Ол нек жырламайды? – деп, къайгылы соргъан эди.

Концерт бошала тура эди да, ангыларгъа боллукъ эди аны жарсыуун.

– Алим башха концертдеди, мында уа бек ахырында жырларыкъды, келе турады, – дедиле.

Танзиляны къайгысы кетип, бети жарыды. Алим сахнагъа чыкъгъанда уа, ол да кызыу къарс ура эди анга. Концерт бошалгъандан сора уа, Алимге тюбеди, ыразылыгъын билдирди. «Сен бизни айтхылыкъ жашыбызса, жыр устасы, кесинге сакъ бол», – деп, кѣп ариу сѣз айтды.

Поэтни кесини «жюрегинден бюркюп» чыгъадыла ала-мат назму тизгинле, жырча айтылгъан ала-мат назму тизгинле. Ма аллайды Танзиляны Алимге атагъан жырлы назму-су да:

ФАХМУ

Газаланы Алимге

Ёнюнг сени бир ариуду, бир ариу!
Къалай сейир ийнакълайды къулакъны!
Жюрегиме келтиреди бир жылыу,
Сюйгениме жайгъан кибик къучакъны.
Фахму деген къалай насып береди!
Тыялмазса, турсанг окъун такъгъанлай,
Ол жүрекден бюркюп чыгъып келеди,
Таш тюбюнден шаудан сууу чыкъгъанлай.
Тынгылачы чыммакъ къаргъа, тынгыла! –
Аякъ тюпде жыр-жыр этип жырлайды,
Сууукъ кече къуш-муш эте, танг бла
Терезеде накъышла оюулайды.
Фахму десенг – фахму, фахму – ма былай!
Бир сукъландым мен, бу ишлеге къарай,
Фахму деген – кѣкден тюшген саугъалай.
О, насыплы – аны билген ангылай!
О, насыплы – фахму къоллу болалгъан,
Фахмусун да тап жарата билалгъан!
Фахмусундан эсирмейин къалалгъан!
Бармыды да андан насыплы, андан?
Жырла, жаным, насып береди фахмунг.
Сени ёнюнг бир ариуду, бир ариу!
Сууукъ кюнде жарыкъ жаннганча отум,
Жюрегиме келтиреди бир жылыу!

Башха жырчыладан сора кѣп халкъ жыр, белгили эстрада жыр да айтханды Алим. Алай башхаланы унутуп, Газа

улуну ауазы жүрегинги, эсинги да бийлеп кыояды. Жангы магыана, жангы сезим бере, жырны башха тюрлю бийиклеге чыгыара.

Андан жокъ боладыла миллетле – культураларына, жыр искусстволарына, жашау бирликлерине сансыздан. Жыры болмагыан халкъ а миллетге саналмагыанды. Аны себепли борчлубуз ана тилде жырыбызны, оюнубузну сюерге, излерге, анга, аны кыурагыанлагыа да сакъ болургыа, хурмет этерге.

Ауазыны тамашалыгы, уллу фахмусу-хунери бла миллетини айтхылыкъ жашларыны тизмесине кирген Алимге халкыны сюймеклиги таркыаймасын, ол аны жолун хар заманда да жарытханлай турсун, кюч-кыарыу бере, игиликге ийнандыра, Тейриге жол сала!

БЁЗЮЛАНЫ ИСМАЙЫЛ

(1973 жылда тууганды)

«Таулу жашланы арасында 1993 жылгъа дери эркин эм классика тутушуудан дунияны эм Европаны биринчиликлеринде хорлагъан неда алчы жерге чыккыган болмагъанды. КъМР-ни, Россей Федерацияны жыйымдыкь командаларыны санында «Спартак», «Труд», «Динамо», «Урожай» спорт обществовланы Ара советлерине кирген бек иги малкъар гёжефле болгъандыла. Алай аладан классика тутушуу бла кюрешген Текаланы Махтиден сора дунияны эм Европаны биринчиликлерине бири да къатышалмагъанды», – деп жаза эди спортну устасы, тарых илмуланы доктору, профессор В. Д. Дзидзоев Бёзюланы Исмайылны юсюнден газетде чыккыган статьясында.

Да, хау, кёчгюнчюлюкде тумаланып тургъан халкъны Ата журтуна къайтхандан сора той-оюн, спорт туююл эди къайгъысы.

Жылла озадыла, жангы тёлю ёседи, гёжефле да чыгъадыла. Дунияны неда Европаны биринчиликлеринде хорлар муратлары болгъанла да аз туююлдюле. Алай сыйлы пьедесталгъа кётюрюлюр ючюн, къарыулу болгъандан сора да, уллу усталыкь да керекди.

Исмайыл Хасанияда жашагъан Бёзюланы Хакимни бла Кючюкланы Фатиматны юйюрлеринде экинчи сабийди.

Гитчеликден да атасына болуша, алана бойлу, добар жашчыкъ не жумушдан да артха турмай эди. «Игиден иги тууды», – дей эдиле къоншулары. Есе, школгъа бара башна гъанында, Исмайыл спорт секциягъа жюрюрге сюйгени билдиреди. Аны атасы да заманында спорт бла тире кю ренгенди.

Жылла оза, жаш алгъа школда, элде, шахарда, республикада тюрлю-тюрлю эришиулеге къатыша, игиден-иги керюмдюле болдура тебирейди. Алай бла ол Россей, Европа чемпионатлагъа да барады, хорлайды, атын махтау бла айтдырады.

1993-чю жылда Грецияны ара шахары Афиныде жаш тёлнюю арасында эркин тутушуудан дунияны чемпионатында уа Бёзиоланы Исмайыл, биринчи жерни алып, битеу халкъны къууандыргъан эди.

1995 жылда республикадан кетип, Исмайыл Къазахстанны жыйымдыкъ командасыны къауумуна къошулады, эркин тутушуудан спортда аны намысын къоруулайды. Ол, не да этип, Олимпиада оюнлагъа къатышыргъа сюе эди.

Къазахстанга Исмайылны анда жашагъан Бачиланы Далхат чакъыргъан эди. Далхат кеси да спортну халкъла аралы классы устасыды, бирде СССР-ни халкъларыны Спартакиадасында призёр да болгъан эди. Таулу спортсменлени ёсерлерин сюйюп, ол Къазахстанда, мында да кёплеге болушханды. Исмайылгъа да битеу онгланы этерге айтады. Исмайыл Далхатха тюбейди да, ол а аны Жангоразланы Ибрагим бла танышдырады. Далхат жашны Карагандада кеси юйюнде жашаргъа чакъырады. Анда Исмайыл Кунаев атлы къырал университетни юридический факультетине да киреди. Бираздан аны къыралны жыйымдыкъ командасына аладыла.

Кёп жылланы Исмайыл Къазахстанны спортуну намысын къоруулагъанды. Спортда ахшы жетишимле болдургъанды. Аны Къазахстанда кёпле танийдыла, кёпле бла шуёхлукъ байламлыкъланы ол бюгюн да юзмегенди. Шуёхларыны санында президент Назарбаевни жашы да барды. Къазахстанга баргъан жылында окъуна Исмайыл республиканы чемпионатында хорлайды, андан сора Азияны чемпионатына барады.

Кёп да турмай, Исмайыл жаш тёлю къауумдан чыгып, абаданланы къауумунда эришип башлагъан эди. Азияны чемпионатында жарым финалгъа дери жетип, японлугъа хорлатады. Алай бла, Олимпиадагъа тюшмей къалгъан эди.

Ал жыллада эришиуле кёп бардырыла эдиле. Исмайыл, юч кере Къазахстанны чемпионатына къатышып, хорлагъанды. Андан сора да Восток-Азия эришиуледе (ала Ко-

реяда бардырыла эдиле) ючюнчю жерге чыккыгъанды. Азияны кубогун да кытханды. Ташкентде халкыла аралы турнир биринчи кере бардырыла эди да, анда да хорлап, биринчи саугъаны алады. Ол кеси да Узбекистанны Президентини кубогу ючюн бардырылгъан эришиу эди. Спортну устасы бурятлы Борис Бураевни хурметине бардырылгъан турнирге кыатышып, анда да хорлайды. Ары дери уа Красноярскде дуняны гитче чемпионатында тёртюнчю жерни алады. Ол эришиулеге да бек кючлю гёжефле кыатышхан эдиле.

Къазахстанда Караганда шахарда жарау этип тургъанда, Исмайылны тренери спортну устасы, кеси заманында дунягъа белгили, аты айтылгъан гёжеф Александр Мицик эди. Болсада, биринчи тренери Чапаланы Борисни жашы Аликни уа Исмайыл бир заманда да унутмагъанды эм кишиге да тенг этмегенди. Ол кёп затха юйретгенди, спортда бир тюрлю жетишим этген эсем, ол Аликни хайырынданды, деучюдю.

Таулу жашны узакъ Къазахстанда, республикада да шуёхлары, тенглери не заманда да кёп болгъандыла. Ала анга эришиулеге барыргъа да болушлукъ этип тургъандыла. Аланы араларында – Бачиланы Далхат, хасаниячы Чочайланы Алим дагъыда кёп башхала. Бу жашланы юсюнден энчи ыразылыгы бла айтычуду Исмайыл. Ол кыайры барса, кыайда болса да, Алим бек болушханды, юйюне кыалайсыз деп сёлешсе окъуна, анга: «Уялма, не керек эсе да айт!» – деп къадалычу эди. Москваны юсю бла кыыралны башха шахарларына ётгенде уа, Алим, аэропортха келип, сакълап туруучу эди.

Бёзюланы Исмайыл, спортну халкыла аралы класслы устасы, жаш тёлюню арасында эркин тутушуудан дуняны чемпиону, миллетибизни кёлюн жарытхан алаамат жашларыбызданды. Ол ёсюп келген тёлюбюзню окъуулу да, билимли да, намыслы да болурун сюеди, ол затланы болдурур ючюн а кюлундан келгенни аямайды. Миллетибизни тамблагъы кюнюню кыайгысын эте, Исмайыл бюгюн, жаш тёлюню спортну бийиклерине итиндире, Эльбрус посёлочкада эркин тутушуудан кёп болмай ачылгъан школда тренер болуп ишлейди. Ары жүрюген жашла ахшы жетишимле болдура башлагъандыла.

Жигит болгъан жерде хорлам, къууанч да болур

ХОЛАЛАНЫ Марзият

АККАЙЛАНЫ ХАЖИ-МУРАТ

(1985 жылда туугъанды)

Тарыхда биринчи кере, 2004-чю жылны 23-чю августунда таулу жаш, тырнауузчу ауур атлет, рекордсмен Аккайланы Хажи-Муратны, сермеп – 185, тюртюп да – 220 килограммны кётюрюп, жай Олимпиада оюнланы кюмюш майдалына тийишли болгъаны битеу халкъыбызны кёлюн жарыкъ этгени ёмюрге да унутуллукъ туююлду. Таулу аммала ол кюн телевизорну уппа эте эдиле!..

Аперим, Хажи-Мурат! Алгъышлайбыз! Ёхтемленебиз! Чексиз къууанабыз! Къыралыбызгъа, республикагъа, миллетибизге уллу саугъа этгенсе. Ызы къалын болсун! Санга да, сени юйретген Маккаланы Махтиге, атанга, ананга да ыспас этебиз. Сау бол, жигит!

23-чю августну кечеси. Къуру Тырнауузда угъай, республикада да, кёлле эрттенликге дери жукъламай, Хажи-Муратны ёмюрлеринде кёрмегенле окъуна, жашны эришин сакълай эдиле. Грециягъа телефон бла да сёлешип! Аны айтып берген да къыйынды. Къууанч хапарны эшитгенде уа, тиширыула угъай, эр кишиле да, асыры къууаннгандан, кёз жашларын, букъдурмай, сюрте эдиле.

Он минут да озгъунчу, Грециягъа сёлешгенибизде, аны тренери Маккаланы Махти: «Биз экинчибиз, кюмюш алгъанбыз!» – дегенни айтхан эди. Россей Федерацияны ауур

атлетикадан сыйлы тренери, спортну халкъла аралы класслы устасы ауазы къалтырай селеше эди. Артда, Тырнауузда тюбешгенибизде: «Мени кез жашларым кеслери аллына тегюле эдиле», – деген эди ол.

Курскде юридический университетни бошагъан, Олимпиада оюнланы кюмюш майдалына тийишли болгъан Хажимуратны жангы эришиуле, жангы жетишимле сакълагъанларына ышанабыз...

Нальчикде Элбрус райондан, битеу да республикадан келген кеп адам Афиныде Оюнланы кюмюш майдалына тийишли болгъан, тырнауузчула Аккайланы Магометни эм Хаджиланы Фатиматны жашлары Хажимуратха тюберге, аны уллу хорламы бла алгъышларгъа эрттенликден окъуна хазыр эдиле. Сейирмиди, бизни жашыбыз Олимпиаданы саугъасына тийишли болгъаны уллу къууанч эди. Россейни спортсменлери алгъан 92 майдалны арасында Къабарты-Малкъарны келечиси Аккайланы Хажимуратны юлюшю да уллу эди.

Эрттенликде сагъат онбирни жарымында Къулийланы Къайсын атлы Малкъар къырал драма театрны аллында кеп адам жыйылады. Аланы араларында къушлукъчула, алимле, жазыучула, спортсменле, артистле, Аккайланы тукъумларыны, асламлы информация органланы келечилери, спортсменни шуехлары, тенглери, дагъыда кепле, кепле, кепле... Ала, Хажимуратны кесин керюп, жюрекден алгъышларгъа сюе эдиле. Бары да, женгил машиналагъа минип, Минеральные Воды шахарны аэропортуна тебирейдиле.

Самолёт къонганлай окъуна, андан кюмюш майдалны иеси, бизни махтаулу жашыбыз Хажимурат, районну физкультура эм спорт комитетини председатели Жаппуланы Магомет, тренери Маккаланы Махти да чыгъадыла. Къууанч ауазла, къобуз тауушла, Минги тауубузну жыры эшитиледиле. Биринчиле болуп, аэропортда жашха анасы, атасы, районну администрациясыны башчысы тюбейдиле. Ызы бла уа – гюлле, айрандан толу гоппан бла – халкъ. Жашла, махтаулу спортсменни ерге кетюрюп, аэропортдан адамла аслам сакълагъан жерге элтедиле. Ол кюн аэропортха кепле келген эдиле, Хажимуратны къолун тутаргъа, алгъышларгъа, анга гюлле берирге. «Балкария» ансамбльни солистлери – тепсей, жырчыла Текуланы Амур бла Газаланы Алим а – жырлай.

Аэропортда журналистлеге къысха интервью бере, Аккай улу былай айтхан эди:

– Бюгюн мени намысымы керюп, былай кетюргенигиз ючюн сау болугъуз! Мени жерлешлерим этген ышаныулукъгъа мындан ары да кертичи болур ючюн, къолумдан келген-

ни аямам. Афиныге барыргъа болушханланы барысына да уллу ыспас этеме, баш урама. Хорламым да аланы ханырынданды.

Ызы бла жаш анга тюберге келгенлени барысына да айынып ыспас этеди.

Ставрополь крайны бла Къабарты-Малкъарны чегинде да Хажи-Муратны, аны биргесине келгенлени да, тохтатып, кёпле алгъышлагъандыла. Газаланы Алим, Текуланы Амур жырлап, къарындашла Малкъарлары уа, къобуз согъуп, къууанчха къууанч къошхан эдиле. Андан ары жол Тырныауузгъа эди.

Кёндеденнге бурулгъан жерде кёндеденчилени уллусу, гитчеси да, кюнню къыздыргъанына да къарамай, жыйылып, махтаулу жашыбызны сакълай эдиле. Хажи-Мурат урушда ёлген эллилени хурметине ишленген эсгертмег гюлле салады.

Алайда да той-оюн башланады. Жаш бла суратха тюшерге, андан автограф алыргъа, аны бла саламлашыргъа суймеген а жокъ.

Спортсменнге республиканы Парламентини Председатели Бечелланы Илияс, Федерация Советде КъМР-ни келечиси Чеченланы Хусейн, дагъыда башха къуллукъчула тубейдиле. Элли къартла Метланы Нох, Отарланы Магомет, Ахматланы Ханафий, Батырбийланы Шамшудин жашха жюрекден ыспас этедиле. Алайда сёлеше, Бечелланы Илияс:

– Бек уллу, къууанчлы иш болгъанды. Бизни жашыбыз халкъыны, тукъумуну атын дунягъа айтдыргъанды. Онтогъузжыллыкъ жаш бизни къалай къууандыргъан эсе, жашауунда да алай къууанчлы болсун! – дегенди.

Спортсменни алгъышлай, «Заман» газетни баш редактору Атталаны Жамал былай сёлешгенди:

– Бизни халкъыбыз бюгюн былай къууана эсе, насыплы эсе, бу жашчыкъ сау болсун! Сау болсунла аны ёсдюрген ата, ана да. Малкъар халкъны тарыхында биринчи кере бизни жашыбыз аллай Оюнлагъа къатышханды. Айтхылыкъ спортсменледен артха къалмай, ол, хорлам болдуруп, халкъны атын айтдыргъаны уллу махтаулукъду. Бизни жашларыбызгъа, къызларыбызгъа Хажи-Мурат айтхылыкъ жетишими бла юлгю болгъанды. Ала барысы да ол салгъан жол бла барсынла!

Республикада спортну ветеранларыны организацияларыны председатели Анатолий Кодзоков къарындаш малкъар халкъны жюрегинден алгъышлагъанды.

– Бу чырайлы онтогъузжыллыкъ жаш бек уллу жетишим болдургъанды. Мени багъалы къарындашчыгъым, Хажи-

Мурат, сен, эсде да болмай тургъанлай, Олимпиаданы кюмюш майдалын алгъанса. Мен ийнанама, сен Олимпиаданы чемпиону да боллукъса. Къабарты халкъны атындан бу жаш адамгъа, районда спорт комитетни председатели Жаппуланы Магометге, тренери Маккаланы Махтиге ыспас этеме. Бу ариу жерге уа тынчлыкълы, монглу жашауну Аллахдан тилейме! – дегенди ол.

Жашха алайда ыспас этип, республиканы Физкультура эм спорт жаны бла кырал комитетини председателини заместители Биттиланы Хаким, КъМР-ни ауур атлетикадан федерациясыны председатели Алтууланы Аздор, кенделенчи къарт Батырбийланы Шамшудин, элли тиширыуланы атындан Князланы Афу, дагъыда кеп башхала селешгендиле. Маккаланы Махти, Жаппуланы Магомет да жыйылгъанлагъа ыспас этгендиле.

Андан сора жол Тырнауузгъа эди. Шахаргъа кирген жерде тагъылгъан уллу плакатлада Хажии-Муратха алгъыш, ыспас сёзле жазылыпдыла. Шахар стадионда уа аны кеп адам сакълай эди. Тёреде болуучусуча, ала жашха той-оюн, туз-гыржын бла тюрберге хазырдыла. Башы ачылгъан «Джип» машина бла, Россейни байрагъын да кетюрюп, кёкюрегинде кюмюш майдалы бла, Хажии-Мурат стадионнга киреди. Машина адамладан толу стадионну майданыны тегерегине айланып тохтайды. Ары жыйылгъанла барысы да, ёрге туруп, кызыу къарсла урадыла. Миллет кийимле кийген кызычыкъла бла жашчыкъла, къолларында да гюллери бла, жолну эки жанында сюеледиле, спортсменни, тренерни, районну спорт комитетини председателини да аякъ тюплерине гюлле атадыла, къолларына кызыла гюлле бередила. Жашчыкъла, чабып, къолундан тутаргъа, андан автограф алыргъа, аны бла суратха тюшерге келедиле. «Сау бол, Хажии-Мурат!», «Жаша, Хажии-Мурат!» деген сёзле эшитиледиле.

Къууанчны ача, Макытланы Хызыр:

– Мен Олимпиада оюнла къалай магъаналы болгъанларыны юсюнден сагъыш этип айтама. Кеп миллетлени, кыралланы келечилери бир жерге – Грецияны Афины шахарына жыйылгъан эдиле. Адам не заманда да адамды, ол адамлыкъ ышанын тас этмезге керекди. Олимпиада уа ол ишге къуллукъ этеди. Анда къаты кюреш баргъанды, бек къарыулула хорлагъандыла. Бизни республикадан бир жолгъа тёртеулен ол оюнлагъа къатышханлары уа ёхтемликди. Бизни жашны ары барыууна кепле себеплик этгендиле. Мен алагъа ыразылыгъымы билдиреме. Хажии-Мурат бизни ышаныуубузгъа кертичи болгъанды. Халкъны нарт кючю барды. Мындан ары да бизни жерибизден Хажии-

Муратча жашла чыгъарла деп ийнанама. Келир төлюледиле жерибизни ариу, бай, монг этерикле, аны атын айтдырлыкъла, – дегенди. Сора ол Хажид-Муратха «Россейни спортуну сыйлы устасы», Маккаланы Махтиге уа «Россейни сыйлы тренери» деген атла аталгъанларын эм районну спорт комитети да Россейни спорт комитетини Сыйлы грамотасы бла саугъаланнганын билдиргенди.

Халкъына бу уллу байрамны саугъа этген жашыбызгъа сёз берилгенде уа, ол былай айтхан эди:

– Бу жолгъу Олимпиада оюнла манга ышаныулукъ бергендиле. Эндиги, ХХІХ Оюнла башха тюрлю болурла деп умут этеме. Бек кыйыны манга ышаныулукъгъа кертичи болуу эди. Жарауларымы башларыкъма. Чемпион деген атха тийишли болгъунчу тохтарыкъ туююлме. Маккаланы Махтиге, Грециягъа барып, мени ючюн къайгъырып айланган Макытланы Хызыргъа, Жаппуланы Магометге, жерлешлериме, танышларыма, бюгюн стадионнга келгенлени барысына да, аланы бетлеринде уа республикада жашагъанланы барысына да жүрек ыразылыгъымы билдиреме. Мен бу тауушлукъ жерибизни жашыма. Мындан чыкъгъаныма ёхтемленеме. Кёпле манга, Афинылеге, анама, атама, юйге да алгъышлап сёлешгендиле, телеграммала жибергендиле. Мени ючюн къайгъыргъанлагъа, жетишимиме къууаннганланы барысына да уллу ыспас этеме. Сау болугъуз! Бу кюнлени эсимден ёмюрде да кетермем. Хорламымы уа кесими халкъыма атагъанма.

2007 жылны ахырында Невинномысск шахарда ауур атлетикада энчи упражненияладан Россейни чемпионаты эм Кубогу ючюн эришиуле бардырылгъандыла. Алада Хаджи-Мурат, сермеп – 182 кг, тюртюп 217 кг кётюрюп, эки алтын майдалгъа тийишли болгъанды.

Россейни келир Олимпиада оюнлагъа атларырыкъ ауур атлетикадан жыйымдыкъ командасына Малкъардан эки спортсмен киредиле: Аккайланы Хажид-Мурат бла Созайланы Мухаммат.

Халкъыбызны атын иги бла айтдыргъан жашларыбызгъа Аллах жол ачсын!

АТЛАРЫ

<i>Төппеланы Алим. Насыплы – элин сюер. Ал сёз</i>	5
<i>Төппеланы Алим. Адамды бизни атыбыз!</i>	8
<i>Төппеланы Алим. Устаз</i>	22
<i>Аккыланы Светлана. Малкъар округну таматасы</i>	31
<i>Геляланы Лиза. Миллетим деген</i>	39
<i>Хучишаланы Магомет. Арслан жүреккли Адилгерий</i>	45
<i>Биттирланы Аминат. Жырны жолу – Тейриге</i>	57
<i>Шауаланы Миналдан, Кючмезланы Рая. Закий актриса</i>	64
<i>Биттирланы Аминат. Битеудуния закийи</i>	71
<i>Мызыланы Таубий, Биттирланы Аминат. Республиканы биринчи Жигити</i>	82
<i>Биттирланы Аминат. «Салам алейкум, народный!»</i>	89
<i>Къулбайланы Алий. Зорлукъ ачыуу жойгъан жигит</i>	96
<i>Биттирланы Аминат. Къушкъанат тепсеулени айтхы- лыкъ устасы</i>	102
<i>Кючмезланы Рая. Жуддузлагъа жол салгъан</i>	107
<i>Төппеланы Алим. Кюнюнг ахшы болсун, Танзиля!</i>	112
<i>Биттирланы Аминат. Тюзлюкню ёкюлю</i>	122
<i>Улакъланы Махти, Биттирланы Аминат. Илмуну асыл адамы</i>	130
<i>Төппеланы Алим. Сахнагъа жан салгъан режиссёр</i>	137
<i>Төппеланы Алим. Миллетине тепсеулерин къайтаргъан</i>	143
<i>Толгъурланы Зейтун. Халкъым деген – насыплы</i>	151
<i>Текуланы Хауа. Уллу адам, уллу алим</i>	159
<i>Биттирланы Аминат. Тилибизни къалаууру</i>	166
<i>Биттирланы Аминат. Малкъарны тарыхын ачхан</i>	170
<i>Запкишиланы Хусей. Жарыкъ умутлу композитор</i>	177
<i>Аликаланы Владимир, Абдуллаланы Марина. Къыраллагъа айтылгъан алим</i>	183
<i>Биттирланы Аминат, Шауаланы Хасан. Жырынг жокъ эсе, миллетинг да жокъ</i>	188

<i>Османланы Хыйса. Жургун кенден жираткан жундук</i>	196
<i>Байсыланы Марзият. Жашау жашырынлыктары сурит</i>	
ларында	201
<i>Төппеланы Алим. «Алтын кьолу» бла «Балкарияны» тен-</i>	
сетген	207
<i>Төппеланы Алим. Халкьны эсин уятхан алим</i>	212
<i>Сараккуланы Асият. Кеси заманыны, халкьыны да жи-</i>	
гити	220
<i>Мамайланы Алий. Алан халкьыны чынтты уланы</i>	228
<i>Шауланы Хасан, Биттирланы Аминат. Жырыбыз ийманы</i>	
болгъан	234
<i>Биттирланы Аминат. Насып берген фахму</i>	242
<i>Холаланы Марзият. Дунияны чемпиону</i>	248
<i>Холаланы Марзият. Жигит болгъан жерде хорлам, кьу-</i>	
уанч да болур	251

Литературно-художественное издание

ВЕРНОСТЬ ДОЛГУ

Статьи и очерки

На балкарском языке

Составитель

Биттирова Аминат Абдуллаевна

Редакторы *М. Х. Табаксоев, А. Т. Додуева*

Художник-редактор *Ю. М. Алиев*

Технический редактор *Н. М. Мокаева*

Корректоры *Л. Б. Кучмезова, Ж. Х. Запукоева*

Компьютерная верстка *А. Х. Ольмезовой*

Подписано к печати 08.12.07. Формат 84x108¹/32. Бумага офсетная №1. Гарнитура литературная. Печать офсетная. Усл. печ. л. 13,65. Уч.-изд. л. 13,45. Тираж 500 экз. Заказ №230

ГП КБР «Издательство «Эльбрус»
Нальчик, ул. Адмирала Головки, 6

ГП КБР «Республиканский полиграфкомбинат
им. Революции 1905 года»
Министерства культуры
и информационных коммуникаций КБР
Нальчик проспект Ленина, 33

В 353 **Верность** долгу: Статьи и очерки /Сост. А. А. Биттирова; Предисл. А. М. Теппеева. – Нальчик: Эльбрус, 2007. – 260 с.

ISBN 978-5-7680-2121-4

В книгу включены статьи и очерки о лучших представителях балкарского народа, добившихся заметных успехов в науке, культуре, искусстве и других областях человеческой деятельности.

УДК 323(470.64)
ББК 66.3(2р-6К-Б)11